ČASOPIS ZA KULTURU I DRUŠTVENA PITANJA • GODINA XIX/XX • 2010./11. • BROJ 98 • CIJENA 20 KN

BEHAR

Hedzole
rauha
fred
PACE
平和
paz
FRIED
AMAHORO
السلام
KA
Nùtifa
Salaam
ειρήνη
EIPHNH
NABA
சமாதானம்

U FOKUSU:
Reakcija na izjavu o "baliji"

TEMA BROJA:

SEFARDI U BOSNI I HERCEGOVINI

Portreti: Eliezer Papo

Adnan Kadrić:
MURADNAMA DERVIŠ-PAŠE BAJEZIDAGIĆA

POETSKI GLASOVI: Esad Jogić

PRIJEVODNA KNJIŽEVNOST
Mohammed Shoukri: Kovčeg

PREPORODOVA IZDANJA
Feđa Šehović: Drž' se (b)Alija
Enes Kišević: Riječi vraćene kući

KHOTSO
THUN-LAM
PAIX
Frieden

BEHAR, dvomjesečni bošnjački časopis za kulturu i društvena pitanja

Nakladnik:
Kulturno društvo Bošnjaka Hrvatske PREPOROD

Glavni i odgovorni urednik:
Sead BEGOVIĆ

Izvršni urednik:
Filip Mursel BEGOVIĆ

Uredništvo:
Senad NANIĆ, Ervin JAHIĆ, Sena KULENOVIĆ, Azra ABADŽIĆ NAVAEY

Rukopisi i fotografije se ne vraćaju

Adresa:
BEHAR
KDBH "Preporod"
Ilica 35, 10000 Zagreb, Hrvatska
Telefon i fax: 00385 (0)1 483-3635
e-mail: kdbhpreporod@kdbhpreporod.hr
seadbegovic@yahoo.com
web: www.kdbhpreporod.hr

Cijena po primjerku 20 kn, dvobroj 40 kn, godišnja pretplata 100 kn
Cijena u BiH: 5 KM, dvobroj 10 KM, godišnja pretplata 20 KM.

Kunski žiro-račun:
ZABA **2360000-1101441490**

Devizni žiro-račun: SWIFT ZABA HR 2X:
703000-280-3755185
(S naznakom: Preporod, za Behar)

Grafički dizajn i prijelom: **Selma Kukavica**

Tisak: **mtg-topgraf d.o.o., Velika Gorica**

Tiskano uz financijsku potporu iz državnog proračuna Republike Hrvatske putem Savjeta za nacionalne manjine Republike Hrvatske.

ISSN 1330-5182

Mišljenja i stavovi koje zastupaju autori, nisu nužno i stavovi uredništva.

SADRŽAJ

UMJESTO UVODNIKA

Reakcija na izjavu o "baliji' 3

TEMA BROJA:
SEFARDI U BOSNI I HERCEGOVINI

PORTRETI: ELIEZER PAPO

Intervju s Eliezerom Papom (razgovarao Filip Mursel Begović):
Na pragu novog dogovora Judaizma i Islama – o suživotu potomaka dvaju Abrahamovih sinova 4

Eliezer Papo:
Priče iz života sarajevskih Sefarda – iz prošlosti i novijeg doba
- Inat 16
- O jeziku i još koječemu 18
- Popis 19

Hatidža Čar-Drnda:
Društveni i pravni status Jevreja u Sarajevu – 17. vijek 21

Primjer dobrih komšijskih odnosa muslimana i jevreja u BiH:
Pobuna protiv bosanskog vezira Ruždi-paše 23

Rikica Ovadija:
Laura Papo Bohoreta (1891. – 1942.) 26

MUZEALIZACIJA KNJIŽEVNE BAŠTINE

Ibrahim Kajan:
Mostarska književna baština – u mostarskom Muzeju Hercegovine 28

Naslovna strana: Brošura UN-a, Mir na svim jezicima svijeta

MURADNAMA DERVIŠ-PAŠE BAJEZIDAGIĆA

Senad Nanić: **Jezična analiza kao *hijal* i *zeuk*** 31
Adnan Kadrić: **Objekt ljubavi u tesavufskoj književnosti** 34

POETSKI GLASOVI: ESAD JOGIĆ

Sead Begović: **Pjesnički smjerokazi životnog temeljca** 45
Esad Jogić: **Vrtoglavica duše** 45

ESEJ: TOKOVI MISLI

Fahrudin Novalić: **Rod, društveni položaj i moć** 50

PRIJEVODNA KNJIŽEVNOST

Mohammed Shoukri: **Kovčeg** 56
Lejla Sunagić: **Pisac koji je prikazivao unutrašnje drame pojedinca** 58

PREPORODOVA IZDANJA

FEĐA ŠEHOVIĆ: DRŽ' SE, (B)ALIJA (roman)

Luko Paljetak: **Prožetost moralnošću i eksplicitno zalaganje za slobodu i suživot** 59
Filip Mursel Begović: **"(b)Alija" ništa ne shvaća dok mu se ne stavi nož pod vrat** 60
Feđa Šehović: **odlomak iz romana "Drž' se (b)Alija"** 62

ENES KIŠEVIĆ: RIJEČI VRAĆENE KUĆI
(izabrane pjesme, 1968. - 2009.)

Sead Begović:
Riječi koje se izlijevaju u jezik 65

PROMIDŽBA

Behar: **Diploma za najbolji časopis na Sarajevskom sajmu knjiga 2010.** 67

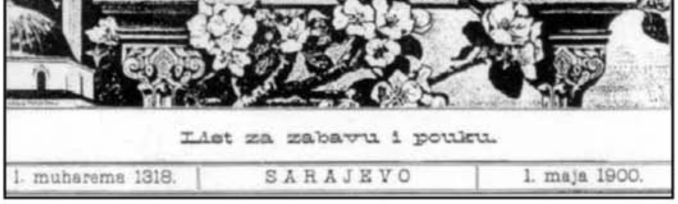
BROJ 1.
GOD. 1.
BEHAR
List za zabavu i pouku.
1. muharema 1318.
SARAJEVO
1. maja 1900.

Behar je prvi slavni bošnjački list tiskan latinicom u Sarajevu godine 1900., a izlazio je sve do 1911. godine. Prvim mu je urednikom bio Safvet-beg Bašagić, a vlasnik Ademaga Mešić. Objavljivao je tekstove "za zabavu i pouku", izvorne i prijevodne književne priloge bosanske i islamske obojenosti. Beharov se sjaj nije dao integracijom pretopiti u bliske susjedne kulture, a niti preimenovati. Od 1992. godine izlazi zagrebački Behar ocijenjen "najboljim što su Bošnjaci dosad imali". On je najbolji izraz povezanosti nacionalne manjine sa životnom sredinom, dijasporom u svijetu i matičnim narodom u Bosni i Hercegovini. U desetogodišnjem razdoblju (1992.-2002.) glavni i odgovorni urednik zagrebačkog izdanja bio je književnik Ibrahim Kajan, a potom ga je zamijenio dr. Muhamed Ždralović koji je tu službu obnašao do ljeta 2006. godine.

Reakcija na izjavu o “baliji”

Zgroženi izjavom Vlahe Bogišića, ravnatelja Leksikografskog zavoda “Miroslav Krleža”, objavljenom u Jutarnjem listu 29. 1. 2011. u tekstu o trvljenjima u Hrvatskom društvu pisaca, upućujemo javnosti sljedeće priopćenje:

Govoreći o slobodi govora, Vlaho Bogišić zapravo rabi govor mržnje. Ma kako inzistirao na kondicionalu, on nedvosmisleno huška javnost svojim pitanjem: “...Tko će nekoga sutra spriječiti, pri čemu ovo govorim u strogom kondicionalu, da se pita otkud jedan balija arbitrira poezijom u Hrvatskoj?”

Po nama, riječ je neprihvatljivom, krajnje uvredljivom i nečasnom primjeru potkazivanja ili poticanja na denunciranje i ideološku diskvalifikaciju ljudi koji su “krivi”, i moguće neprihvatljivi, samo zato što su tobože pogrešnog etničkog i vjerskog identiteta.

Tim više što to izgovara leksikograf, a ne pjesnik, koji bi morao znati težinu izgovorenih riječi, ali i koji je, valja naglasiti, prvi čovjek jedne od najuglednijih kulturnih ustanova u nas.

Budući da smo u leksikografovu pitanju nedvojbeno prepoznali metu, naglas se pitamo znači li ova izjava da je dotični jedva tolerirani stranac u hrvatskoj kulturi i književnosti ili da su takvi, “balije” dakle, generalno nedobrodošli u istima.

Operirajući pa i hipotetičkim prijetnjama, Bogišić otvara mogućnost da se danas-sutra svakoga hrvatskoga književnika, kipara, arhitekta, slikara, glumca i glazbenika bosansko-muslimanskoga podrijetla (ili kakva drugog, trećeg...) diskvalificira po potrebi bezočnim i vrlo uvredljivim etiketama, provocirajući tako neki novi politički mrak i zadrtost prema Drugom i njegovoj razlici.

Smatramo da hrvatska kultura niukoliko nije kultura plemenskih ili etničkih “čistih identiteta” već pluralistička i, srećom, heterogena.

Mi u njoj nismo i ne možemo biti gosti jer smo je stvarali i stvaramo je svojim duhom i kreativnim izrazom, i ne dopuštamo niti jedan oblik vlastite političke ili ideološke zloupotrebe, a kamoli biti, kao u Bogišićevoj insinuaciji, nakaradna ikonografija za potkusurivanja.

Govor mržnje hrani se između ostalog vjerskom, etničkom i ideološkom isključivošću i, kao u ovom primjeru, svodi osobu na nešto vrijedno prezira i nepoštovanja.

Utoliko nam se ovdje uočeni rasistički diskurs, koji operira zloćudnim pojmovljem da bi diskreditirao nekoga zbog njegova imena ili podrijetla, čini neprihvatljivim i škodljivim u javnoj komunikaciji.

Ovim priopćenjem ne želimo sudjelovati u bilo kojem sukobu, niti zauzimati stranu u polemici Jergović – Visković, već samo upozoriti hrvatsku javnost na govor mržnje, etničke i vjerske isključivosti, koji već sutra, pri čemu ovo govorimo u strogom kondicionalu, može rezultirati nečim znatno gorim, a nedavno bolno proživljenim.

POTPISNICI:

Munir Vejzović, akademski slikar i kipar
Enes Kišević, pjesnik i dramski umjetnik
Sead Begović, pjesnik i književni kritičar
Ibrahim Kajan, književnik i sveučilišni profesor
Tarik Filipović, dramski umjetnik i TV - voditelj
Ekrem Čaušević, sveučilišni profesor i prevoditelj
Sead Muhamedagić, književnik i prevoditelj
Izet Đuzel, akademski slikar i kipar
Ibrica Jusić, glazbenik - kantautor
Azra Abadžić Navaey, sveučilišna asistentica i prevoditeljica
Senad Nanić, arhitekt i publicist
Filip Mursel Begović, publicist
Faris Nanić, publicist
Sena Kulenović, publicistkinja i prevoditeljica

INTERVJU: Eliezer Papo

Na pragu novog dogovora Judaizma i Islama -

o suživotu potomaka dvaju Abrahamovih sinova

Razgovarao **Filip Mursel Begović**

IMAM DOBROG PRIJATELJA JEVREJA, RAZUMIJEMO SE!

“Imam dobrog prijatelja jevreja” (naziv *židov* nećemo koristiti jer me je moj dobri prijatelj jevrej upozorio da je u Bosni sve dobro hodalo dok ih *četrdeset i prve* nisu počeli zvati židovima) ili “imam dobrog prijatelja muslimana!” Ove rečenice često izgovaramo u situacijama kada želimo pokazati da smo otvoreni, tolerantni, da poštujemo drugačije… To da imam ahbaba jevreja, meni muslimanu, posve je imponiralo na početku druženja sa sefardskim rabinom Eliezerom Papom. Čak sam se time hvalio, kao da sam postigao nešto veliko i značajno, kao da sam pronašao rijetku životinjicu izumiruće vrste. Primjerice, moj ushit Eliezerom bio je sličan ushitu japanskog turista koji uspije fotografirati sjevernu medvjedicu negdje kod Hvara. Oduševljenje je ubrzo prekinulo kritičko preispitivanje mojeg odnosa s Eliezerom. Zar sam jevreje toliko generalizirao da sam, našavši jednog rabina s kojim mogu prijateljski komunicirati, osjetio neizmjernu radost. Kao da sam s drugačijim rabinima prije komunicirao? Ma hajte molim vas, nisam uopće, naravno, ne iz neke mržnje, animoziteta i tome slično, naprosto nisam imao takve prilike. Eliezer je odrastao u Sarajevu, te je njegovo poznavanje Islama i muslimana kudikamo veće od mojeg poznavanja Judaizma i jevreja. To me je uistinu dojmilo, ali i postidilo, počesto sam za njegove “bosnizme”, u mailovima koje smo razmjenjivali, morao zavirivati u rječnik turcizama.

Dakle, nesvjesno, jevreje sam počesto generalizirao u negativnom smislu, napokon, to priznajem. Čovjeku bude lakše kada shvati da je pogriješio, i da je dobio šansu promijeniti mišljenje. Vjerojatno su moje predrasude prema jevrejima od istog onog korijena od kojega su i one prema muslimanima – iz nemara i neznanja. Od tada sam odlučio osuđivati ispolitiziranost takvih pitanja, i pojedince, no, ne čitave narode – dakle, shvatih, nipošto generalizirati. Međutim, baška muslimani, baška jevreji, ljudi se zavole, a da za to ponekad ne mogu iznaći logičnog razloga. Tako je bilo sa mnom i Eliezerom. Međutim, baška i međureligijska patetika, to je za one emocionalno ishitrene, sklone prenaglašenom sentimentalizmu, rekli bismo - za slabiće. “Imam dobrog prijatelja, razumijemo se!” – to je ono što je bitno, bez suvišnih imenovanja i retrogardnih prozivanja. Razlike i dalje postoje, ali one ne opterećuju, jer, što se tiče odnosa Eliezera i mene nisu u funkciji sukoba, nadmetanja ili nadmudrivanja. Znam da Eliezer voli svoju vjeru i svoj narod, baš kao što i ja volim svoje vjerske i nacionalne vrednote. Zar je to loše? Prezirati treba nacionalizam, klerikalizam i fundamentalizam, a ne patriotizam i vjersku zažarenost! U našem slučaju patriotizam i odnos prema Bogu, svakako može biti integrativno sredstvo, jer nas također povezuje i ljubav prema Bosni.

Upravo zato ovaj intervju s rabinom Eliezerom Papom rođenim 1969. godine u Sarajevu, gdje je 1991. godine diplomirao na Pravnom fakultetu. Iste godine upisuje se na rabinsku akademiju Midraš Sefaradi u jeruzalemskom Starom Gradu, u kojoj stiče klasično rabinsko obrazovanje. Studije nastavlja na Hebrejskom Univerzitetu u Jeruzalemu, gdje je 2004. obranio magistarski rad na temu *Književna, jezička i sociološka analiza teatarskih djela Laure Papo Bohorete*. Od 2002. predaje židovsko-španjolski jezik i književnost na Ben-Gurion univerzitetu u Beer-Ševi; a od 2004. godine obnaša funkciju zamjenika direktora Moshe David Gaon Centra za židovsko-španjolsku kulturu na istom univerzitetu. Godine 2009. obranio je doktorsku disertaciju na temu jevrejsko-španjolskih parodija na Pashalnu Hagadu. Objavio je nekoliko naučnih radova na hebrejskom, engleskom, ladinu i bosanskom, na temu židovskog prava i filozofije te židovsko-španjolske književnosti; zatim, nekoliko književnih djela: *La Megila de Saray* (povijesni roman na Ladinu, Jeruzalem, 1999. - nagrada Hebrejskog Univerziteta za promicanje Ladino kulture), *Sefardske priče* (Beograd, 2000.), *Sarajevska megila* (Beograd, 2001. - ušao je u uži izbor za NIN-ovu nagradu i roman godine); osim toga priredio je i zbornik članaka i eseja na temu *Judaizam i ljudska prava* (Sarajevo, 1998., II izdanje – Beograd, 2002.) - te trojezično izdanje *Pashalne Hagade* (Jeruzalem, 1996.).

ULOGA RABINA U JUDAIZMU I USPOREDBA S IMAMOM U ISLAMU

Budući da ne pamtimo kada nam se otvorila mogućnost intervjuirati rabine, i otkako je "Behara" ovo je zapravo prvi put, možda ne bi bilo na odmet da nam odmah definiraš koja je uloga rabina i kako se postaje rabin?

To je relativno jednostavno. Slično današnjem Islamu, savremeni rabinski Judaizam nije centralizirana religija. Drugim riječima, ne postoji neki jevrejski Papa koji postavlja biskupe, koji opet rukopolažu svećenike; ili neki jevrejski Sveti Arhijerejski Sinod koji postavlja episkope, koji opet postavljaju svećenike. Već preko hiljadu, skoro hiljadu i po godina, svaka jevrejska zajednica je univerzum za sebe. Negdje su jevrejske zajednice organizirane na nivou države, drugdje na nivou grada ili regije, sve u zavisnosti od historijskog iskustva Jevreja na tom prostoru. Ponegdje, opet, nekoliko različitih jevrejskih općina može funkcionirati u istom gradu. Kao, recimo, kod vas u Zagrebu. U svakom slučaju, nijedna takva jevrejska općina (zajednica) ne polaže računa nekoj drugoj jevrejskoj općini, jer je svaka nezavisna jednako kao sve ostale, bez obzira na njenu veličinu, baš kao što Rumunjska nije manje suverena od SAD-a, iako je bitno manja.

Svaka takva potpuno slobodna zajednica sama prihvaća određenog rabina kao arbitra u svim svojim unutrašnjim stvarima – i to ugovorom, i na određeni rok. Službujući rabini (kod Sefarda, radije, *hahami* ili mudraci) biraju se, naravno, iz reda školovanih rabina. E sad, kako se školuje za rabina? I to, opet, zavisi od zemlje do zemlje i od vakta do vakta. Kod nas u Bosni radilo se o tradiciji zvanoj *šalšelet (h)akabala* (naša braća od strica, Arapi, koriste za to sličnu riječ: *silsila*) ili ti: lanac predaje. Znači učiš pred nekim *hahamom* (ako se radi o manjoj općini) ili pred nekim *hahamima* (ako je općina veća, pa u njoj ima i više *hahama*). Često su ljudi iz manjih općina išli na školovanje u veće zajednice, gdje su postojali *Bate Midraš* (jevrejske medrese iliti *ješive*) u kojima su podučavali vodeći stručnjaci jevrejskog prava. Bilo kako bilo, kada učitelj ili učitelji osjete da je učenik dovoljno potkovan da daje odgovore na pojedinačna pitanja dadne mu se *semiha* (idžazetnama) koja se zove *Jore? – Jore!* (U prijevodu: Je li dostojan da meritorno da upućuje? Jeste!). Ta se *semiha* može ograničiti na samo neko polje jevrejskih nauka, ili se može odnositi na sve grane odjednom, sve u zavisnosti od stupnja do kojeg je pojedini *talmid hahamim* (učenik mudraca) došao. Kasnije, mladi *hahamu* može (a ne mora) dobiti i *semiha* koja se zove *Jadin? - Jadin!* (Je li dostojan da sudi? – Jeste!). Tako se postaje *dajan*, ili ti sudac u sporovima.

U ovo vrijeme industrijalizacije svega i svačega, industrijaliziralo se i jevrejsko učenje – pa se vrlo često mladići šalju u Izrael ili neki veliki centar u dijaspori gdje postoje mega-škole, sa nastavnicima, časovima i pisanim ispitima – relativno slično zapadnim fakultetima. Ja sam prošao kroz oba procesa. Prvo sam, prije rata, učio kod pokojnog Vrhovnog Rabina Jugoslavije, Ham Ribi Cadika Danona *zihrono livraha* (blagoslovljene uspomene); koji je, opet, učio na čuvenom sarajevskom Teološkom zavodu prije II. svjetskog rata, ali i pred svojim ocem, Ham Ribi Danijelom Danonom, *zihrono livraha*. Ovaj potonji je, opet, učio pred svojim ocem, Ham Ribi Isakom Danonom, *zihrono livraha* – i tako se taj *šalšelet* proteže natrag do osnivača sarajevske *ješive* Ham Ribi Davida ben Jakova Parde, od njega do Venecije (gdje se on školovao) i Soluna (gdje su se školovali njegovi preci), otud opet do Španjolske, Sjeverne Afrike, Babilona – i, na koncu do Izraela, odakle je sve i poteklo. Pred sam rat, 1991. godine, otišao sam za Izrael gdje sam pet godina proveo učeći u jednoj sefardskoj ješivi, zvanoj *Midraš Sefaradi* (Sefardska medresa) u jeruzalemskom starom gradu, nadomak Zapadnog Zida (kog nejevreji često nazivaju poprilično uvredljivim imenom: Zid plača) i Hramske Gore, na kojoj se (na mjestu nekadašnjeg jevrejskog *Bet (h)-aMikdaša* ili ti Solomonovog Hrama) danas uzdiže islamski *Bait-ul-Muqaddas* ili *Mešdžid Kubat As-Sahra* (Kupola na Stijeni). Te godine u *ješivi,* definitivno spadaju među godine kojih se najradije sjećam – ali sam se, ipak, profesionalno formirao prvenstveno učeći pred Ham Ribi Cadikom Danonom.

Koja je razlika između sefardskog i aškenaskog rabina?

Razlike između sefradskih i aškenaskih rabina uslovljene su različitim intelektualnim tradicijama koje su se razvile u krilu ovih dviju jevrejskih grupa. Aškenaske *ješive* razvile su tradiciju *pilpula,* ili kazuistike. Posljedično, cilj školovanja u aškenaskim ješivama nije da pojedinac savlada sveukupnost kanonskih tekstova, nego da bude izložen jednom sistemu mišljenja, višekutnom sagledavanju stvari, da bude u stanju do u nedogled nabrajati argumente za i protiv za bilo koje mišljenje izneseno u tekstu koji se analizira. Sefardski učenjaci, s druge strane, nisu veliki ljubitelji *pilpula,* jer smatraju da isti relativizira proces pravne analize. U sefardskim *ješivama* inzistira se prvenstveno na zaokruživanju temeljnog korpusa u svim disciplinama jevrejskih nauka, na savladavanju pravila besprijekornog čitanja teksta Tore u toku bogosluženja (što se na hebrejskom zove *Keriat (h)a-Tora*, slično islamskom *kiraetu*), te na stalnom zatvaranju rastojanja koji se u procesu učenja stvaraju između učenikovog stalno rastućeg intelektualnog JA i njegovog etičkog JA. Po sefardskoj tradiciji, intelektualizam koji nema jake etičke temelje nužno dovodi do stvaranja neuravnotežene ličnosti.

Ove dvije bitno različite intelektualne tradicije iznjedrile su i različita očekivanja svake pojedine zajednice od rabina. Kada aškenaski jevrejin postavi rabinu određeno praktično pitanje – on očekuje da rabin stupi u raspravu sa samim sobom, ponudi čitav niz argumenata za i protiv, ili čitav spektar mogućih odgovora – i na kraju, relativno nevoljko, suzi dijapazon teoretskih mogućnosti na ono što je praktično najuputnije. Istovremeno, aškenaskom slušaocu je poprilično nebitno da li je rabin u tom procesu pravilno izgovorio svaki hebrejski glas, pravilno naglasio svaku riječ, praveći razlike između kratkih i dugih samoglasnika, i vodeći računa o svim pravilima prozodije. Sefard, s druge strane, očekuje da biblijski citati njegovog rabina budu besprijekorni; a odgovor na bilo koje pitanje konkretan – dakle: kratak, jasan i praktičan. Eventualno beskrajno nabrajanje argumenata za i protiv Sefard bi doživio kao rabinovo samo-preslušavanje, te sljedstveno kao znak da dotični rabin ne vlada materijom - ili (još gore) da ni sam nije siguran šta i kako treba. U tom slučaju, kao što znamo, naš je svijet sklon zaključku da mu je najbolje da uradi ono što mu ionako odgovara, jer stvari očigledno nisu jasne i nisu jednoznačne.

Možeš li nam usporediti instituciju rabina s imamom?

Teško. Koliko se ja razumijem u Islam, imam je onaj koji predvodi vjernike u molitvi. Znači može postojati stalni imam ili ad hoc imam. Stalni imami su zaduženi i za upravljanje džamijama ili mesdžidima u kome predvode molitvu. U Judaizmu predvođenje skupne molitve nije rabinska dužnost.

U mnogo čemu su ti, bezbeli, bliži monoteisti iz drugih vjera, i dobro je što je tako - ali postoje i određene konkretne situacije u kojima si, htio ne htio, najupućeniji na "svoje" sekulariste, a i oni na tebe. Po principu, *Neka svoga, i u gori vuka.* U ratu, recimo... prvenstveno stoga jer druga strana ne dijeli muslimane na evlije i ćafire, kao što ne dijeli Srbe na pravoslavne i ateiste ili Hrvate na katolike i agnostike. Ni nacisti ni ustaše, Bog im svako zlo dao na oba svijeta, recimo, nisu dijelili Jevreje na observantne i sekularne – nego "koga ufatiše - toga ubiše".

Jutarnje bogosluženje u Aškenaskoj sinagogi u Sarajevu (ratna 1994.), Roš (h)ašana - Jevrejska Nova godina

Osoba koja predvodi molitvu zove se na hebrejskom *hazan*, a na evropskim jezicima *kantor*. Naški bi se moglo reći predmolitelj. Naravno, i rabin može (kao i bilo koji drugi jevrej) služiti ili kao ad hoc ili kao stalni *hazan,* ali mu je to onda dodatna funkcija, kao što recimo muderis može biti i imam neke džamije. Ukratko, *haham* (kako, rekosmo, Sefardi nazivaju svoje rabine) paralelna je ulozi muslimanskog *hakima*. U Bosni se umjesto *hakim* češće kaže *kadija,* ali kako taj naš bosanski *kadija* sjedi u *mešćemi* (*mehkema – hakimova* kancelarija) onda je jasno da se radi o istoj funkciji s dva imena. Elem, da ne duljim, rabin je dakle prvenstveno stručnjak za *(h)alaha*, to jest za jevrejsko pravo. Slično značenju termina *šerijat* – i termin *(h)alaha* znači Put, put kojim se ide. Put pravednih. Uloga rabina, dakle, nije ritualna nego pravna. Rabin je lice koje nadgleda da sve u jednoj jevrejskoj zajednici bude u skladu sa Torom i njenom tradicionalnom interpretacijom. On sudi u slučaju sporova i upućuje u nejasnim situacijama. Ukratko, rabin nadgleda rad svih općinskih institucija: skupštine, odbora, škole, sinagoge, groblja, zabavišta i slično, nastojeći da im noga nikad ne spuzne s puta pravde i bogobojaznosti.

ŠTO JE JUDAIZAM I POVEZNICE S ISLAMOM

Većina naših čitalaca, pretpostavljamo, vjerojatno bi teško definirala Judaizam. Možeš li nam približiti osnovne postulate svoje vjere?

E to, već, mogu. U Judaizmu postoji 13 *'iqare (h)a-emuna* (= imanskih šartova):

Uzvišeni Bog je Apsolutno Suveren. Niko mu ništa ne može ni dodati ni oduzeti, niti bi bez Njega išta moglo postojati.

Bog je Jedan, i to kako Jedinstven (nema drugog boga osim Njega) tako i Jedincat (nedjeljiv).

Bog je bestjelesan i nematerijalan.

Kao što je prethodio svemu, tako bi postojao i kad bi sve ostalo prestalo da postoji.

Samo je Bog dostojan da mu se čini *avoda* (ibadet), služiti bilo čemu drugom je *avoda zara* (širq).

Bog komunicira sa ljudima putem proroštva.

Mojsije, naš Učitelj, *alav (h)a-šalom* (alejhi selam) je otac svih proroka, onih koji su mu prethodili i onih koji su došli poslije njega. Njegovo je proroštvo posebnog stepena i nikada prije ili poslije njega nitko nije komunicirao s Božanskim na istom nivou.

Tora (=Tevrat) koju nam je zavještao Mojsije je Bogom data, i Mojsije, naš Učitelj, *alav (h)a-šalom* je bio samo pero u Božanskoj ruci, tako da je sva Tora od Boga dana i ne sadrži ljudske primjese.

Ova Tora nikad nije bila i nikada neće biti promijenjena.

Bog je svjestan ljudskih djela.

On nagrađuje pravednike i kažnjava bezakonike.

Obećani *Mašiah* (Pomazanik, Mesija, Halifa) iz Doma Davidovog će se kad-li-tad-li pojaviti da reuspostavi uzor-društvo zasnovano na Tori, u koje će se ugledati svi narodi svijeta, od vlastitog htjenja i uvjerenja.

Bog je kadar oživjeti mrtve i učinit će to kad htjedne, kao što je i obećao.

Kao što vidiš, dobar dio šartova su nam gotovo identični. Prvih pet jevrejskih šartova odgovaraju prvom islamskom i njegovim objašnjenjima. Naš šesti sličan je vašem drugom, jer i proroštvo i anđeli govore o istom: obje *ummot* (i Mojsijeva i Muhammedova) vjeruju u komunikaciju između Boga i ljudi. Jevrejski sedmi, osmi i deveti princip vjere slični su islamskoj vjeri u *kitabe* i *resule*. Podvlačim, Jevrejstvo ne niječe mogućnost da Bog pošalje raznim narodima razne poslanike sa raznim knjigama, koje bi ih vodile ka vjeri u Jednog Boga i *avodat (h)a-Shem (h)a-mekubelet* (magbul ibadetu), ali se čvrsto drži da Bog nikada ne mijenja ono što je poslao nekom narodu, jer ako je Bog savršen i nepromjenjiv – onda je i Njegova intervencija u istoriju određene grupe nepromjenljiva i savršena. Bog je, naravno, Apsolutno Suveren i može naložiti raznim grupama razne stvari, sve u zavisnosti od toga šta je za svaku pojedinu grupu najbolje. Otuda, za Judaizam, objave drugih *ummot* (ummeta) ne predstavljaju nikakav teološki problem. Naravno, pod uslovom da su zasnovane na ideji čistog monoteizma i neantropomorfizma. Nezamislivo je, naime, iz perspektive Judaizma, da bi Bog nekom narodu objavio da je On lično djeljiv, promjenljiv, prolazan, ovisan ili tjelesan – jer Bog nikom ne bi lagao o Sebi.

Mislim da se jevrejska vjera u Božansku svijest o ljudskim djelima i Njegovo nagrađivanje dobrih i kažnjavanje zlih (deseti i jedanaesti princip vjere) može usporediti sa četvrtim islamskim šartom koji govori o *kaderu* ili sudbini, jer šta je sudbina ako nije ono što je pojedincu dosuđeno na osnovu njegovih djela i vjere koju ta djela iskazuju. Jevrejstvo inzistira na ideji Apsolutne Božanske Pravednosti. Nepristojno bi bilo pomisliti da bi Bog zlima propisao dobru a pravednima lošu sudbinu. Jednako tako, jevrejska vjera u uskrsnuće mrtvih lijepo se preplиće sa sadržajem petog islamskog šarta o *javmil ahiri*, ili posljednjem danu. Naravno, u mnogo čemu smo i različiti. Muslimani vjeruju da je jevrejska Tora vremenom djelomično izmijenjena. Pristajanje na tu pomisao bi za jevreja bilo *kefira* (=kufr), ali je za muslimana *halal*, jer Tora ne obavezuje nejevreje.

Ako je Bosna hljeb, jevreji nisu ni brašno ni voda tog hljeba – ali sol jesu! Jevrejski udio u bosanskom milјeu nikad nije bio pitanje kvantiteta – nego kvaliteta. Bi li Bosne bilo bez jevreja? Bi! Bi li to bila *Bosna*? Jok! Možda ovo s hljebom nekom zazvuči pretenciozno. K'o biva Bosna bi bila "nejestiva" bez jevreja. Hajmo ovako, ako je Bosna somun - jevreji su čurekot.

Judaizam, po definiciji, mora doživljavati Islam kao veliki napredak za čovječanstvo nekada ogrezlo u idolopoklonstvu, totemizmu i animizmu – koje je sada, blagoslovljenim djelovanjem Muhammeda, uzdignuto do monoteizma. Islam, zauzvrat, priznaje legitimitet naše Knjige i puta koji ona nalaže. Dok god i jedni i drugi mislimo da je onaj drugi legitiman, nebitno je da li mislimo da je naš put ipak malo bolji. Mi smo stariji, a vi ste veći – tako da svako svoju prednost tumači kao znak Božanskog favorizma.

Jednako tako, sve što mi vjerujemo za Mojsija, vi vjerujete za Muhammeda. Što je i logično, jer da nije tako, mi ne bismo bili Mojsijeva *umma* a vi Muhammedova. Ono što je bitno da se podvuče, rabinski Judaizam uči da muslimani mogu zaslužiti Božansku nagradu ako se budu držali monoteističkih i moralnih principa Islama. Čini mi se da, jednako tako, i Islam uči da jevreji ne moraju nužno preći na Islam da bi zaslužili Božansku milost, nego je mogu zadobiti kroz obdržavanje Tore. Ukratko, ko iole ima soli u glavi može jasno uvidjeti da ove dvije časne vjere jedna drugoj priznaju legitimitet, i jedna drugu doživljavaju kao legitiman *put spasenja*. Ku' ćeš više? Naravno, svaka od ovih dviju vjera ponaosob drži da je ona kod Boga na malo višem mjestu, ali vjerujem da je tako i kad jedan muž ima više žena, a ne kamoli Jedan Bog više *ummot*. Svaka takva žena, biće, vjeruje da je, ipak, malo (ili puno) preća od svih ostalih. Mislim da je to sasvim normalno, jer ko ne voli sebe ne može voljeti ni druge. Na koncu konca, i sama Tora lijepo kaže, *Voli svoga druga kao što voliš sebe,* znači ako ne voliš sebe, ne možeš voljeti ni druge. Ne mislim da je loše ni kad se vjere takmiče, dok god se takmiče u dobru. Ko će bolje Bogu ugoditi. Neka konkurencije, zdrava je! Uostalom, ovaj stav nigdje nije ljepše iskazan do li u Kur'anu samom, Sura al-Ma'ida, ajet 48: *A da je Allah želio, On bi vas sljedbenicima jedne vjere učinio, ali On hoće da vas iskuša u onome što vam propisuje, zato se natječite ko će više dobra učiniti; Allahu ćete se svi vratiti – pa će vas On o onome u čemu ste se razilazili obavijestiti.* Problemi nastaju kad jedna vjera zaniječe drugoj pravo da se drži svoje knjige, ali u slučaju ovih dviju konkretnih vjera taj problem danas ne postoji – a i u prošlosti je bio toliko endemičan da je malo do umjereno suvišno na njega trošiti dodatne riječi.

Osim što su monoteističke religije, koje povezuje zajednički otac Abraham / Ibrahim, koje su poveznice Islama i Judaizma? Također, u čemu se to radikalno teološki razilazimo?

Teorija jevrejskog prava, kao ni teorija šerijata (koliko se ja u isti razumijem), ne poznaje kršćansku maksimu *Bogu Božje, caru carevo.* I u Judaizmu i u Islamu sve je Božje, uključujući i cara. Stoga, dakle, *(h)alaha* (jevrejsko pravo), jednako kao i šerijat regulira sve sfere života, kako javnu tako i privatnu, znači: i liturgiju i ekonomiju, i teologiju i krivično pravo, i dogmatiku i etiku. Dakle, ono što povezuje Judaizam i Islam nasuprot Kršćanstvu to je "pravna priroda" ovih dviju religija. Kultura *šeelot utšuvot* (doslovno: pitanja i odgovora, paralelno islamskoj fetvi), dakle fenomen konstantnog obraćanja religijskom autoritetu sa pitanjima iz svakodnevnice, kako bi se znalo šta je zabranjeno a šta dozvoljeno, šta čisto a šta nečisto, toliko tipična za Judaizam i Islam, relativno je strana Kršćanstvu.

Judaizam, po definiciji, mora doživljavati Islam kao veliki napredak za čovječanstvo nekada ogrezlo u idolopoklonstvu, totemizmu i animizmu – koje je sada, blagoslovljenim djelovanjem Muhammeda, uzdignuto do monoteizma. Islam, zauzvrat, priznaje legitimitet naše Knjige i puta koji ona nalaže. Dok god i jedni i drugi mislimo da je onaj drugi legitiman, nebitno je da li mislimo da je naš put ipak malo bolji. Mi smo stariji, a vi ste veći – tako da svako svoju prednost tumači kao znak Božanskog favorizma. Kao što sam ranije već rekao, ni Judaizam ni Islam ne počivaju na zapadnoj ideji da se religija bavi duhovnim a politika ovosvjetskim. Utoliko, osnovni "teološki" sukob Judaizma i Islama je političke prirode. Da li je iz perspektive islamske teologije moguć nemuslimanski suverenitet na bilo kom djelu Blagoslovljene Zemlje, ili ti Zemlje Banu Israil (Sinova Izraelovih). Kada bi islamski teolozi dali Izraelcima osjećaj da Islam može verificirati bilo kakav dogovor između Izraelaca i Palestinaca, taj dogovor bi bio postignut daleko brže - i to (kao što i treba) zbog unutrašnjeg pritiska u Izraelu, a ne zbog vanjskog pritiska (iz Amerike). Dok god većina Izraelaca bude vjerovala (a raznorazni islamski teolozi ih svojim fetvama u tom stavu svakodnevno učvršćivali) da Islam "po definiciji NIKADA ne može pristati na ustupanje BILO KOG DIJELA teritorije *Dar ul-Islama* nemuslimanima", mirovni proces neće dobiti puni zamah. Jevreja je šačica u usporedbi s muslimanima svijeta, i zato nije čudo što nam treba jasan *jemin* da teritorijalni kompromis nije samo novo arapsko sredstvo za konačno rješenje jevrejskog pitanja na Bliskom Istoku. Izraelci strahuju da arapski i muslimanski svijet pregovorima i mirovnim inicijativama želi samo iznuriti i oslabiti Izrael, kako bi ga na kraju dokusurio. Znači, cilj je isti kao i 1948. – samo se sredstva mijenjaju, u zavisnosti od odnosa snaga. Sukob Izraelaca i Palestinaca, kao i budući sporazum ova dva napaćena naroda ima i teološku dimenziju – biće to novi dogovor Judaizma i Islama o suživotu potomaka dvaju Avramovih sinova: Isaka i Išmaela.

Po tvojem mišljenju koje su osnovne predrasude koje jevreji i muslimani imaju jedni prema drugima i kako ih nadvladati?

Prvo lokalno, pa onda globalno. Predrasude, kao i samo njihovo ime znače unapredni stav koji nije zasnovan na rasuđivanju, prosuđivanju i sagledavanju. Mislim da urbani bosanski muslimani i jevreji, nemaju nekih bitnijih uzajamnih predrasuda. Višestoljetna izloženost jednih drugima bila je dovoljna da umjesto predrasuda ljudi formiraju stvarne iskustvene stavove. A ovi, kao što to obično biva kad postoji direktni ljudski kontakt, ne samo da nisu problematični – nego bi mogli poslužiti kao uzor za formiranje muslimansko-jevrejskih odnosa u evropskim društvima u kojima se imigrantske muslimanske zajednice po prvi put sreću sa stvarnim jevrejima, o kojima su dotada imale samo negativne predrasude zasnovane na tri i po upitna hadisa i "neupitnoj" anticionističkoj propagandi. Ostalo je samo još da muslimanska čaršija, u Sarajevu i drugdje, apdejtuje i

> Istorija međureligijskog razgovora prije je istorija rasprave, prepucavanja i nadmudrivanja nego li istorija slušanja, razumijevanja i odgovora na rečeno/čuveno/shvaćeno. Od Francuske revolucije na ovamo, međutim, religija u Evropi gubi status objektivnog znanja o svijetu i čovjeku, postajući subjektivno ubjeđenje, stvar individualnog opredjeljenja. Time je i međureligijski (do)govor postao manje hitan i bitan, ali upravo u nošenju sa bezvjerjem materijalizma evropski teolozi su, polako ali sigurno, "objedinili front", shvaćajući da je ono što ih ujedinjuje (suština) daleko pretežnije od onog što ih razdvaja (forma).

novopristigle neurbane muslimane i nauči ih šta je kod nas u čaršiji red. Uzdam se da su muslimani Sarajeva dorasli tom zadatku, a vrijeme će pokazati da li sam bio u pravu.

Na globalnom planu, na tragu onoga što sam već rekao ranije... Što prije mi prestanemo strahovati od islamske potpune i definitivne teološke nespremnosti na postojanje Izraela u bilo kojim granicama, a vi prestanete strahovati od cionističke zavjere usmjerene na jevrejsko gospodarenje cijelim Bliskim Istokom, svijetom i okolinom – to ćemo prije i jedni i drugi postići Božje zadovoljstvo, i na ovom i na onom svijetu.

Nama su vaši strahovi od nas blentavi, a moguće je da su i vama naši. Kad sam 'nako kaharli, ja odem na neki islamistički polu-anticionistički, polu-antisemitski sajt i odma' mi se raspoloženje popravi čim vidim čime sve vladamo i kako smo uspješni. *Da je babi propeler, bila bi helikopter!*

Kada mi, danas, predstavljaju nekog potencijalnog suradnika iz neke druge tradicije i hvale ga kao odmjerenog i uravnoteženog, ja odmah pitam da li je rečeni ikad bio ekstremista. Sugovornici počesto ne shvate tok misli, pa krenu u apologetskom tonu, *znaš bio je mlad* i slično - a ja se zapravo radujem što ću imati pravog sugovornika u osobi koja je zatvorila potpuni krug, prerasla isključivost mladalačkog zanosa i stasala u zrelog vjernika. Ako mi, pak, kažu da je rečeni oduvijek bio odmjeren, ja se malo razočaram, jer: *ko nikad nije bio vrelo – teško da će ikada postati rijeka*.

Kumplir il minyan, proslava vjerskog punoljetstva - Sarajlije iz Kanade pred Zapadnim zidom u Jeruzalemu

O SEKULARNIM JEVREJIMA I SEKULARNIM MUSLIMANIMA

Kada mi netko spomene sekularni Islam ili pak europski Islam naježim se od muke. Kao da postoje neki drugi normalniji muslimani, kao da postoje neki europski muslimani mimo civilizacije Islama. Ne slažem se s takvim diobama. Što je sa sekularnim Judaizmom i europskim jevrejima? Tko su ekstremni muslimani, a tko ekstremni jevreji? Zasigurno nam možeš puno toga posvjedočiti budući da često putuješ na relaciji Sarajevo – Jeruzalem – Europa...

Sekularni Islam je, naravno, *contradictio in adjecto* – i tu si ti u pravu. Nezavisno od toga, sekularni muslimani postoje, ježio se ti na to ili se ne ježio. Postojanje drugih ljudi, ma kako čudni oni bili u našim očima, ne zavisi od našeg pristanka. Oni su tu, htio ti to ili ne. Ti, naravno, možeš da ustvrdiš kako oni uopšte nisu muslimani, a oni će ti na to lijepo reći kako su oni Muslimani ili Bošnjaci (ili Turci, ili Albanci) muslimanskog povijesnog kruga. I? Đe si bio? – Niđe! Šta si radio? – Ništa! Opet imaš s njima neki presjek skupova od kog ne možeš pobjeći, na glavu da se nasadiš. U mnogo čemu su ti, bezbeli, bliži monoteisti iz drugih vjera, i dobro je što je tako - ali postoje i određene konkretne situacije u kojima si, htio ne htio, najupućeniji na "svoje" sekulariste, a i oni na tebe. Po principu, *Neka svoga, i u gori vuka.* U ratu, recimo... prvenstveno stoga jer druga strana ne dijeli muslimane na evlije i ćafire, kao što ne dijeli Srbe na pravoslavne i ateiste ili Hrvate na katolike i agnostike. Ni nacisti ni ustaše, Bog im svako zlo dao na oba svijeta, recimo, nisu dijelili Jevreje na observantne i sekularne – nego "koga ufatiše - toga ubiše". Takva iskustva stvaraju pomake u svijesti, i malo koji bosanski alim ili evropski rabin ne bi i o tome vodio računa kad bi se povelo pitanje statusa današnjih *koferim* ili ti ćafira. Komplicirano? Šta ćeš, Onaj koji nas je dozvao u postojanje, i to tu gdje jesmo i baš tad kad smo, nam nikad nije ni obećao da će lako biti čovjek i određivati se prema drugima bez da se ogriješiš, ja o sebe i svoju vjeru – ja o njih i njihovo ljudsko dostojanstvo. Nego, kao kod Njegoša, *Šta je čo'ek, a mora bit čo'ek.*

E vidiš, i u tome su nam *ummot* slične. Sekularni Judaizam je, bezbeli, notorni nonsens – ali su, zato, sekularni Jevreji notorna činjenica. A da vidiš tek veselja kad imaš zajedničku nacionalnu državu, ili zajedničku općinu (jer jevrejske općine u dijaspori nisu samo sinagoge nego i "klubovi nacionalne manjine", baš kao i neki mesdžidi u Republici Hrvatskoj) sa sekularnima. Tako, recimo, ima jedan jevrejski praznik, *Hanuka,* koji slavi spomen na malu grupu jevrejskih teocentrika koja se pobunila protiv vlasti heleniziranih Jevreja i njihove sprege sa ondašnjom globalnom vladom, izvela prevrat, potamanila ćafire, protjerala uljeze, i uspostavila Tora-državu. Da vidiš kako zdušno u današnjem Izraelu sekularni Jevreji slave rečeni praznik morao bi se zapitati jesu li oni svjesni činjenice da je to praznik u slavu nekih tamo birvaktilskih fundamentalista koji su potamanili birvaktilske sekulariste, liberale i globaliste. Nego, u čemu je stvar? I kod Jevreja i kod Bošnjaka religija je bila osnovni faktor stvaranja naroda. Sljedstveno, tvoja živa vjera je za tvoje sekulariste njihova istorija, tradicija i kultura. Oni tu svoju istoriju, tradiciju i kulturu vole baš kao što ti voliš svoju vjeru. Identificiraju se sa tvojim mudracima, tvojim junacima i tvojim vječitim pozitivcima, gade se istih drevnih negativaca kao i ti, pri čitanju zajedničkog kanona raduju se na istim mjestima gdje i ti, plaču gdje i ti. Naizgled "sve im je jasno" - ali nešto ipak "ne štima". Ključna razlika je nedostatak *faktora Bog* u njihovom poimanju svijeta. S druge strane, opet, nemalo takvih sekularista zna i te kako prešišati deklarirane vjernike u domenu etičnog ponašanja. Kad tome još dodaš koliko je zla učinjeno u ime religije na ovoj zemlji, eto nas pred vratima mog ličnog stava o ovom kompliciranom pitanju: Vjerujem da će, čim vjernici posvete etici onoliko pažnje koliko posvećuju ritualu, i nevjernici shvatiti spiritualne vrijednosti rituala. Bar većina... Do tad, ne čudim se njima, nego nama.

Kumplir il minyan, proslava vjerskog punoljetstva, pripreme

Što se ekstremista i ekstremizma tiče, lično držim da je ekstremizam nužna faza u razvoju čovjeka, a samim tim i vjernika. Kada čovjek tek utvrđuje svoje jastvo i pokušava da odredi granice vlastite ličnosti, da shvati gdje prestaje on a počinju drugi, sagledavanje svijeta u osnovnim konturama, u takozvanoj crno-bijeloj tehnici, nije nužno kontraproduktivno. Dapače, ličnost u formiranju (bez obzira na to da li se neko formira kao čovjek i kao vjernik u pubertetu, ili se formira kao vjernik a "re-formira" kao čovjek u poznijem životnom dobu) je pod strašnim pritiskom i stvaranje "čvrstog" religijskog, etičkog ili kulturnog identiteta izgleda mi kao dobra centripetalna protuteža nebrojenim centrifugalnim faktorima kojima su ljudi u sazrijevanju izloženi. Kad ima pameti, odgovorna tradicionalna zajednica vodi svoje članstvo u pravcu pozitivnog iskorištavanja ove faze zanesenosti vlastitim identitetom i tradicijom na način koji njima koristi a drugima ne šteti. Na žalost, danas smo svjedoci apsurdne situacije da u mnogim vjerskim zajednicama ekstremisti pokušavaju da nametnu svoju nedozrelu viziju cijeloj zajednici. Da sve bude gore, nerijetko se radi o najboljim sinovima određene zajednice, o iskrenim idealistima čiji zanos i karizma plijene. Ništa tužnije (a vala ni ružnije) od vjerske (kobajagi) zajednice koja nije u stanju da osigura dozrijevanje svojoj djeci, nego se povlači za njima i pušta ih da je vode kad sami još uvijek trebaju vodstvo. Iskusni vjernici imaju odgovornost da kanaliziraju zanos svojih tek stasavajućih suvjernika, obavezu da im pomognu da od bujice naprave stameni potok – a ne poplavu koja šteti okolini, dok od nje same ne ostaje ništa. Kada takvo odgovorno vodstvo izostane, često se desi da ekstremizam umjesto faze u životu postane supstitut za život. Tada slobodno možemo govoriti o zastoju u razvoju ličnosti. O izvjesnoj duhovnoj perverziji. Jako je tužno vidjeti ljude u pedesetim ili šezdesetim godinama života kako svoju nepotrošenu i nesublimiranu seksualnu energiju pretvaraju u nepresušni izvor omraze prema svijetu i ljudima, a prije svega prema vlastitim suvjernicima (koji su ih neodgovorno pustili da ne odrastu i ne dorastu, pa mi ih, u neku ruku, i nije previše žao).

Kada takve Petar-Pan vođe, edipovci koji ne samo da nikada nisu do kraja odrasli – nego nedoraslost predstavljaju kao cilj i vrlinu, uspiju da se nametnu mladim umovima kao autentični glasnogovornici tobože zanemarenih vrijednosti, katastrofalne posljedice su pitanje dana. Kao što znaš, pokušavam da budem aktivan u međureligijskom dijalogu – a sebe doživljavam kao teocentričnog humanistu jevrejske provenijencije. Kada mi, danas, predstavljaju nekog potencijalnog suradnika iz neke druge tradicije i hvale ga kao odmjerenog i uravnoteženog, ja odmah pitam da li je rečeni ikad bio ekstremista. Sugovornici počesto ne shvate tok misli, pa krenu u apologetskom tonu, *znaš bio je mlad* i slično - a ja se zapravo radujem što ću imati pravog sugovornika u osobi koja je zatvorila potpuni krug, prerasla isključivost mladalačkog zanosa i stasala u zrelog vjernika. Ako mi, pak, kažu da je rečeni oduvijek bio odmjeren, ja se malo razočaram, jer: *ko nikad nije bio vrelo – teško da će ikada postati rijeka*. Unatoč svim opasnostima nekontrolirane i nekanalizirane ekstaze, *tunjavo* tinjanje (puki tradicionalizam) mi se nikada nije činilo dostojnom alternativom. A, ako ćemo po srcu, sve mi se nešto čini da i sama vjernička baza ima više povjerenja u post-ekstremiste kada je u pitanju predstavljanje u međureligijskim "deverima", nego li u pred-ekstremiste. Narodna intuicija, šta li?!

DIJALOG IZMEĐU MONOTEISTIČKIH RELIGIJA

Dodiri Kršćanstva, Islama i Judaizma u Španjolskoj – između ostalog, tvoja su znanstvena preokupacija...

Da, uvijek me iznova fascinira taj period koji se u jevrejskim naukama naziva Zlatnim Dobom Španjolske, kratki bljesak prave religijske zrelosti, u kome su (u lucidnim intervalima) pripadnici svih triju vjera igrali neki relativni ferplej na stvarno zajedničkom terenu. Da se razumijemo, i to je daleko od ideala odgovorne religijske zrelosti kome bismo trebali da težimo danas – ali, lijepo je znati da je utopija nekad, ipak, bila blizu ostvarenja. Primjera radi, u usporedbi sa zlatnim dobom Španjolske, Osmansko Carstvo se doima kao period u kome jedan fudbaler sam *pipla* loptu na trgu, tolerirajući da druga trojica *piplaju*, svak u svojoj avliji. Za onaj vakat, izgleda, ni to nije bilo malo. U to zlatno doba Španjolske mudraci svih triju vjerozakona bavili su se, između ostalog, i pitanjem odnosa između racionalnog (logički dokazivog) i postracionalnog (mistično iskustvo, proroštvo, objava), polazeći od (nekim teolozima i danas upitne premise) da je ljudsko znanje jedno, da su logika i filozofija univerzalne kategorije - te da je znanje i iskustvo drevnih grčkih filozofa (a samim tim, naravno, i suvremenih inovjernika) u ovim oblastima relevantno i iskoristivo. Kao što bi Einsteinov genije, da je rođen u nekom afričkom plemenu a ne u visokoindustrijaliziranoj Evropi, došao do izražaja u činjenici da bi mali Bantu Einstein skupio daleko više banana nego druga djeca iz sela – tako ni Maimonides (na zapadu odomaćeni nadimak za Rabi Moše ben Maimona, koji je među svojim arapskim suvremenicima bio poznat po arabiziranoj verziji njegovog hebrejskog imena: Abu 'Imran Musa ibn Majmun ibn 'Ubajd Allah) ne bi bio Maimonides bez duha sinteze ljudskog iskustva koji je vladao Al-Andaluzom. Maimonidesovo remek djelo *Vodič zabludjelih* (sistematizovana reprezentacija rabinske metafizike) nezamislivo je bez aristotelijanskih temelja, Al-Farabijeve teorije proroštva ili Ibn Badžine teorije duše.

Pitam se koliko islamskih teologa danas uopće zna da je *Vodič* izvorno napisan na arapskom jeziku, te da mu je izvorni naslov *Dalalat al hairin.* Nedavno je u Zagrebu, u izdanju Demetre, izašao integralni hrvatski prijevod arapskog izvornika *Vodiča,* iz pera vrsnog hrvatskog arabiste Danijela Bučana. Toplo preporučujem! U to su sretno vrijeme jevrejski i islamski mistici posuđivali jedni od drugih ideje te razmjenjivali i prosuđivali uzajamna iskustva. Najbolji primjer sinteze jevrejskog misticizma i sufizma je *Kitab Faraid al-kulub* (Farzovi srca) Ribi Bahje Ibn Pakude iz Saragose. Tad se čak i jevrejski ekskluzivizam nadahnjivao na islamskim izvorima, pa je tako jedan od vodećih zagovornika jevrejske posebnosti, Ribi Jehuda ben Šemuel (h)a-Levi (među Arapima poznatiji kao Abu-l-Hasan ibn Levi) usvojio šiitske koncepte a la *safwa* (odabrani rod, odabrani soj).

I kod Jevreja i kod Bošnjaka religija je bila osnovni faktor stvaranja naroda. Sljedstveno, tvoja živa vjera je za tvoje sekulariste njihova istorija, tradicija i kultura. Oni tu svoju istoriju, tradiciju i kulturu vole baš kao što ti voliš svoju vjeru. Identificiraju se sa tvojim mudracima, tvojim junacima i tvojim vječitim pozitivcima, gade se istih drevnih negativaca kao i ti, pri čitanju zajedničkog kanona raduju se na istim mjestima gdje i ti, plaču gdje i ti. Naizgled "sve im je jasno" - ali nešto ipak "ne štima". Ključna razlika je nedostatak *faktora Bog* u njihovom poimanju svijeta.

Strah počesto osjećamo prema nečemu što ne poznajemo. Složit ćemo se da je zato dijalog među religijama itekako potreban. Svjedoci smo raznih oblika institucijalnog dijaloga između kršćana, jevreja i muslimana na našim prostorima, što je u svakom slučaju pohvalna činjenica. Međutim, koliko su ti razgovori vođeni političkim diktatom, a koliko stvarnom potrebom za tolerancijom i suživotom?

Istorija međureligijskog razgovora prije je istorija rasprave, prepucavanja i nadmudrivanja nego li istorija slušanja, razumijevanja i odgovora na rečeno/čuveno/shvaćeno. Od Francuske revolucije na ovamo, međutim, religija u Evropi gubi status objektivnog znanja o svijetu i čovjeku, postajući subjektivno ubjeđenje, stvar individualnog opredjeljenja. Time je i međureligijski (do)govor postao manje hitan i bitan, ali upravo u nošenju sa bezvjerjem materijalizma evropski teolozi su, polako ali sigurno, "objedinili front", shvaćajući da je ono što ih ujedinjuje (suština) daleko pretežnije od onog što ih razdvaja (forma). Jednako tako, shvatili su da je jedna od osnovnih primjedbi religiji njen "doprinos" sukobu i podijeljenosti svijeta, te su se predali dokazivanju da ovjekovječivanje podjela nije nužni zahtjev religije same po sebi. Tekovine ovog novog religijskog trenda, međutim, nisu na vrijeme stigle do južnoslavenskih prostora, gdje je religija bila jedina organizaciona alternativa komunističkom jednopartijskom sistemu, te kao takva iskorištena od strane nacionalista, koji su se zacarili nad nekim religijskim zajednicama svojih etničkih grupa, kad već nisu mogli organizirati partije s nacionalnim predznakom. Nacionalizacija religije i religizacija nacije na južnoslavenskim prostorima dovela je do toga da se kod nas govor o općim ljudskim vrijednostima obično doživljava kao recidiv komunističkog "bratstvo/jedinstvo" ideala; koji bi, onda, valjda trebao biti stran svakoj religijskoj tradiciji ponaosob i svima skupa (jer svaka bi, tobože, trebala biti zainteresirana samo za "svoje" ljude, a ne i za "nevjernike").

Sad je, valjda, konačno došlo vrijeme da i mi damo svoj doprinos svjetskom međureligijskom dijalogu. Da je sreće i pameti, mogli bi prednjačiti u tom poslu i ponuditi svijetu i devletu recept zasnovan na stvarnom, iskustvenom međureligijskom suživotu. Ti si inicirao jedan međureligijski časopis, i ja stvarno čekam tu suradnju *k'o ozeblo sunce* jer iskreno vjerujem da je teocentrični religijski humanizam ozbiljna alternativa kako nacio-centričnom i nacio-latričnom poimanju religije, tako i antropocentričnom humanizmu suvremenog materijalizma. Da li je moguće voljeti Boga, a u isto vrijeme mrziti ljude (posebno one koji ga i sami vole, pa makar i drugačije nego mi sami)? Ja mislim da nije! Stvarno nam je potrebno neko mjesto razgovora o našim bitnim razlikama i našim suštinskim sličnostima, mjesto koje neće biti identificirano ni sa jednom vjerskom zajednicom *per se,* niti će biti obilježeno "zvaničnom multi-tuti-fruti retorikom" za koju svi izgleda znaju da je više usmjerena na skupljanje poena kod stranih posmatrača, nego za uši vlastite pastve.

Želim da vjerujem da će de-ateizacija i re-teizacija humanističke retorike na sjevernom Balkanu doprinijeti uočavanju činjenice da uzajamno poštovanje, suradnja i spremnost na dijalog ne samo da nisu strane našim časnim monoteističkim tradicijama – nego su, zapravo, težnja svake naše religije ponaosob, čim se ista oslobodi straha od zatiranja, progona, dominacije i preglasavanja. U eri u kojoj smo se izborili za različita ljudska prava možda nije zgoreg da definiramo i jedno od Božanskih "prava", Božje pravo da se raznim ljudima objavi na razne načine. Ovdje smo da učimo jedni od drugih, uspoređujemo iskustva i pokažemo Abrahamu da Isak i Jišmael, Jakov i Esav ipak znaju da im je praotac jedan, kao i Bog čijem je poštovanju podučio sinove i unuke...

USTAŠKA OKUPACIJA I PRIČA O VREMENU KAD JE SVAKI PETI SARAJLIJA BIO JEVREJ

Po tvojoj ocjeni, budući da je broj Jevreja uz genocidnu politiku u NDH smanjen na minimum, koliki je njihov utjecaj na multikulturalnu sliku BiH, i kojoj mjeri su važni kao dio konfesionalnog i etničkog dijaloga u toj zemlji?

Ako je Bosna hljeb, jevreji nisu ni brašno ni voda tog hljeba – ali sol jesu! Jevrejski udio u bosanskom miljeu nikad nije bio pitanje kvantiteta – nego kvaliteta. Bi li Bosne bilo bez jevreja? Bi! Bi li to bila *Bosna*? Jok! Možda ovo s hljebom nekom zazvuči pretenciozno. K'o biva Bosna bi bila "nejestiva" bez jevreja. Hajmo ovako, ako je Bosna somun - jevreji su čurekot. Može li somun biti bez čurekota? Može! Je li somun? Jest! Je li to to? Jok! E tako je, "meščini" i s bosanskim jevrejima. Izbriši ukus koji je Bosni dalo njihovo vjekovno prisustvo – i to već više nije to. Sve i da su ustaše, za vrijeme hrvatske okupacije BiH, i pobile sve jevreje (a nisu, nego "samo" osamdeset posto) još uvijek bi Sarajevo bilo poznato po svojoj (H)agadi; Isak Samokovlija bi još uvijek bio neraskidivi dio bosanske književnosti; Isak-eff. Salom bi još uvijek bio prvi sarajevski ljekar obrazovan na Zapadu; a njegov zet, Jakov-eff. Sumbul, bi još uvijek bio prvi sarajevski farmaceut *a la franka*; dok bi Laura Papo Bohoreta još uvijek bila prva žena na svijetu koja je pisala drame na Ladinu. Salomova palača (ona lijepa zgrada sa reljefnim likovima u narodnim nošnjama na Titovoj, odmah do kina Imperijal), Umjetnička Galerija BiH (preko puta Saborne Crkve), ona zgrada na Titovoj (u kojoj je nekad bila, a može biti da je i sad, buregdžinica pod imenom Semberija) kao i zgrada pred kojom plamti Vječna vatra (nekadašnji *Grand Hotel* Danijela Saloma) još uvijek bi svjedočile o sjaju samo jedne od viđenijih sefardskih porodica Sarajeva. Pet jevrejskih hramova, što na čaršiji, što u centru (dakle više nego li i pravoslavnih i katoličkih crkava u Starom Gradu i Centru zajedno), još uvijek bi pričali priču o vremenu kad je svaki peti Sarajlija bio jevrej.

Bjelavski hram *Bet Tefila* (na Mejtašu) još uvijek bi pričao priču o sarajevskoj jevrejskoj sirotinji koja je odvajala od usta da u svom komšiluku podigne Dom Božji. Današnji BKC (nekadašnji Radnički Univerzitet Đuro Đaković) sagrađen pred sam II. svjetski rat, prilozima sarajevskih jevreja, koji je ponosno nosio ime *Kal Grandi* ili ti *Veliki Hram*, još uvijek bi bio najveća sefardska sinagoga ikad podignuta u Evropi. *Kal vježu* ili ti *Stari Hram* na čaršiji, i uz njega skoro pa prislonjeni *Kal Muevu* ili ti *Novi Hram*, još uvijek bi pričali priču o jevrejskom udjelu u zanatima i trgovinama Baš Čaršije. Itd. Itd. Itd. Mogao bih do sutra nabrajati ono što se obično naziva jevrejskim doprinosom razvoju BiH. Srećom, ta priča još uvijek traje. Potomci malog broja bosanskih jevreja koji su, zahvaljujući Talijanima i partizanima preživjeli NDH okupaciju, još uvijek bitno doprinose napretku zajedničke kuće. Taj doprinos je uvijek bio veći od jevrejskog procenta u stanovništvu Bosne, pa je i danas tako.

Poznato je, prema nekim nedavnim istraživanjima, da nema niti jednog pravnog dokumenta, niti jedne fetve, koja bi diskriminirala nemuslimane u osmanskom periodu.

Jevrejima je u Osmanskom carstvu bili poprilično lijepo, a često i mnogo ljepše nego li u katoličkoj Evropi. Ilustrativan je poziv jedrenskog romanijotskog rabina Isaka Sarfatija iz 1454. godine aškenaskim jevrejima da napuste katoličku Evropu i skrase se u benevolentnom Osmanskom carstvu. Živa istina! Ne postoji ni jedna jedina osmanska fetva ili carski ferman koji bi diskriminisali jevreje u odnosu na druge nemuslimane. Istovremeno, valja podvući, do *Đulhane hatišerifa* iz 1839. (kada počinju reforme u pravcu stvaranja građanske države) Osmansko carstvo nije bilo država svih svojih građana – nego islamska država u kojoj su nemuslimani bili građani drugog reda, te kao takvi nisu mogli obnašati javne funkcije, plaćali su *džiziju* (poseban porez za nemuslimane) i bili izloženi čitavom nizu restrikcija čije je cilj bio podvlačenje njihovog inferiornog položaja u odnosu na *carsku vjeru.* Na primjer: zabrana jahanja ili pasanja oružja u prisustvu muslimana, zabrana odijevanja odjeće i obuvanja obuće određenih jarkih boja koje su bile rezervirane samo za muslimane. Iskreno govoreći, ove odredbe nisu jevrejima teško padale, jer su zauzvrat dobili ne samo autonomiju – nego i državnu zaštitu za život po svom Zakonu.

Dapače, može se čak reći da su jevreji u Osmanskom carstvu bili pozitivno diskriminirani. Na primjer, na jevreje se nije primjenjivao najgrozomorniji osmanski instrument reifikacije (pretvaranja u stvar, pokretno dobro) nemuslimana: devširma ili danak u krvi. Dok su stotinama godina janjičari (i sami porijeklom oteta kršćanska djeca) "ubirali" kršćansku djecu po Rumeliji (osmanskom Balkanu) i Anadoliji, jevrejske su porodice toga bile pošteđene. Razloga je za to više: devširma se sprovodila prvenstveno u selima – a osmanski jevreji su bili gotovo isključivo urbana populacija. Osim toga, Porta je znala da su kršćani vezani za zemlju, jezik i kraj – te da većina neće odseliti ako zulumi ne pređu određenu mjeru. Jevreji su, međutim, bili daleko mobilniji -

Najbolji primjer sinteze jevrejskog misticizma i sufizma je *Kitab Faraid al-kulub* (Farzovi srca) Ribi Bahje Ibn Pakude iz Saragose. Tad se čak i jevrejski ekskluzivizam nadahnjivao na islamskim izvorima, pa je tako jedan od vodećih zagovornika jevrejske posebnosti, Ribi Jehuda ben Šemuel (h)a-Levi (među Arapima poznatiji kao Abu-l-Hasan ibn Levi) usvojio šiitske koncepte a la *safwa* (odabrani rod, odabrani soj).

pa su se u slučaju otmice djece mogli i iseliti džematile. Uostalom, kao zanatlije, trgovci i pripadnici slobodnih profesija (ljekari, farmaceuti i slično) jevreji su bili daleko bitniji za osmansku privredu nego ruralno zemljoradničko stanovništvo. Kad je, svojevaktile, sultan Bajazit primio jevreje prognane iz Španjolske, on se nije mogao čudom načuditi da Fernando i Izabela lišavaju svoje carstvo ovog radinog i benignog elementa, unapređujući time njegovo.

Kad se sve sabere i oduzme, imajući na umu naše današnje standarde tolerancije i zaštite prava manjina, mislim da bi se cijelo osmansko poglavlje sefardske istorije danas najbolje dalo sumirati riječima: *Bilo je lijepo i lijepo je što je bilo.* Drugim riječima, raznoraznim neoosmanistima (počev od Davidovića, t.j. Davidoglua pa nadalje) mora biti jasno da što je bilo napredno za 16. i 17. vijek nije, nužno, prihvatljivo za 21. vijek. Da li bilo ko zdrave pameti mislio da bi današnji balkanski ili bliskoistočni jevreji ili kršćani milom pristali da sjahuju s konja (ili izlaze iz kola na autoputu) kad pored njih musliman prođe pješke, ili da sakrivaju mobilne telefone (taj mi je današnji gadžet pao na pamet kao pandan ondašnjem muškom gadžetu: *svijetlom oružju*) kad pored njih prođe neki musliman. O bojama odjeće i obuće da ne govorim. Da skratim, *Bilo je lijepo, a sad je još ljepše*.

Kad se već dohvatismo Osmanlija i vladalačkog doma Osmanovića, pretpostavljam da većina čitalaca *Behara* zna da se (za razliku od prakse u ostalim monoteističkim religijama) jevrejstvo prenosi po majci, a ne po ocu. Muslimanima muškarcima, recimo, dozvoljeno je da se ožene *kitabijkama* (jevrejkama ili kršćankama), ali su djeca iz takvoga braka apriori muslimani. Katolička crkva dozvoljava sklapanje braka katolika i inovjeraca (bez razlike pola), pod uslovom da nekatolički supružnik unaprijed pristane da djeca budu podignuta kao katolici. U Judaizmu, prelazak nejevrejskog bračnog partnera na jevrejsku vjeru je uslov za sklapanje *(h)alahičkog* braka, a vjerska pripadnost djece iz mješovitih brakova računa se po majci. Djeca jevrejina i kršćanke su kršćani, djeca jevrejina i muslimanke su muslimani, a djeca jevrejke i kršćanina ili jevrejke i muslimana su jevreji. Izgleda da se time htjelo obeshrabriti jevreje muškarce, koji su ekonomski bili nezavisniji od pripadnica ljepšega pola, da se žene izvan vjere – a, istovremeno, možda, staviti do znanja momcima drugih vjera da će im se djeca (ako milom ili silom posegnu za jevrejskim djevojkama) ipak računati kao jevreji. Bilo kako bilo, ako primijenimo ovo jevrejsko stanovište do kraja – ispada da su najmanje petorica Osmanskih sultana bili čisti jevreji, po jevrejskom zakonu. Tako, na primjer, glasoviti Sulejman Veličanstveni, među Turcima poznatiji kao Kanuni Sultan Sulejman (Zakonodavni Sultan Sulejman) po svojoj majci Helgi, aškenaskoj jevrejki čije je muslimansko ime bilo Ajša Hafiza (1479.-1534.), bi danas u svakoj sinagogi bio brojan u *minjan* (kvorum od deset muškaraca, jevreja, neophodan da bi se održala skupna molitva), jer je njegov *(h)alahički* status neupitan. S obzirom na činjenicu da je i žena Sulejmana Veličanstvenog bila jevrejka (Hurem-Sultanija, na Zapadu poznatija kao Rokselana Š1506.-1558.Ć, rođena je u Poljskoj kao Aleksandra Lisovska), i Sultan Selim II. je po jevrejskom pravu bio jevrejin, a etnički posmatrano imao je tri četvrtine "jevrejske krvi". Nakon što se i sam Selim II. oženio jevrejkom, Nurbanu-Sultanijom (1525.-1587.) koja je rođena kao Rahela, njegov sin Murat III. ne samo da je bio (kao i otac mu) *(h)alahički* jevrejin – nego je i etnički već imao sedam osmina "jevrejske krvi". Ovakvih istorijskih primjera ima još. Ne držim, naravno, da su navedeni osmanski sultani imali bilo kakav jevrejski identitet, ali vjerujem da su ga otete jevrejske djevojke uspjele u nekoj mjeri sačuvati. Te zato uopće ne sumnjam da je benigni osmanski stav prema jevrejima bio uslovljen ne samo interesima carstva i jevrejskom lojalnošću, nego i zagovorom Sultanija Majki koje su porijeklom bile jevrejke. Unatoč rečenome na početku prethodne rečenice, svaki put kada gledam na Youtubu postove turskih islamista o jevrejskom porijeklu Ataturka kao dokazu da je i uspostava turske republike samo još jedna jevrejska zavjera protiv hilafeta, uvijek dobijem želju da im kažem: *Što bi jevreji rušili hilafet, kad su mu stajali na čelu. Toliko je turskih sultana čije je jevrejsko porijeklo daleko neupitnije od Ataturkovog, pa što po tom ne čačkate?*

Mislim da je što brže i što opsežnije uključivanje tekovina sefardske kulture u izraelski mainstream bitno i za unapređenje izraelsko-palestinskih i izraelsko-arapskih odnosa. Sefardi su stoljećima lijepo živjeli sa muslimanima, pa ne bi bilo zgoreg da to pozitivno iskustvo prenesu i ostalim sudržavljanima.

Poznato je da su muslimani sačuvali sarajevsku Hagadu, da su pomagali mnogim Jevrejima za vrijeme II. svjetskog rata. Poznate su i muslimanske rezolucije protiv progona Srba, Jevreja i Roma u El-Hidaji 1941. Jesu li, prema tvojim saznanjima, muslimani sudjelovali u rušenju sinagoga i progonu Jevreja?

Priča o odvažnosti i mudrosti ondašnjeg direktora Zemaljskog muzeja Joze Petrovića i muzejskog kustosa Derviša Korkuta u spašavanju *Sarajevske Hagade* ubilježena je zlatnim slovima, kako u jevrejsku tako u sarajevsku istoriju, i postala je dio *hagade* (kaže) o Hagadi. Istovremeno, dok su hrabri pojedinci spašavali što se spasiti može i dok je poštena muslimanska inteligencija prosvjedovala (i to je nepobitna istorijska činjenica) protiv progona Srba, Jevreja i Roma – dotle su neki drugi muslimani obnašali najviše funkcije u zločinačkoj NDH (od potpredsjednika Džafer-bega Kulenovića, preko doglavnika Adem-age Mešića - do Ustaškog Muftije, Imama Poglavnikovih Tjelesnih Zdrugova, Akifa Handžića) – ili, pak, kao "obične" ustaše (a manje-više četvrtina ustaša su bili tadašnji Hrvati islamske vjeroispovijesti) sudjelovali i na terenu u državotvornom projektu NDH, koji je podrazumijevao istrebljenje svih Jevreja i Roma, te "radikalno rješenje srpskog pitanja" (po ustaškom trojstvenom receptu: trećinu pobiti, trećinu protjerati i trećinu pohrvatiti). Neslavnom muslimanskom udjelu u ustaškom klanju treba dodati i "teoretski rad" nekih ondašnjih bosanskih alima (posebno imama Handžar divizije) koji su s oduševljenjem prihvatili bljutavu antisemitsku propagandu Hitlerovog suradnika Emina El-Husejinija, jeruzalemskog Velikog Muftije. Jednako tako, na slikama skrnavljena jevrejskog Velikog Hrama (današnji BKC), iz 1941. godine, vide se i neki muslimani (jasno je to po fesovima na njihovim glavama) kako raznose hramske klupe, ili skidaju bakar sa hramskoga krova.

Ukratko, bio je rat – i bilo je svega. U svakom žitu ima i kukolja, a u svakom ratu ispliva i nedžaset. Zato nasuprot muslimanskoj ustaškoj halaši i nedžasetu treba staviti muslimanske "evlije" iz Drugog svjetskog rata, poput Ahmeda Sadika kog su ustaše ubile u Jasenovcu zbog spašavanja Jevreja, ili njegovog zeta, Mustafe Hardage, koji je i sam hapšen od ustaša i zamalo platio glavom spašavanje porodice Kabiljo. *Ko pomaže progonjenim, posuđuje Bogu* -veli jedna jevrejska poslovica – i, uistinu, u toku posljednjeg bosanskog rata, Kabiljovi su nadigli izraelsku vladu na noge, kako bi iz sarajevskog užasa izveli Mustafinu udovicu i Ahmedovu ćerku, Zejnebu Hardagu rođ. Sadik. Kada je ova časna starice sletjela na izraelski aerodrom, tadašnji izraelski ministar unutrašnjih poslova upitao ju je da li su tada, 1941., kada su pomagali Jevrejima, mogli i pomisliti da će u budućnosti postojati neka jevrejska država koja će se truditi da oduži dugove – na šta mu je Zejneba kratko rekla: *Nismo mi spašavali Jevreje, mi smo spašavali komšije.*

Dovoljno je da je na svakog ustaškog zločinca muslimanskog porijekla bio jedan jedini Ahmed Sadik, jedan Mustafa Hardaga, jedan Derviš Korkut - pa da Sefardi iz Bosne znadnu da nisu džaba živjeli 500 godina i sa Bošnjacima.

Tvoje zaista impozantno poznavanje islama proizlazi i iz činjenice da si odrastao među muslimanima u Sarajevu. Možeš li s nama, iz osobnog iskustva, podijeliti nekoliko zanimljivih/šaljivih susreta dviju vjera.

Evo ti par anegdota koje meni uvijek izmame osmijeh na lice. Žene Sefartkinje voljele su da provode vrijeme polupraznika (prvi i posljednji dani praznika koji traju preko jedne nedjelje, a la Pesah i Sukot, računaju se u pune praznike u koje je zabranjen bilo kakav rad, dok se srednji dani praznika smatraju polupraznikom – i neki su hitni poslovi dozvoljeni) u kartanju. Hahamima se to, bezbeli, nije svidjelo – i oni izdaju odredbu po kojoj je "u svakoj jevrejskoj kući zabranjeno kartanje na poluprazník". Tu se naše mudre *nonas* (bake) i *tijas* (tetke) dosjete i iznajme avlije muslimanskih komšinica i serbez nastave da igraju karata, jer su hahami zabranili igranje u kući, a ne u avliji – i to samo jevrejskoj, a nikako u muslimanskoj. Judaizam je strašno osjetljiv na zaklinjanje Božijim imenom onako "bezveze", bez pravog razloga i nijeta, a pošto je prosječnom Bosancu "vala" (Boga mi) svaka druga riječ – jedan od sarajevskih hahama u svojoj knjizi *Damesek Eliezer* upozorava protiv rečene prakse sljedećim riječima: *Enmentar el nombre de el Šem Jitbarah no es asur davka en lešon (h)a-kodeš, salvo en todo modo de lašon es asur, tanto en Ladino... i ansi en lašon de los gojim: "Boga mi" o ke dizi "Tako mi Bog", i ansi si dizi in turkesku "vala i bila". Spominjati ime Boga Blagoslovenog nije zabranjeno samo na Svetom jeziku (hebrejskom), nego je zabranjeno na svakom jeziku, kako na Ladinu... tako i na jeziku nejevreja: "Boga mi", ili ko kaže "Tako mi Bog", ili ako kaže na turskom "vala i bila".*

Namjerno sam citirao i izvorni tekst na Ladinu, da čitaoci Behara čuju i koju riječ jezika kojim je nekad govorila petina Sarajlija. I za kraj, svojevaktile mi je jedan dedo musliman ovako objasnio zašto je bosanskim muslimanima dozvoljeno piti rakiju, iako bi to po Islamu trebao biti veliki grijeh: *Kad je Fatih Sultan Mehmed Bosnu feth učinio on nas je pozv'o u din, a mi smo rekli da nemeremo pošto bi se ogriješili jer mi volimo popit' – a u Islamu je to haram. Onda je on rek'o: Samo vi hajte vjeri, a evo ja vam dajem izun da morete pit rakiju... I tako je ostalo do dana današnjeg.* Ova diskrepancija između naloga vjere i općenarodne prakse među mnogim bosanskim muslimanima nije promakla ni njihovim jevrejskim komšijama, pa je stoga jedno šeretskih kodnih imena, koje se u Ladinu koristi za Bošnjake, ime *Almešas*, ili ti *Šljive* – k'o biva *Ovi što piju rakiju, iako ne bi smjeli.*

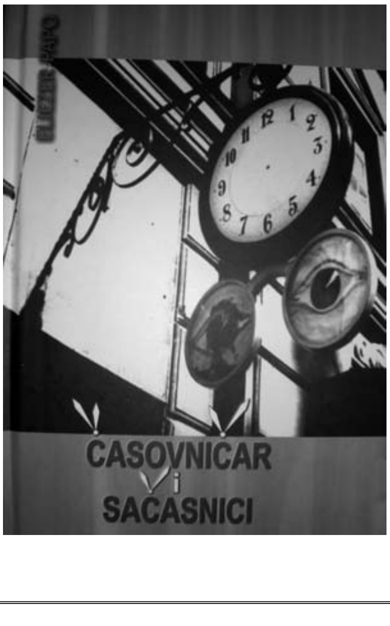

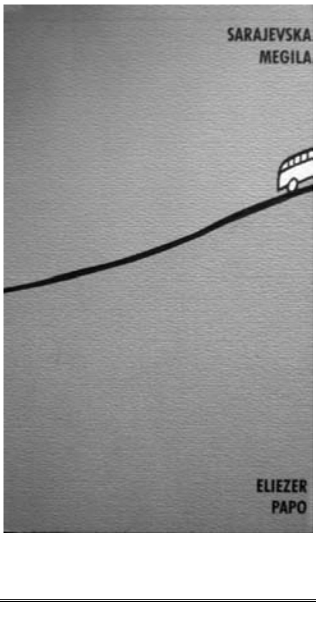

KNJIŽEVNA KARIJERA I ROMAN NA LADINU

Može li se za tebe reći da si trenutno unikatni primjerak jevrejske književnosti u BiH ?. Pišeš romane, priče...

Bar dvadesetak sarajevskih Sefarda je između dva svjetska rata pisalo pjesme (npr.: rabin Avram Kapon, Moše Rafaelović Atijas zvani Zeki-eff. i drugi), priče (npr.: rabin Avram Romano "Buki", Moni Finci, Benjamin Pinto, Samuel Romano i drugi) ili drame (npr.: rabin Moric Levi, Šabetaj Đaen, Laura Papo "Bohoreta" i drugi) – ali su njihova djela ostala nepoznata široj čitalačkoj publici, jer su pisana na Ladinu. Sarajlijama i Bosancima uopće, naravno, poznati su samo oni koji su, poput Isaka Samokovlije ili Eriha Koša, stvarali na bosanskom - ili, poput Oskara Daviča, Davida Albaharija i Filipa Davida, na

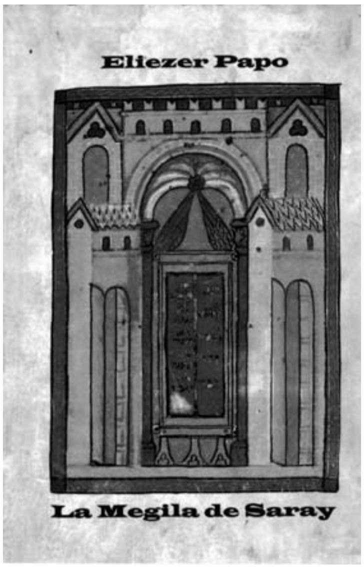

Eliezer Papo
Sefardske priče

srpskom. Moj spisateljski rad se naslanja na obje tradicije lokalnih jevrejskih pripovjedača, kako na onu na Ladinu, tako i na onu na jeziku sredine – ali i na besmrtnike naše književnosti: Andrića i Selimovića.

Autor si knjige *La Megila de Saray* koju si napisao na ladinu. Taj dijalekt pretklasičnog španjolskog jezika bio je materinji jezik većine Sefarda u Osmanskom carstvu. Jezik koji je izgubljen i zanemaren. Zanimalo bi nas ponešto o tvojem zaista pohvalnom radu na očuvanju ladino kulture...

Roman *Sarajevska megila* sam prvobitno počeo pisati na bosanskom, ali sam već pri prvom dijalogu instinktivno prešao na Ladino (dodajući prijevod u fusnotama). Pošto su kod mene likovi znatno blagoglagoljiviji od pripovjedača, brzo se ispostavilo da to tako neće ići. Roman s tri frtalja strane fusnota i nije baš neko primamljivo štivo. Dakle, u prvi mah, bilo je daleko lakše prevesti uvodne narativne, odnosno ne-dijaloške dijelove, na Ladino – nego li prisiliti sefardske likove da u šesnaestom vijeku (kad radnja romana počinje) govore jezikom svoje nove zemlje. Tako je prvo izdanje romana izašlo u Jeruzalemu, na Ladinu – i tek sam kasnije "prepjevao" knjigu na bosanski. Kažem prepjevao, jer za razliku od Ladino verzije (koja se obraća Sefardima bilo gdje, a ne samo eksjugoslavenskim Sefardima) beogradsko izdanje romana (za sada i jedino, jer što bi neko u Bosni objavljivao istorijske romane o bosanskim Sefardima) obraća se srpsko-hrvatsko-bosanskoj čitalačkoj publici. Dok je prvima više trebalo objašnjavati Bosnu a manje Sefarde, drugima je Bosna jasna - ali Sefardi baš i nisu. Pokušavam reći da se ne radi o jednom te istom romanu na dva jezika, nego radije o nekoj vrsti adaptacije.

Njemačko divljanje na Balkanu i ustaško u Bosni koštalo je života većinu Sefarda (Bosna, Srbija, Makedonija, Grčka). Nisu stradali jedino Sefardi "stare Bugarske" (Bugarski su fašisti, naime, isporučili Nijemcima Jevreje sa okupiranih područja, poštedivši Jevreje koji su od ranije imali bugarsko državljanstvo) te Sefardi Turske. Sa Holokaustom, Ladino je izgubio kritičnu masu govornika i postao jezik u opasnosti. 1948. godine, sa osnivanjem države, većina turskih i bugarskih Jevreja se iselila za Izrael gdje su se prvo lokacijski, a potom i biološki, izmiješali sa ostalim jevrejskim grupama, prestavši tvoriti jedinstvenu etničko-jezičku grupu unutar Jevrejstva. U Izraelu je tada vladao kulturni koncept negiranja dijaspore i inzistiranja na "direktnom nadostavljanju" na Bibliju. Radilo se na obnavljanju hebrejskog jezika kao objedinjujućeg faktora svih Jevreja, a Ladino, Jidiš i Judeo-Arapski je tadašnja zvanična državna ideologija odbacila u ropotarnicu povijesti. U međuvremenu, koncept monolitne hegemonističke kulture je krahirao (ja Rabi šućur) i današnje izraelsko društvo je kulturološki mozaik različitih jevrejskih (naravno, ne samo njih) etničkih grupa. U Izraelu danas živi dvjestotinjak hiljada ljudi sefardskog porijekla koji se u posljednje vrijeme sve više interesiraju za svoje korijene. Mislim da je što brže i što opsežnije uključivanje tekovina sefardske kulture u izraelski mainstream bitno i za unapređenje izraelsko-palestinskih i izraelsko-arapskih odnosa. Sefardi su stoljećima lijepo živjeli sa muslimanima, pa ne bi bilo zgoreg da to pozitivno iskustvo prenesu i ostalim sudržavljanima. Što se tiče moga rada na proučavanju Ladina, te bogate književnosti stvorene na tom jeziku – predajem sefardsku kulturu i književnost na Ben-Gurion Univerzitetu u Negevu i zamjenik sam direktora *Moše David Gaon Centra za istraživanje Ladino kulture*, koji nosi ime jednog od izraelskih pionira u ovom naučnom polju – a inače je bio naš čovjek, Travničanin. Centar prikuplja usmenu i pismenu građu na Ladinu, financira istraživačke projekte, organizira naučne skupove, drži kurseve i obrazuje mladi nastavno-istraživački kadar koji će sutra ovu jedinstvenu baklju prenijeti dalje.

Posebno su, i glazbeno i tekstualno, lijepe sefardske narodne pjesme. Možemo li ih usporediti sa sevdalinkama?

Sefardske narodne pjesme djele se na tri kategorije: *komplas* (paraliturgijske pjesme, ili ti ilahije) *romanse* (junačke ili ti epske pjesme) i *kantikas* (lirske ili ljubavne pjesme). Ove posljednje su *per definitionem* tematski bliske sevdalinkama, a na Balkanu su im postale još bliskije, melodijski, refrenski, po načinu a i po kulturološkom kontekstu izvođenja. Što se melodijske bliskosti tiče, ponekad se ne zna šta je starije: kokoš ili jaje. Drugim riječima, da li je određena melodija uticaj Sefarda na bosansku kulturu ili uticaj bosanske kulture na Sefarde. Primjerice, na istu onu melodiju na koju se u Sarajevu pjeva čuvena sevdalinka *Kad ja pođoh na Bentbašu,* a na koju se donedavno među bosanskim muslimanima pjevala i jedna ilahija na arapskom jeziku, Bosanski Sefardi pjevaju jedan *pijut* (pseudoliturgijska pobožna pjesma, ilahija) za ispraćaj Šabata (Subote) na hebrejskom, njegov prevod na Ladino – te jedan pasus iz Psalma 118, koji se pjeva na hodočasne praznike.

Možeš li čitateljima Behara, za kraj, uputiti jednu pozdravnu poruku na pravom bosansko - ladino dijalektu?

Il Djo vuz de bjen, i ondi lu miter! - Nek vam Bog da dobro, i da ga imadnete gdje smjestiti!

Eliezer Papo

Priče iz života sarajevskih Sefarda: iz prošlosti i novijeg doba

Inat

Ako je postojalo nešto što je ujedinjavalo sva četiri naroda i sve četiri konfesije u Sarajevu – onda je to bio inat. Sarajlije često, ukazujući na tursko porijeklo same riječi, tvrde da su im i inat, a ne samo ime mu, Turci ostavili u amanet. Oni koji dobro poznaje Turke, barem ove današnje, kažu da je u turskom poimanju svijeta inat prvenstveno inat s drugim. U Sarajevu, međutim, inat je bio prvenstveno inat sa samim sobom – pa tek onda, ako čovjeku ostane vremena i živaca (ipak je svak sam sebi najpreći), i s drugima. Prevario bi se ko bi ustvrdio da je inat sociopsihološka pojava. Možda negdje drugdje. U Sarajevu inat je bio stil, način života, životna filozofija – a nerijetko i nečiji smisao života. Nije se živjelo sa inatom – nego za inat. Nek crknu neprijatelji, nek zavide dušmani. Inat je bio jedna od rijetkih stvari koja je bilo dobro podijeljena i između i unutar raznih grupa koje su tvorile Sarajevo. Sarajevski Srbi mnogo su češće od beogradskih citirali onu narodnu pjesmu po kojoj se Marko ne bi poturčio ni za pare ni za pusto blago – dok, recimo, za inat već bi. Bez da trepne. Ako, i imao bi rašta. Muslimani, su, opet, sa posebnom afekcijom pokazivali spomenik inatu – kuću, koja je svojevremeno stajala na mjestu Vijećnice – pa su je Austrijanci srušili (uz protunaknadu, Austrijanci k'o Austrijanci) – a vlasnik kuće samo prešao na drugu stranu Šeher-ćehajine ćuprije i podigao istu onakvu kuću kakvu su mu srušili, u zeru istu – pa joj narod, znajući uvijek prepoznati i odlikovati prave vrijednosti, nadjenu ime inat-kuća.

Vele da se tamo ne inate samo ljudi. Jok, nego i rijeke, i planine, i vjetrovi – pa čak i zgrade. Kuće, džamije i česme inate se jedna s drugom. Tako, recimo, ima džamija koja se zove Pobjeguša. Bio jednom neki trgovac, bogat i duševan čovjek. Jednom tako misleći koji bi sljedeći sevap mogao upisati kod Boga učini mu se da nema većeg i ljepšeg djela nego podići džamiju. Kako je rekao tako je i učinio. Uvakufi dio imanja, od čega se trebala izdržavati zgrada, kupi polje i japiju[1] uze radnike – i s bismiletom započe posao. Prvo su napravili samu džamiju, jednostavnu ali čvrstu građevinu od bijelog kamena sa prozorima u poluluku. Kad su priveli kraju gradnju džamije, počeše graditi minaret. Radnici su radili cijelu cjelcatu sedmicu – i pred očima mahalalija poče nicati čvrsta kamena munara. Krajem desetog dana privedoše radove kraju. Ostalo je samo još da sutra pokriju bakrom špicasto kube minareta – i mirna Bosna. Ali tu se prevarili. Minaret im je oštro zamjerio što su ga počeli graditi tek kad je džamija bila gotova, kao siroče – onako za potkusur. Nije im htio kvariti posao na početku. Jok, čekao je da završe – a onda, eto, te noći koja ga je razdvajala od pokrivanja odluči da im pokaže svima, i trgovcu, i radnicima, i mahalalijama – pa, na koncu, i samoj džamiji kojoj, izgleda, ionako nije bilo posebno krivo što su se tako ponijeli prema minaretu – jer za svo vrijeme nepravednog zapostavljanja nije riječi rekla, jedne jedine riječi. *E saćete svi vidjeti da i minaret ima čast, jašta radi* – govorio je minaret upinjući se iz petnih žila da se odmakne od džamije – i, vjerovali ili ne, uspio je prevaliti dobrih dvadeset metara, sve sa temeljima, i bez da mu i jedan kamen otpadne. Tolika je snaga inata i kod običnog minareta. Ujutru dođoše oni radnici. Nisu mogli vjerovati svojim očima. Bez mnogo priče, jer ko bi im vjerovao, srušiše minaret, prenije še kamenje do džamije – i dadoše se na rad. Malo po malo, minaret je ponovo rastao na svom prvom mjestu, i već je bilo dogovoreno da će tog i tog dana u novoj džamiji po prvi put klanjati sabah. Sav se komšiluk spremao da obilježi taj svečani događaj. Pred zoru, s prvim pijetlovima, trgovac koji je naumio tog dana biti imamom u svojoj zadužbini, praćen većom skupinom vjernika grabio je prema džamiji krupnim koracima. Polako im se razdanjivalo pred očima, i u nevjerici vidješe da je minaret pobjegao od džamije dobrih tridesetak metara. Šta da rade? Ovo džamija nije. Džamija bez minareta – to ima. Ali minaret bez džamije? To niti ima niti može biti. Odgodiše klanjanje, sazvaše ponovo radnike, srušiše minaret i ponovo ga podigoše. Ali obnoć minaret ponovo pobježe. Sedam puta su ga rušili – i sedam puta im je bježao. Sedmi put stari mahalski hodža reče trgovcu: *Slušaj, minaret ima vremena - ali mi nemamo.* Odlučiše da stvar ostave onako kako i jest. Otad je vele običaj kod sarajevskih muslimana da se džamija i minaret grade zajedno, mic po mic, toliko da ne bude zazora i podozrenja među njima. Razboru skloniji tvrde da je tako nešto nemoguće – i da je cijelu storiju sa minaretom izmislio neki neimar pjano koji od rakije nije vidio gdje mu je džamija a gdje minaret, a radnici nisu obraćali pažnju šta i kako grade – jer su bili plaćeni da grade kako im se kaže - a ne da misle i paze. Ja, i tako sedam puta – odgovarali su im zainaćeni sagovornici koji su više vjerovali u prvu verziju. U drugoj ionako nije bilo ništa za vjerovati.

Jevrejska su djeca prolazeći pored ove džamije često izvikivala stih iz Psalama: *'Im Adonaj lo jivne vajit – šav amelu bonav bo'* – *'Ako Gospod ne gradi dom – džaba se trude oni koji ga grade'.*[2] Tako je to bilo u ona vremena kad su ljudi hvaleći inovjerca pazili da se slučajno ne pomisli kako mu hvale i vjeru. Hrišćani bi muslimanu, kad bi ga hvalili, rekli: *alal ti vjera* (ili *alal mu vjera* – ako su ga hvalili u odsustvu) – nek ti je prosta vjera. Dobar si čovjek – opraštamo ti što pogrešno vjeruješ. Ni muslimani nisu smatrali da to što i hrišćana ima dobrih ljudi govori nešto o Hrišćanstvu. Hvaleći hrišćanina obično bi dodali: *ne hvaleć' mu zakona.* K'o biva: on je dobar – iako mu vjera ništa ne valja. Ni jednim ni drugim nije bilo čudno što baš hrišćani alale – a ne opraštaju, i što baš muslimani govore o zakonu – a ne o dinu. Bitno je da su se lijepo podijelili – i da se zna šta je čije. Poslije su u čaršiju došli neki novi ljudi koji su bolje čuli šta se govori – nego što su vidjeli ko i kome, pa su pobrkali red do te mjere da danas ljudi iste vjere (uključujući i komunističku u čovjeka i bolje sutra) govore jedan drugom *(h)alal (ti) vjera*. Istini za volju, muslimani kažu *halal* – a hrišćani *alal* – ali sve druge konotacije su se odavno izgubile.

---

[1] Turski: *yapi* - materijal za gradnju.

[2] Psalam 127:1.

Neprevaziđena legenda sarajevskog inata bio je bez sumnje Nikola Teški Radnik. Ko ga je znao – znao ga je pod tim imenom. Bio je malo *u pet kod ringišpila*, kako se to u Sarajevu lijepo kaže – ali uz to, ili možda upravo zbog toga, i oči, uši – i, što je najvažnije, usta grada. U turska vremena budale su bile više neka vrsta društvene ustanove nego li lično stanje duha. Biti na svoju ruku nosilo je sa sobom društvenu odgovornost. Budale su bile ventil koji je regulisao i popuštao pritisak u loncu u kome su se svi kuvali. Njima je bolest duha obezbjeđivala bezbjednost tijela – i zato su uglavnom neometani mogli govoriti javno ono što je ležalo zapretano duboko u srcima njihovih sugrađana, šprdati se s onim od čega je čaršija strahovala, i vikati na sav glas ono što se po čaršiji šaptalo. Kada se sve ovo uzme na um, postaje jasno zašto su budale predstavljale vitalni interes svih segmenata gradskog društva. Jedna poštena kasaba kojoj je stalo do imena i ugleda morala je imati i dežurnu budalu. Nedostatak iste bi je degradirao u najobičnije selo. Nije da na selu nije bilo duševnih bolesnika. Jednostavno, tamo su oni bili obični bolesnici, bez ikakve posebne društvene uloge. Nije ih se slušalo, njihove riječi se nisu prepričavale, niko ih nije podsticao i ohrabrivao da govore ono što drugi ne smiju. U gradovima Orijenta budale su bile besplatno pozorište, narodni parlament. Stoga i nije čudo što su budale postale indikator razvijenosti nekog mjesta. I drugdje se grad bez pozorišta smatra većim selom. Vele da su Andrića jednom pitali da li i danas svaki bosanski grad ima po jednu budalu – a da je on odgovorio da danas ima po jedan pametan.

Svakodnevna dobro odmjerena kombinacija straha i smijeha bile su u Turskoj, izgleda, najbolje sredstvo za sprječavanje ustanaka i pobuna. Na koncu, neosporno je da oni krvnici koji su u svome bijesu kažnjavali i budale nikad nisu uspijevali dugo zadržati vlast. Sarajlije tvrde da je osoba kojoj je Bog uzeo pamet ili strašan grješnik ili veliki pravednik. Bilo kako bilo u njih ne treba dirati – Bog ih je sebi obilježio. Ako se radi o pravedniku, Bog će ga osvetiti – a ako li, pak, o grješniku – onda mu je to očigledno bila dobro odmjerena kazna kojoj nije trebalo ni oduzimati ni dodavati – jer Bogu ne trebaju pomoćnici. Bilo kako bilo, Sarajevo je dobilo u naslijeđe, a potom još i usavršilo osmansku instituciju narodnog glasnika. Kad su u II. svjetskom ratu Nijemci ušli u Sarajevo, ovu je časnu funkciju obavljao rečeni Nikola Teški Radnik. Odmah je uvidio da je posla mnogo – a vremena malo, pa zavrnu rukave i baci se na posao. Na sam prvi dan, kad je prašnjava kolona njemačkih vojnika ulazila u grad, negdje u Aleksandrovoj ulici, Nikola se baci na cestu koliko je dug i širok, pa ležeći pred njemačkim kamionima poče vikati koliko ga grlo nosi: *Halt! Halt! Halt!* Vozaču kamiona nije dugo trebalo da shvati da pred sobom ima bolesnog čovjeka. Kamion se zaustavi, vojnik izađe iz kamiona i pristupi Nikoli da ga ukloni s puta. Ovaj skoči na noge lagane pa poče objavljivati: *Samo dva čovjeka u cijeloj Evropi mogu zaustavit' njemačku vojsku - ja i Hitler.*

Jugoslavija ubrzo bi podijeljena između okupatora i njihovih domaćih sluga. Dalmacija s ostrvima bila je dodijeljena Italiji – ali je ustaška vlada u Zagrebu dobila zadovoljštinu u okupaciji Bosne. Njemačke su trupe Bosancima, ili barem arijevcima među njima, donijele novo NDH državljanstvo. Bosanski Jevreji, sada Židovi, morali su biti izdvojeni od ostatka populacije kako je ne bi kontaminirali tjelesnim i duševnim nedostacima svoje rase. Na mnogim je kafanama već u prvim danima okupacije osvanuo natpis: ***Židovima i psima zabranjeno***. Oni koji su njemačkim predrasudama po svaku cijenu htjeli dodati i svoje lokalne proširivali su slogan u: ***Židovima, Srbima i psima zabranjen*** - a posvećenici Hitlerovog rasnog nauka, ponosni kako su brzo i dobro savladali gradivo, nisu preskočili ni Rome – nego su na svoje radnje stavljali natpise: ***Židovima, Srbima, Ciganima i psima zabranjeno***.

Židovi ne smiju prodavati arijevcima. Židovi ne smiju kupovati od arijevaca. Židovi se ne smiju kretati ulicom iza šest uveče. Židovi moraju nositi žutu traku na kojoj će crnim slovima tog i tog omjera stajati napisano ’Jude - Židov’ – samo su neki od rasističkih zakona krvave NDH. Nikola, usta grada i njegov um, nije se smirio dok nije našao način da pokaže šta misli o NDH, njenim zakonima i njenom rasnom čistunstvu. Jednog jutra Isusov kip, koji je s pročelja sarajevske katedrale blagosiljao prolaznike, osvanu okićen žutom trakom. Svijet koji je prolazio ispred katedrale vjerojatno ne bi ni obratio pažnju na detalj, barem ne tako brzo, ali Nikola se već pobrinuo da im lično skrene pažnju. Stao je ispred katedrale i pokazujući prstom na Isusa počeo galamiti koliko ga grlo nosi.

- Šta si ti zamislio? Ti sam od svih Jevreja da prođeš bes trake? A, ne, ne, ne može kod mene! Jok, jok! Nikako!

Svijet se smijao od srca – a Nikola je nastavio sa svojom tiradom

- Jeste vid'li vi pokvarenog Jevrejina? – pitao je unoseći se ljudima u lice. *Viditel' đe se sakrio? U samu crkvu. Misli crkva će ga spasit'.*

Vrijeme baš i nije bilo za smijanje – ali ljudi koji su zatekli pred katedralom naprosto su pucali od smijeha. Nikola se opet okrenu Isusu:

- Jesil' ti stvarno mislio da te nećemo prepoznat'? Da te nećemo dojavit'. Glumiš tu nekog vel'kog katolika.

Ustaška policija ubrzo prekide zabavu. Nikolu prebiše na licu mjesta, svijet rastjeraše – a Isusovom kipu, s mnogo muke, skidoše traku.

U to je vrijeme počeo izlaziti i ustaški list ’Hrvatski Narod’ koji je sebi u zadatak stavio objašnjavanje i razlaganje Hitlerove rasne teorije. Ni tu Nikola nije časa časio, odnekud nabavi izvjestan broj primjeraka rečenog lista – pa poče vikati po cijelom Sarajevu:

- Hrvatski Narod dvije kune! Hrvatski Narod samo dvije kune! Hrvatski Narod – još malo pa nestalo!

Sarajlijama nije trebalo mnogo da razumiju Nikolinu igru. Namjerno, kako bi mu omogućili da što duže izvikuje svoj slogan, niko nije htio kupiti posljednji primjerak lista koji mu je ostao u ruci. Nikola je prolazio iz ulice u ulicu i vikao:

- Hrvatski Narod samo dvije kune! Hrvatski Narod – skoro nestalo! Posljednji primjerak Hrvatskog Naroda!

Trojica ustaša, u novim uniformama, svježe obrijani, ispeglani i uređeni šetkali su se sred Ferhadije ulice, očekujući da njihovi ulašteni pištolji i paradne uniforme otvore put ka srcu pripadnica ljepšeg pola.

- Jesil' vidio – obrati se jedan od njih drugoj dvojici – *kako mi se smiješila ova djevojka?*

- Nije se smješila tebi – insistirao je drugi – *nego meni.*

- Gledaj, evo i ova mi se smiješi – ponovo će prvi.

- Meni se čini – treći i najtiši među njima će – *meni se čini da se svi nešto smijulje.*

Druga dvojica pogledaše unaokolo. I njima se učini da se svi prolaznici pomalo čudno smiju.

- Hrvatski Naroood – posljednji primjerak! – povika Nikola u njihovom pravcu.

Ivan, odmah shvati razlog zavjereničkog

osmjeha na licima prolaznika. Njegov seljački um, istreniran da u svakom čovjeku vidi neprijatelja i u svakoj stvari opasnost, bez greške je dešifrovao skrivenu poruku u riječima prodavca novina. Okrenu se prema svojim drugovima. Iz zbunjenog izraza na njihovom licu uvidje da njima još uvijek nije bilo jasno o čemu se radi.

- *Tako je i bolje* - pomisli. Posljednje što je želio bilo je da jedan od njih nanjuši priliku da iskaže lojalnost sistemu koji ga je izveo iz potpune anonimnosti.

Lično, stupio je u vojsku da bi se spasio od oca pijanca koji, osim kad ga je tukao ili kada je galamio na njega, nije pokazivao druge znakove svijesti o njegovom postojanju. U djetinjstvu, batine su bile njegov jedini odnos s ocem. Zajedno s njim rastao je i očev strah da bi mu jednog dana Ivan, tako se zvao, mogao platiti s kusurom za sve batine koje je dobio. Zbog tog straha i ni zbog čeg drugog batine su se prorijedile – pa sasvim prestale kao da ih nikada nije ni bilo. Tako je prestala da postoji i jedina veza između oca i sina. Ivanu se ponekad činilo da bi mu draže bilo kad bi se otac digao i prebio ga – samo da ga vidi, da pokaže da je svjestan njegovog prisustva. Otac je, čini se, uvidjeo da ignorisanje Ivana boli više od batine – pa mu se dopalo da ga tako muči ako se već više nije usuđivao dići ruku na njega. Stupio je u vojsku da bi pobjegao od zla koje mu se činilo, i već mu je bilo jasno da se ovdje od njega očekuje da čini zlo. Sada je on trebao da bude taj u čijoj je ruci sila. Nije mu se dopadala nova uloga. Strepio je od životinja koje su se otrzale s lanca u njegovim prijateljima. Stoga pohita Nikoli ne bi li nekako spriječio incident prije nego neko od njegovih drugova shvati provokaciju.

- *Gospon oficir, jeste li za Hrvatski Narod?* – upita ga Nikola naivno.

Znao je da će ako odgovori odrično izazvati buru smijeha kod prisutnih. Istovremeno nije želio nikakvo zlo ni tom prodavaču novina za koga uopšte nije znao je li blesav ili samo hrabar. Razmišljao je grozničavo. Pokuša se prisjetiti šta bi uradio neko od starijih iz njegovog sela. *Oni bi se i sami pravili blesavi* – pomisli.

- *Stvarno nisam pročit'o zadnji broj* – reče Nikoli, pružajući mu dvije kune.

Nikola je još neko vrijeme izvrgavao ruglu novu vlast – a onda je ubijen, kao i toliki drugi. Neki državotvorac našao je za shodno da zaštiti NDH od Nikole Teškog Radnika. Narod vjeruje da vlast, koja ne štedi ni budale, ne može biti duga vijeka – i, barem ovaj put, bio je i u pravu.

O jeziku i još koječemu

Kada sam prvi puta čuo ovu priču bio sam sklon doživjeti je kao puko pretjerivanje - jer nisam mogao shvatiti da je moguće svakodnevno se koristiti određenim jezikom bez posjedovanja najosnovnijih informacija o njemu.

Priča glasi:

Između dva svjetska rata otvoren je u Sarajevu španski konzulat. Jednom, kada su se u blizini konzulata našle dvije sarajevske Sefartkinje, iz konzulata je izašla konzulova supruga u živom razgovoru sa katoličkim svećenikom, gostom iz Madrida. Čuvši prisne riječi španskog jezika (koji je u Bosni, kao i širom nekadašnje Osmanske imperije, bio definitivni identifikacijski znak Jevrejstva) iz usta svećenika - zabezeknuta nona obrati se svojoj, ne manje začuđenoj druzi, uzvikom nevjerice: *Vitis, Blanka, pop điđo?* („Vidje li, Blanka, pop Jevrej?")

Kasnije sam čuo da je Kalmija Baruha, prvog bosanskog Sefarda koji je španjolski jezik i književnost studirao u Španiji, po povratku u rodno Sarajevo, posjetio njegov profesor srednjevjekovne španjolske književnosti, zaljubljenik u jezik Servantesa. Kalmi ga je, odvevši ga na Bjelave na kojima su se djeca svađala jezikom kojim je napisan "Don Kihot", bez vremeplova vratio u srednji vijek. Španac nije vjerovao svojim očima i ušima – jer slušati priče o govoru španjolskih Jevreja u Sarajevu, iz usta studenata sa nevjerojatnim smislom za jezik, bilo je jedno - ali vidjeti djecu koja se u igri koriste jezikom srednjevjekovne Kastilje, čuti žene koje se krajnje ozbiljno, potpuno nesvjesne vanrednosti fenomena, svađaju - koristeći srednjevjekovne kletve, bilo je nešto sasvim sasvim drugo. Na kraju, Kalmi ga je odveo jednoj od čuvenih bjelavskih *kantaderas* – žena koje su pjesmom i defom uljepšavale sve porodične radosti – od svadbe do *paridas* (babina) ili *birita* (obrezivanja). Na putu do staričine kuće Kalmi je, već ionako egzaltiranom profesoru, objasnio da se radi o ženi po čijem je kazivanju pribilježio mnoge romanse, neke su prije toga bile potpuno nepoznate u svijetu romanistike. Predstavljajući se starici, Španac je, pokušavajući izgovarati riječi na srednjevjekovni način ("ž" ili "š" umjesto "j" i sl.), izdeklamovao nešto poput:

- *Dobar dan, ja se zovem tako i tako, profesor sam srednjevjekovne španjolske književnosti na univerzitetu u Madridu i bio bih slobodan zamoliti vas da me udostojite slušanja neke od romansi koje ste svojevremeno...*

Ovde se nona blago nezainteresovano okrenula Kalmiju Baruhu s pitanjem:

- *Di ondi s'ambizo esti favlar in Điđo?* („Odakle je ovaj naučio pričati jevrejski?")

Njegov español ante-clasico za nonu je jednostavno bio Điđo – jevrejski. Ona nikada nije razmišljala o tome da su tamo negdje u Španiji, iz koje su, ponijevši jezik zemlje stigli njeni preci, ostali i neki kršćani koji su i sami nastavili govoriti španski.

No, tek kada sam čuo da i Solun, nekadašnja "Republika Đudija" („Jevrejska Republika") - tako nazvana zbog činjenice da su od Izgona 1492. do Holokausta 1942. Jevreji činili ogroman procenat stanovništva (ponekad, čak, više od 2/3 gradske populacije), posjeduje sličnu priču, shvatio sam da, načelno, nema neke bitne razlike između televizora i jezika. I jedno i drugo su samo instrumenti - te kao što je moguće koristiti televizor bez osnovnih znanja o elektronici - tako je moguće koristiti jezik bez osnovnih znanja o lingvistici.

Solunska priča veli:

Jednom se u Solunu neki španski brod zadržao dovoljno dugo da se jedan od članova posade zaljubio u jednu solunsku Sefartkinju. Djevojka je svoju simpatiju upoznala prvo sa majkom i sestrama – a kada je mladić ove osvojio prostodušnošću, srdačnošću i neposrednošću - odvažila se da ga predstavi i ocu. Ženama, naravno, nije palo na pamet da ispituju mladićevo Jevrejstvo. Na koncu, govorio je španski - što je svaku sumnju činilo bespredmetnom. Otac je, međutim, smatrao vlastitom dužnošću da provjeri stepen obrazovanja potencijalnog zeta. No, na sva pitanja o Božjem Zakonu i zapovjednima (u kojima su se po prirodi stvari hebrejske riječi preplitale sa španskim) inače simpatični mladić je odgovarao vidnim neshvatanjem. Činjenica da mladić, ne samo da lično nikada nije napravio aluziju na neki jevrejski tekst ili obred (čime, u jevrejskom svijetu, većina potencijalnih mladoženja nastoji impresionirati potencijalne tastove), nego, čak, nije bio u stanju shvatiti njegove aluzije - pa ni otvorena pitanja - dovela je djevojčina oca do toga da je posumnjao da se radi o jednom od anusim (hebrejski: prisiljeni – skupno ime za prisilno pokrštene španske Jevreja koji su desetljećima nakon Izgona pristizali u Tursku da bi se vratili savezu otaca). Kako sam nije znao izaći na kraj sa tako delikatnim problemom, obrati se hahamu (hebrejski: mudrac, sefardski naziv za rabina) kome nije trebalo mnogo da otkrije da se pred njim nalazi čistokrvni (u Španiji su u to vrijeme bili na snazi *las leyes de limpieza de sangre* – “Zakoni o čistoći krvi” koji su zabranjivali osobama nečiste krvi obnašanje javnih funkcija i pohađanje univerziteta) *cristiano viejo* (“stari hrišćanin”). Haham, ne želeći izlišnom mnogorječitošću kompromitirati porodicu, čija se kći slučajno zaljubila u inovjerca, mudro presudi da “mladić nije prisilno pokršteni Jevrej - jer našem zakonu nikada nije ni pripadao”. Nakon što je cijela priča sa mornarom i djevojkom već dobrano pala u zaborav, pojavi se u Solunu mladi aškenaski talmid hahamim (hebrejski: učenik mudraca, naziv za čovjeka učena jevrejskom zakonu koji još nije u potpunosti savladao cjelokupnu relevantnu građu) koji je krenuo na Istok da ovlada čuvenom sefardskom tehnikom učenja Talmuda. Kazamenteras (provodadžike) vrlo brzo glas o mladićevoj učenosti doniješe do djevojčina oca – i on odluči da je za njegovu kćer najbolje da se što prije uda za učenog Aškenaza. Djevojci se dopalo što je “njena sreća” predmet razgovora solunskih udavača – i ubrzo bi upriličena svadba – vesela i raspjevana kao što je i red kad oboje ženika stupa pod baldahin prvi put. Jedina osoba koja se nije uklapala u opšte dobro raspoloženje bila je nona – majka mladina oca. Kada ju je sin, primijetivši da ne učestvuje u unučinoj radosti, upitao:

- *Mana, ke te pasa – de ke tienes esta kara de Tišabeav* (“Mama šta se s tobom dešava – zašto izgledaš kao da je tišabevski post”) ona mu je spremno odgovorila:

- *Ez ke no intiendu, a esti Điđo no la kižitis dar – i a un goj la vaz a dar?* (“Ne razumijem - onom Jevrejinu je ne htjede dati – a ovom inovjercu je daješ?”).

Ponekad se pitam ne koristimo li sebe ovlaš i neobaviješteno kao ona “Kalmijeva” nona jezik. – Ali, gdje uopšte tražiti uputstvo za upotrebu čovjeka.

Popis

Balkance uopšte, a Bosance posebno, krasi posebna vrsta urođene rezignacije za sve što ima veze s vlašću. Nije bitno da li se radi o njihovoj ili o tuđoj vlasti – jer svaka vlast je u Bosni nekom njegova – a nekom tuđa.

Zbog ovog neprijateljstva što ga prosječan Balkanac gaji prema vlastima, u Bosni i u Crnoj Gori uvriježio se običaj da se u razgovoru među pristojnim svijetom vlast i njene institucije ne pominju po imenu. Umjesto imena institucije treba koristiti zamjenicu – i to ne muškog ili ženskog – nego srednjeg roda. Sračunali su, valjda, da to najviše ponižava. Primjerice, Sarajlija će uvijek prije reći *odvelo tog i tog* – nego što će se udostojiti da spomene policiju koja je dotičnog odvela. Jest da je ponekad teško pogoditi o kojoj se instituciji radi – ali ponižavanje institucija je valjda dovoljno bitno da se malo izgubi na preciznosti. Ponekad, kad baš nema drugog izlaza, spomene se i institucija – ali tek na kraju rečenice, iza redovnog ponižavajućeg srednjeg roda – na primjer: *tog i tog pozvalo u vojsku*.

Pred sam rat napravljena su u Bosni dva popisa stanovništva. Prvo redovni popis koji se u Jugoslaviji ionako vršio svakih deset godina, da bi mu uslijedio lokalni, bosanski, koji se vršio pod firmom izbora - iako rezultati nisu bili mnogo drugačiji od rezultata popisa. Na prvom popisu mnogi su našli za shodno da iskažu svoj revolt prema podjelama koje su se dešavale u zemlji pa su odlučili da se deklarišu kao Eskimi ili Indijanci. Drugi, opet, sa više razumijevanja za lokalpatriotizam i plemensku posebnost, deklarisali su se kao Komanči, Apači i slično. U to je vrijeme Sarajevom kružio vic o dva prijatelja koja su se našla u nekoj kafani – pa, pričajući o ovome i onome, na koncu nadođoše i na politiku i popis. Jedan prijatelj upita drugog:

- *I dobro, kako si se deklaris'o na popisu?*

- *Ko Indijanac, brate, a ti?*

- *Ko Apač.*

- *Ohoho, separatističke tendencije...*

- *Ti ni jedne, unitaristo jedan unitaristički.*

Bilo je onih koji su se htjeli prijaviti kao Marsovci. Jedan se osjećao pingvinom, a kažu da je bilo i nekoliko magaraca – ali su odbijeni pod izgovorom da ove nacionalnosti nisu priznate u Jugoslaviji. U istom tom tragikomičnom duhu broda koji tone, ali se divno zabavlja pristupili su popisu i malobrojni sarajevski Jevreji. U jednoj porodici potučeni su svi rekordi jugoslovenskog apsurda. Ispalo je da od šest članova porodice nema ni dvoje koji pripadaju istom narodu, istoj vjeri - ili, ako ništa, bar govore isti jezik. Najapsurdnija od svega je činjenica da se u rečenoj porodici niko nije morao pretjerano truditi da pretjeruje, preuveličava ili laže. Dovoljno je bilo reći puku istinu iz vlastitog kuta.

Nono, Bension, izjavio je da je po nacionalnosti Jevrejin, po vjeroispovjesti Sefard (ovde se okrenuo da objasni ženi da su Sefardi i Aškenazi zapravo isti narod – a da imaju različite sinagoge), dok mu je maternji jezik Ladino. Odmah poslije njega, nona Klara, je izjavila da je po nacionalnosti Sefartkinja, po vjeroispovjesti Jevrejka – a da joj je maternji jezik španski. Sin, Solomon, čovjek od svojim šezdesetak godina izjavio je da je po nacionalnosti Jevrej - a po vjeroispovjesti Jugosloven. Kad mu je na to popisivačica saopštila da Jugoslovenstvo nije religija prekinuo ju je bijesno:

- *Ja po Ustavu imam pravo da vjerujem u šta hoću – je li tako?*

- *Naravno... ali....*

- *E onda ja koristim svoje ustavno pravo i vjerujem u Jugoslaviju.*

- *Ali, gospodine, vjeroispovjest je pitanje... – a ne...*

- *Ja ne shavatam u čemu je problem. Ovom se ukazala gospa, onom se ukazalo ono, meni se ukazala Jugoslavija. Ja sam, gospođo, ne morate mi vjerovat', Jugoslaviju vidio svojim očima, i ja vjerujem da Jugoslavija postoji. To je moje najdublje vjersko uvjerenje. Na koncu, to je moje ustavno pravo.*

Nemajući ni volje ni živaca da se dalje raspravlja, popisivačica u rubriku vjeroispovjest upisa Jugosloven.

- *Maternji jezik?* – upita ga.

- *Srpski!*

Popisivačica mehanički napisa srpskohrvatski – ali je Salamon prekinu:

- *Nisam rekao srpsko-hrvatski - nego srpski.*

- *Deša agora*[3]– prekide ga nona, obraćajući mu se na ladinu da gošća ne bi razumjela – *a ti ke ti sali komu lu jaman.*[4]

---

[3] Ladino: *desha agora* - ostavi sad, pusti se toga.

[4] Ladino: *a ti ke ti sali komu lu yaman* - šta tebe briga kako ga zovu.

- Ja sam hrvatski govorio u Gradišci, što sam mor'o – i više mi ne pada na pamet – odbrusi joj Salamon.

- Samo da ne bude poslije 'prcale se tuđe koze – a mog jarca muda bole' – rezignirano zaključi nona diskusiju.

Popisivačica izbrisa riječ hrvatski – pa se, prekidajući neugodnu situaciju, okrenu Greti, Salamonovoj ženi:

- Šta ste vi po nacionalnosti?

- Jugoslovenka.

- Vjeroispovijest?

- Komunista.

Ne htijući ulaziti u nove rasprave o ustavnim pravima, popisivačica zabilježi ono što joj je rečeno.

- Maternji jezik?

- Njemački.

Ovdje popisivačica podiže pogled. Nije znala procjeniti da li se to zavitlavaju s njom. Posljednja stvar koju je očekivala, nakon svega što je čula u ovoj kući, bila je izjava o njemačkom kao maternjem jeziku. Preleti pogledom po prisutnima. Niko se nije smijao. Ponovo spusti pogled na papir, bilježeći iskaz i konstatujući pitajućim tonom:

- Interesantno...

- Znate - poče Greta nespretno objašnjavati – *mi smo Jevreji – pa smo kod kuće govorili njemački.*

- Zar Jevreji govore njemački? – upita popisivačica.

- Jevreji ne govore njemački - potrudi se nona da objasni *-Jevreji govore španski. Aškenazi govore njemački.*

- Nono, Jevreji govore hebrejski i žive u Izraelu – ispravi je unuk, David.

- Šta, a ja nisam Jevrejka? – upita nona.

- Mi sad više nismo ništa. U Španiji smo bili Judejski izgnanici. U Turskoj smo postali Sefardi, Jevreji prognani iz Španije. U Austro-Ugarskoj Izraeliti sefardskog obreda. U staroj Jugoslaviji Jevreji Sefardi. U NDH Židovi. U novoj Jugoslaviji Jugosloveni jevrejskog porijekla (ovdje pogleda Gretu). *Saćemo valjda bit' Bosanci jugoslovenskog porijekla jevrejsko-sefardske vjere komunističkog obreda* (ovde pogleda Salamona). *E pa, gospodo, samo vi nastavite skupljat' porijekla – al' bez mene.*

- A šta ti fali da budeš samo čovjek? - upita ga Lea, starija sestra.

- Pa kad smo svi samo ljudi – što nas popisuju? Evo, hoćeš ti prva reći da si po nacionalnosti čovjek, i po vjeroispovjesti čovjek? Možete svi vi ležat' potrbuške i smišljat' kako se danas osjećate, i kako biste se sutra deklarisali. Izađi sad pa pitaj nekog na ulici šta si ti Lea Kaveson po nacionalnosti – svi će ti odma' reći da si Jevrejka, mo'š ti glumit' Bosanku kol'ko oćeš.

- Ti si kreten – dreknu na njega Lea.*- Upišite slobodno* – reče, obraćajući se popisivačici – *u sve rubrike; nacionalnost: kreten, vjeroispovijest: kreten...*

- Mama – obrati se David Greti – *maloprije kad gospođi nije bilo jasno otkud ti Jugoslovenka govoriš njemački – šta si joj rekla? Znate mi smo Jevreji...*

- Ti zvučiš k'o pravi mali jevrejski Milošević. – ponovo će Lea.

- Što, bil' ti željela da sam jevrejski Alija i mirna Bosna?

- Mama, jesi li ti sigurna da si ti rodila ovog kretena?

- Pusti ga Lea – prekide je nona – *svako od vas će napravit' ono što smatra ispravnim. Moj brat Hajim je ovako govorio trideset i devete, četrdesete. Da ga je, bogdo, tata posluš'o – sad bi svi bili živi.*

- Nono, kako možeš nasjesti na njegove priče? I ti si preživjela – a nisi otišla za Izrael.

- Da, tako je tata odlučio onda, i tako sam ja odlučila četrdeset i osme. Hajim je otišao gradit' Izrael - a ja sam ostala gradit' Jugoslaviju. David će – čini mi se za Hajimom, a ti ćeš, po svoj prilici, k'o i nona ti. Bojim se samo da te ne upita starost đe ti je bila mladost.

Popisivačica, zaboravljena od sviju, nakašlja se retorički – pa kad se svi pogledi obratiše na nju upita Davida:

- Kako se ti zoveš?

- David, David Kaveson.

- Zanimanje?

- Student.

- Nacionalnost?

- Izraelac.

- Pa, ne možeš biti Izraelac, to je... šta ja znam, to je... druga država.

- Je li vama neko rekao da se ja ne mogu izjasnit' kao Izraelac – ili vi to onako... iz glave?

- Pa je li imaš ti izraelski pasoš?

- Šta ste vi po nacionalnosti?

- Zašto?

- Onako...

- Muslimanka.

- I, jel' imate muslimanski pasoš?

- Davide! – viknu Greta.

- Mama, samo pitam.

Bez suvišnih komentara popisivačica pristade i na ovu autodefiniciju – pa nastavi s pitanjima u želji da se što prije dočepa neke malo normalnije porodice:

- Vjeroispovjest?

- Jevrej.

- Maternji jezik?

- Hebrejski!

- E, sad si ga pretjer'o – prekide ga Greta – *ne samo da ne znaš hebrejski - nego kad je bio kurs u opštini, i kad sam te zvala da dođeš samnom – nisi htio. Na kraju sam ja Jugoslovenka učila hebrejski, a ti Izraelac si iš'o po kafićima.*

- Da, ali si ti išla.

- Ja jesam, ali ti nisi.

- Pa šta oćeš? Gospođa me je i pitala koji mi je maternji jezik. Je si li mi ti majka? Jesi. Govoriš li hebrejski? Govoriš. Znači koji je moj maternji jezik? Hebrejski. Nije me niko ni pit'o koji ja jezik govorim.

Ovdje se i popisivačica već počela smijuljiti. Greta ga pogleda pogledom punim ljubavi – pa se okrenu popisivačici:

- Tvrdoglavo, moja gospođo, tvrdoglavo.

- Imam i ja jednog ovakog kod kuće. Svima nam stalno drži predavanja. Valjda im to dođe u tim godinama, ili je tako vrijeme...

Lea se nakašlja tek koliko da prekine razgovor. Nije voljela kad hvale Davida u njenom prisustvu.

- Kako se ti zoveš, sine – upita je popisivačica, koja se već osjećala poprilično kod kuće.

- Lea Kaveson.

- Zanimanje?

- Student.

- Nacionalnost?

- Bosanka – odgovori podignutim glasom, kao da je time željela nadoknaditi nedostatak sigurnosti.

Očekivala je reakciju. Niko, čak ni David, nije rekao ni riječi. Izgleda da svim tim Jevrejima, Sefardima, Jugoslovenima i Izraelcima nije smetalo da u porodici imaju i Bosanku. Svima je bilo jasno da njen novi identitet proističe iz njene ljubavne veze, ali se niko nije petljao. Svak je na jedvite jade pronašao svoju ravnotežu – tako da nikom nije padalo na pamet da remeti tuđu.

Društveni i pravni status Jevreja u Sarajevu – 17. vijek

Piše: **Hatidža Čar-Drnda**, Orijentalni institut Sarajevo

Kao autentična etnička i kulturna zajednica Jevreji se uklapaju u historijski mozaik Bosne u 16. vijeku. Kada su nakon egzodusa 1492. godine protjerani iz Španije, prostori Osmanske države bili su za njih anticipacija egzistencijalnog mira i sigurnosti. Ta teokratska islamska država, čiji su društveni postulati normirani Kur'anom, podanicima svih monoteističkih religija pružala je imovinsku zaštitu, slobodu vjeroispovjesti, garanti života i pravnu sigurnost. Uvažavajući odredbe Kur'ana, negirala je antisemitizam, kao i svaki drugi rasizam i vjersku netoleranciju. Sve lojalne podanike aktivno je uključivala u izgradnju svog društveno ekonomskog poretka.

U skladu sa prirodom svoje društvene, duhovne i ekonomske djelatnosti, Jevreji su nastanjivali samo veće gradske aglomeracije. Pretpostavlja se da su u Sarajevo došli iz Skoplja posredstvom trgovinske djelatnosti, onda kada je Sarajevo predstavljalo visoko razvijenu urbanu sredinu islamsko-orijentalnog tipa, usklađenu sa nivoom ekonomskih mogućnosti. Slijedeći prirodni i izgrađeni vitalitet nastanili su se u blizini poslovnog fokusa grada, današnje stare sinagoge[1]. U Osmanskoj državi život muslimanskih podanika normiran je Šerijatom i Kur'anom u svim njegovim sferama, dok je život nemuslimanskih podanika, među njima i Jevreja, normiran i određivan običajnim pravom i vlastitom tradicijom u okviru konfesionalnih zajednica, a šerijatom, osim u ekonomskoj i pravnoj sferi, u mjeri vlastitog izbora.[2]

U skladu sa takvom društvenom koncepcijom Jevreji su izgrađivali svoju zajednicu na iskustvima hebrejsko-španske tradicije, a u povijesnom okviru zakonodavne, društveno-ekonomske i kulturne tradicije islamske civilizacije. Izvori osmanske provenijencije označavaju jevrejsku zajednicu imenom "Taife-i Jehud" ili "Džemat-i Jehud". Relativno malobrojni u odnosu na pripadnike drugih etničkih i konfesionalnih zajednica, koje su najvećim brojem činile autohtone pripadnike bosanskog bića, Jevreji su u novoj sredini izgrađivali gotovo hermetički zatvorenu zajednicu. Ranije, napaćenom sudbinom obilježena svijest, izgradila je u njima odnos dublje distance naspram drugih vjerskih i etničkih skupina, što se manifestiralo u privatnosti života. Međutim, aktivno su se, zajedno sa drugima, uključili u egzistencijalne oblike života ovog grada, kao i u njegovu duhovnu i kulturnu klimu. Svoj identitet i svoju kulturnu sferu nesmetano su mogli njegovati i održavati, jer Osmanska država nije imala tendenciju kulturnog i nacionalnog odnarođivanja. Već ranije profiliran duhovni život, u različitim oblicima, obogatio je bosanski kulturni ambijent novim sadržajima.

Njihovu društvenu i pravnu poziciju u novoj sredini određivala je situiranost u okviru šerijatskog prava i svjetovnog kodeksa u skladu sa kojima su imali status štićenika, odnosno zimija. Odredbama pravnih normi šerijata plaćali su državi šerijatske poreze, a tamo gdje aktualna pitanja društvene prakse nisu mogla biti rješavana mehanizmima šerijata, primjenjivano je kanunsko pravo, zasnovano na odredbama sultana.[3] U naznačenim pravnim okvirima odvijao se život sarajevskih Jevreja. Ako taj život zbog znatnog nedostatka relevantnih historijskih svjedočanstava i nije moguće precizno rekonstruirati (postoje knjige *Risponze* tj. fetve sarajevskih rabina na hebrejskom, ali nisu prevedene), moguće ga je vjerodostojno skicirati. Prema podacima opširnog popisa Bosanskog ejaleta iz 1604. godine u Sarajevu su evidentirana tri jevrejska domaćinstva.[4] Bosanskom namjesniku plaćali su kanunom predviđene poreze, a državi džizju koja je predstavljala novčani ekvivalent za neučešće u vojnim operacijama Osmanske države. Od ovog poreza bile su oslobođene određene kategorije stanovništva,[5] a visina džizje varirala je sve do 1690. godine, kada je uspostavljen jedinstven sistem u pogledu iznosa i načina davanje džizje.[6]

---

[1] Dž. M. Levy, *Die Shepardien in Bosnien. Ein beitrag zur Geschichte der Juden auf der Balkan Halbinsel,* Sarajevo, 1911.

[2] F. Karčić, *Društveno pravni aspekt islamskog reformizma,* Sarajevo, 1990.

[3] *Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak*, Sarajevo, 1957.

[4] Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine. Original se nalazi u Ankari, Tapu ve Kadastro No 477.

[5] H. Hadžibegić, *Glavarina u osmanskoj državi*, Sarajevo, 1966, s. 13-33.

[6] Navedeno djelo, s. 67.

Protokom vremena jevrejska zajednica je numerički rasla i svoju poslovnu aktivnost usmjeravala ka najkurentnijim suvremenim zanimanjima: zanatstvu, trgovini, novčanim transakcijama i njima uslužnim djelatnostima. Dostupni izvori ne pružaju podatke koje su sve zanatske djelatnosti njegovali, dok nas Pavle Rovinjanin 1640. godine obavještava da u Sarajevu jevrejska čaršija ima mnogo dućana, kao na pijaci sv. Marka, ali ne i sa tako bogatim asortimanom i finom robom.[7]
Prema odredbama kanunskog prava plaćali su za plasman robe, kao i za kupovinu tržišne takse različitog iznosa, shodno vrsti artikla, što je predviđeno određenim kanunima[8] za sve poslovne aktere. Poslovnu djelatnost organizirali su u okviru esnafskih organizacija koje su svojim statutima regulirale tehniku i tehnologiju proizvodnje, kvaliteta, cijene finalnih proizvoda, odnos prema tržištu, kao i unutrašnju hijerarhijsku strukturu. Posrednik između njih bio je esnafski ćehaja[9], a ukupna aktivnost bila je pod direktnom kontrolom zakonskog tumača-kadije.[10]

Trgovinska djelatnost bila je izvor egzistencije mnogih Jevreja iz Sarajeva. Kao i zanatlija i trgovac je morao uvažavati određene etičke norme svoje profesije: ne varati na težini i cijeni, poštivati zakon u smislu davanja taksi i carine. Trgovačka djelatnost bazirana na pisanim ugovorima i poslovnom dopisivanju, iziskivala je pismenog čovjeka. Činjenica da se poslovni čovjek susretao sa ljudima iz različitog govornog područja tjerala ga je da upoznaje druge jezike i običaje. Sve te okolnosti stvarale su od njih obrazovanu vrstu ljudi, respektiranu u aktualnoj sredini. Moglo bi se reći da su Jevreji, zahvaljujući svojoj poslovnoj aktivnosti, bili uglavnom pismen i obrazovan svijet.

Po iskazu biskupa Olovčića iz 1672. godine Sarajevo je nastanjivalo sto jevrejskih domaćinstava[11]. Taj broj pokazuje tendenciju rasta ove zajednice u krugu osmanske društvene zajednice. Demografski porast ove zajednice je evidentan, iako su Sarajevo tokom 17. stoljeća pratili brojni negativni elementi, koji su usporavali njegov razvoj, ekonomski i društveni prosperitet. Tu su ratne nedaće, bilo da su se ratovi odvijali u ofanzivnom, ili defanzivnom smislu, zatim elementarne nepogode: požari[12], zemljotresi[13], zatim epidemije raznih bolesti.[14] Najveću katastrofu Sarajevo je doživjelo 1697. godine, kada je predstavljalo zgarište, ostalo iza neprijateljskih jedinica Eugena Savojskog. Austrijanci su tom prilikom na povratku poveli u zarobljeništvo neke Bošnjake i Jevreje.[15] Sarajevo je docnije uspjelo prevazići krizu naznačenog perioda i konsolidovati ostatke života. Prije toga, kada je Budim 1686. godine ostao izvan granica Osmanske države iz njega su u Sarajevo doselile neke jevrejske porodice. Među njima je bio i Zevi Aškenazi, obrazovan čovjek koji je tada postao sarajevski rabin.[16]
Krajem 17. stoljeća, tačnije 1690./91. godine Sarajevo je nastanjivalo 68 punoljetnih, radno sposobnih Jevreja.[17] Šezdeset pet članova bili su aktivni predstavnici svojih porodica, dok su tri člana bila neoženjena. Izvan ovog broja evidentirana su dva člana koji su pobjegli iz jevrejske zajednice.[18] Prema uspostavljenoj kategorizaciji o plaćanju džizje, s obzirom na imovinski i socijalni status, bogatoj kategoriji pripadalo je 8 porodica ove zajednice koje su na ime džizje državi plaćali godišnje po 4 dukata, srednjoj kategoriji pripadalo je 9 porodica. Na ime džizje državi su plaćali po 2 dukata po domaćinstvu, a u statusu donje kategorije pripadalo je 45 porodica koje su godišnje plaćale po 1 dukat.[19]
Svaki predstavnik porodice i punoljetni, radno sposoban mladić identificiran je vlastitim imenom i imenom oca. Naznačenu identifikaciju prati fizički opis subjekta sa naznakama boje očiju, kose, brade, brkova i tena. Vjerojatno u skladu sa modom vremena gotovo da su svi nosili brkove i bradu. Navodeći lični opis naglašeno je da je određena osoba visoka, srednjeg rasta, ili niska. Sumirajući navedene podatke moglo se ustanoviti da su navedeni muški predstavnici jevrejske zajednice bili uglavnom srednjeg rasta, sa malim procentom visokih i niskih, kao i to da su uglavnom imali crne oči i tamnu kosu sa brkovima i bradom. Plavookih i plavokosih u odnosu na evidentnu opitnu grupu, gdje ima 70,7% crnookih evidentirano je 29,3%. Ovi podaci mogli bi biti zanimljivi za antropološku nauku.[20] Prikupljanje džizje vršeno je pod kontrolom kadije koji je po profesionalnoj dužnosti morao poznavati propise o oslobađanju određenih subjekata od ovog poreza. U navedenim popisima takva lica nisu naznačena. Uz neka lica u ovim popisima naznačena je i njihova aktivnost. Zabilježen je jedan kalajdžija i dva graditelja. Zanimanja ostalih aktivnih muških članova nisu navedena, jer svrha ovih popisa i nije bila koncipirana u tu svrhu.

Na kraju bismo rekli da sarajevski i bosanski Jevreji nisu bili i ostali historijsko-geografska epizoda bosanskih prostora, i da su kontinuitet svog etničkog i kulturnog identiteta održali do danas, kao što je neosporno da su ugrađeni u historijski spomenik kozmopolitizma osmanske države i njene tolerancije prema svim pripadnicima monoteističkih religija.

---

[7] S. Zlatarić, Izvještaj o Bosni godine 1640. od Pavla iz Rovinja, *Starine 23*, s. 36-38.

[8] Vidjeti: *Kanuni i kanun-name...*

[9] H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini (1463.-1878.)*, s. 46.

[10] Ta kadijina aktivnost evidentna je u sidžilima koji su kadijini dnevnici oficijelnog rada.

[11] Fra Julio Jelenić, Spomenici kulturnog rada bosanskih franjevaca, *Starine Jugoslavenske akademije XXXV (1918.)*, s. 138.

[12] V. Skarić, *Izabrana djela, knj. I*, Sarajevo, 1985, str. 107, 110.

[13] Nav. djelo , s. 107, 110.

[14] Nav. djelo, s. 109.

[15] Navedeno djelo.

[16] Navedeno djelo, s. 126.

[17] Cizye defteriza Sarajevski kadiluk iz 169/91. godine. Nalaze se u Državnom arhivu u Istanbulu.

[18] Istanbul, Bašbakalnik Aršivi, Maliyedin Mudevver No 1437, 1438, 1439.

[19] H. Hadžibegić, *Glavarina...*, s. 87; Sidžil tešanjskog kadije u Orijentalnom institutu sadrži ferman o ubiranju džizje iz navedene godine. Sidžil je izgorio u ratnom pustošenju u maju 1992. godine, a prevod sidžila uradila H. Čar i on postoji u rukopisu.

[20] Navedeni džizje defteri.

& Ovaj referat pisan je u vrijeme rata, u koncentraciji sveopćeg mogućeg zla. Nužna literatura ili je spaljena, ili je bila nepristupačna. Zato referat ne sadrži postojeće podatke koje bi pružila literatura za navedeni period.

Pobuna protiv bosanskog vezira Ruždi-paše

Primjer dobrih komšijskih odnosa muslimana i jevreja u BiH

Sefardski rabin Eliezer Papo je cijeli roman posvetio posebnom sarajevsko-jevrejskom prazniku koji se zove *Sarajevski Purim* ili ti *Hag (h)a-asirim* (Praznik oslobođenja usužnjenika), i slavi se svake godine, na dan 4 Marheševana (u oktobru), u spomen na junačku intervenciju sarajevskih muslimana protiv bosanskog vezira Ruždi-paše koji je, 1820. godine, bacio u okove tadašnjeg sarajevskog hahambašu, Ham Ribi Moše Danona i desetoricu drugih najviđenijih Jevreja, na bigajri haku (ni krive ni dužne), zaprijetivši da će svu jedanaestoricu pogubiti ako mu se u roku od 2 dana ne isplati 500 kesa groša. Ta je svota u ono vrijeme predstavljala ogroman imetak, i jevrejska općina nije imala otkuda da ga namakne, sve da su svi članovi općine dali sve što su imali. U Sarajevu je, u to doba, živio čestiti Rafael Levi, saraf-baša (mjenjač), ugledan i viđen radi svoje ispravnosti i poštenja među sugrađanima, a naročito među muslimanskim prvacima. Rafael Levi potaknuo je pažnju muslimanske javnosti na vezirovo izvrtanje šerijata i pravde. *Ako su krivi, nek im sudi, ako su pravi, nek ih pusti – ali koja se krivica dada sprati dukatima* – govorio je stari i poštovani saraf-baša. Naredni dan, bila je subota, u samu zoru, oko tri hiljade muslimana je opsjelo Ruždi-pašu u njegovom konaku na "Begluku". Provalili su vrata zindana i oslobodili usužnjene komšije jevreje. Valija Ruždi-paša jedva je iznio živu glavu i pobjegao u Travnik. Čim je stigao u Travnik, odmah je započeo snivati kako bi kaznio buntovnike. Prvo što je učinio, kaže predaja, bilo je da sastavi jednu opširnu predstavku Visokoj Porti, u kojoj je prikazao kako su se muslimani grada Sarajeva, pa i ostalo stanovništvo, zavjerili protiv Sultana. Pored toga skupljao je asker da u danom času krene u Sarajevo i kazni buntovnike. Muslimani i jevreji grada Sarajeva, koji su u strepnji očekivali odmazdu, nisu ostali skrštenih ruku. I muslimani su sastavili dugu i opširnu predstavku, sa 249 potpisa sve od reda viđenijih muslimana, u kojoj su iznijeli nasilje i krvološtvo Ruždi-paše. Jevreji grada Sarajeva uputili su dva kurira u Carigrad, čuvenom Čelebi Behor Karmoniju, sultanovom draguljaru, koji je uživao veliko povjerenje samoga Sultana i imao pristup kod njega u svako doba. Posredstvom sultanove majke (sultanvalide) uspio je Čelebi Karmona skloniti sultana da odmah izda jedan ferman svome kapudanbaši (čuvar vrata kod Visoke porte) Sidki Zajimu, da se smjesta uputi u Travnik, da svrgne Ruždi-pašu sa valijske stolice, te da ga dovede kao sužnja u Carigrad. Pretstavka, koju su sarajevski muslimani sastavili protiv Ruždi-paše, po svom istorijskom obilježju i po svojoj formi i obilju potpisa zavrijedila je svakako da se (u prevodu rahmetli Fehim-ef. Spahe) objavi u cjelovitosti:

Rafael Levi potaknuo je pažnju muslimanske javnosti na vezirovo izvrtanje šerijata i pravde. *Ako su krivi, nek im sudi, ako su pravi, nek ih pusti – ali koja se krivica dada sprati dukatima* – govorio je stari i poštovani saraf-baša. Naredni dan, bila je subota, u samu zoru, oko tri hiljade muslimana je opsjelo Ruždi-pašu u njegovom konaku na "Begluku". Provalili su vrata zindana i oslobodili usužnjene komšije jevreje. Valija Ruždi-paša jedva je iznio živu glavu i pobjegao u Travnik.

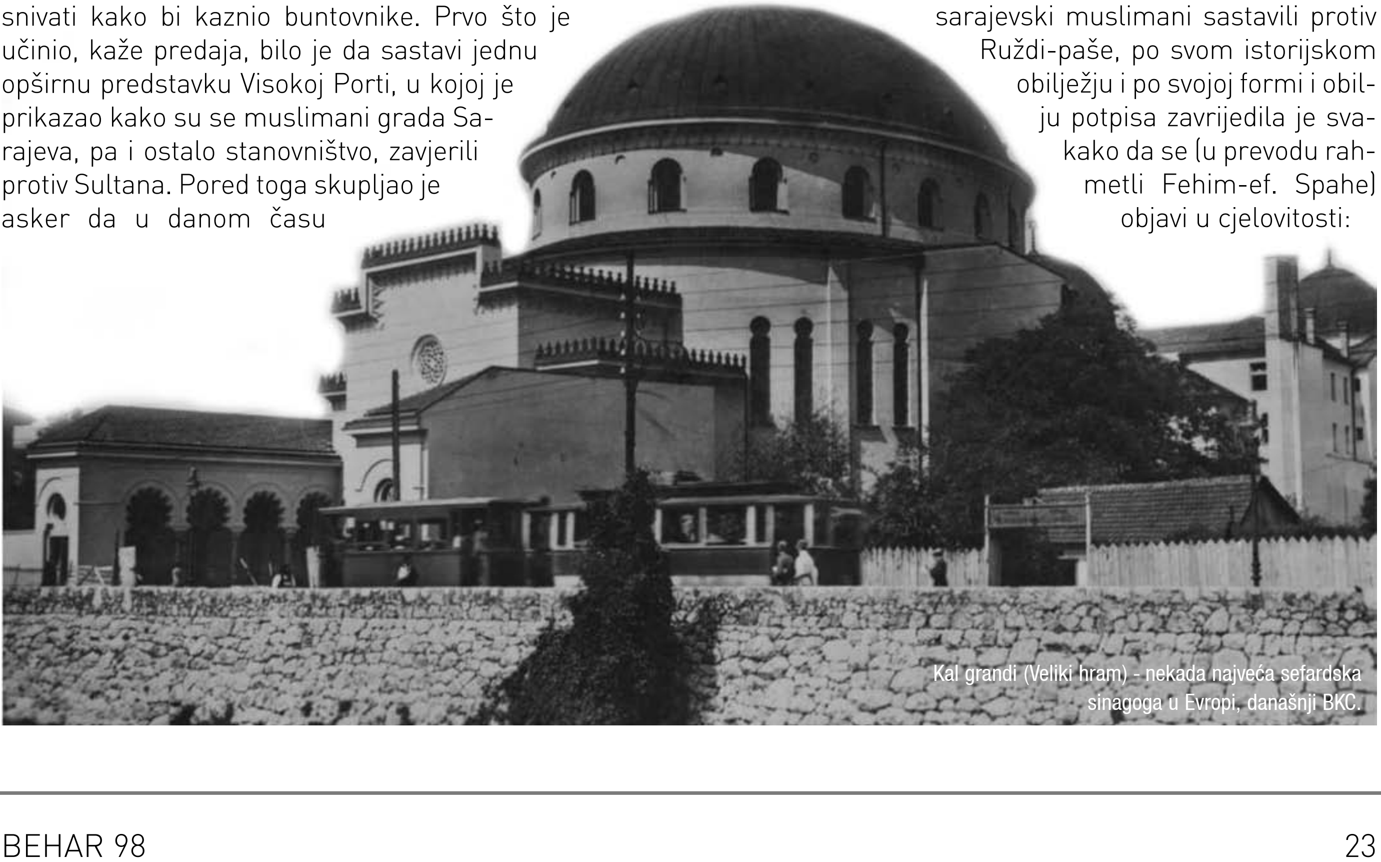

Kal grandi (Veliki hram) - nekada najveća sefardska sinagoga u Evropi, današnji BKC.

Ovo je istiniti vjeran arzual, što ga kao Mahzar podnose časni muderrisi, poštovane kadije, imami, hatibi, dobri šejhovi, čija je molitva uvijek uslišana, serturnaja, hasećije, serdengećtije, bajraktari i ostali izabranici jeničarskoga Odžaka, trgovci, zanatlije, siromasi i nemoćnici, koji su pod okriljem Božjim nastanjeni u gradu Saraj-Bosni, koji je glavni grad i obrva vilajeta Bosne, koja je čvrsti bedem zaštićene države i gvozdeni ključ carskih krajina, na mjesto milosti, ugledajući se u Hadis: "Onima koji ukazuju milost, smilovaće se Svemilostivi. Smilujte se onima na zemlji, vama će se smilovati oni na nebesima".

Ima neko vriieme kako je voljom Velikoga glad i razne muke i patnje. Stoga su sa mnogim pa je i ostala fukara jednodušno odahnula i tako je mnogo naroda pomrlo i propalo. Samo su se mali i veliki (niski i visoki) došli na jedan stepen, zapalo u more nevolja i teškoća. U nabavljanju do potpune nemoći i patnje.

Mi smo se odvajkada zadovoljavali našom trgovinom i samo znali za svoju dužnost, da svoju dušu hranimo molitvama za dug život i vladu Padišaha i da se njemu pokoravamo. Čuvali smo se nedozvoljenih postupaka, uvijek smo nastojali da budemo u granicama zadovoljstva Božje Sjene na ovome svijetu. Nalozima velikih valija, poštovanih kadija, zabita i ostalih činovnika pokoravali smo se i uvijek bili na braniku vjere i države. Stoga je na nas prosipana milost i očinska briga, te do sada su ponizni stanovnici našega grada bili uzvišenim carskim Hati-Humajunima oslobođeni od svih državnih teških daća (Tekjalifi šakaj urfije). Kad bi uzvišeni veziri išli u svoje sjedište grad Travnik, oni bi se, prema starodrevnom pravilu, držali reda da u našem gradu prenoće tri noći. Kako je bila opšta dužnost svega stanovništva, da pri njihovu prolazu daje i priredi sve potrebe učesnika njihove svite i da za njihovu udobnost žrtvuje imetak i dušu (mal i đan) da ne bi imali nikakvih poteškoća. S toga, čim bi oni svojom sretnom nogom stupiti na bosanske granice, mi smo se držali reda kao i prije, te smo skupili potrebnu hranu i držali je pripravnu kroz deset dana, koliko traje put u naš grad.

I dok je bilo pravilo tako, današnji valija bosanski, njegova ekselencija Mehmed Ruždi paša, nije poštivao prijašnje primjere već je trajanje svoga puta u svoje sjedište produžio na četrdeset dana. Na jedan dan pred njegov dolazak zatražio je veliku množinu hrane i zahtijevao da mu se šalje više nego što je to do sada bilo. Time je pritisnuo sirotinju i nemoćnike, nije gledao na pažnju fukare i nemoćnika koji ni u čem nisu zaslužili njegovu mržnju i neraspoloženje, te prema traženju dali sve vrste hrane i tako u svakom pogledu udovoljili običajima gostoprimstva. On je protiv pravila noćio u našem gradu deset noći i ponovno tražio hranu, pa je uzeo i ubrao. Za to vrijeme je na ponizno stanovništvo našega grada natovario kojekakve klevete i izmišljao postupke koji će prouzrokovati kaznu. Do dva dana iza svoga dolaska zatražio je od stanovništva našega grada, uvodeći jednu do sada nezapamćenu novost (bidat), pet stotina kesa. Kako nismo imali snage da to podnesemo, on je na dva dana prije polaska u svoje sjedište bez tužitelja strpao u zindan Jevreje. Pošto nije bilo mogućnosti da se dade tražena globa i kako nije bilo nikakva mjesta optužbi, niti je bio posrijedi kakav prestupak ili prekršaj, on je tu kaznu udesio samo zato da napuni svoju haznu. Da bi do toga na svaki način došao, on je poglavice (reis) Jevreja i kršćana, koji su nastanjeni u pomenutom gradu, kojima je od Fethe Fatihove data zaštita i sigurnost pohvatao i bacio u zindan, te im na vrat metnuo lance i lisičine. Mučio ih je na razne načine, polio ih je vrelom vodom i najzad počeo je s mučenjima kakva se ne pamte i kakva čovjek ne može da podnese. Od njegova nasilja i mržnje procvilila su njihova djeca i porodice toliko, da se je njihov plač i jauk čuo do svih sedam nebesa. Ali se spomenuti nije nikako smilovao, nego se je sav založio za to, da uzme ove globe, koje se nisu mogle platiti. Četiri-pet puta sa hiljadu poniženja moljen je da mu se dadne pet hiljada groša, ali to nije ništa koristilo, već je odlučio, da ih svezane provede u svoje sjedište, grad Travnik. U zoru predao ih je s lancima i lisičinama svojim sejmenima, a i on je sam s njima pošao. Po pravilu došlo je i malo i veliko na glavni put s namjerom da gleda alaj (parada). Spomenuti sejmeni poveli su se krivom mišlju, pa su svoje puške uperili na pomenuto stanovništvo. Kada su opalili svi su se zaprepastili, pa se je svako, samo da bi spasao život i dušu, razbjegao desno i lijevo i izbezumljeni i pomažući ostavili su sejmene. Kada su pametni ljudi za to saznali, otišli su spomenutom paši, da ga o tom izvjestimo i zamolimo, a kad smo na tu grešku ukazali, on je još više planuo i nije htio nikako da oprosti već je rasrđen otišao u grad Travnik. Iza toga je poslao bujrultiju, navodeći stvari koje se nisu dogodile, te je čak dodao da smo, Bože sačuvaj, na njega topovima pucali i opsjedali ga. Kada nas je sve tako obijedio, mi smo ponovno šerijatskim ilamom izvjestili pravo stanje stvari, i premda na nama nije bilo nikakva prestupka ni greške, molili smo ga za pomilovanje i oproštenje. Ali ni tu nam nije udovoljio već dovodi sejmene iz arnautluka da spomenuti grad (Sarajevo) poruši i muslimanske žene i djecu pognjavi (pobije). Osim toga razaslao je u kotareve bosanskog ajaleta bujrultije, kojima je zabranio, da se u naš grad donosi živež, kako bi iz svoje savršene zle namjere još više glađu upropastio ljude, žene i sirotu djecu. Jer kako je ova fukara nastanjena u našem gradu, njima je potreban pazar, koji se svake hefte kupi iz drugih kotareva, pa tako zanatlije i inače muku muče nabavljajući živež za jednu sedmicu. Pored toga je pod imenom raspravljanja o krajini kod sebe sabrao kapetane i ajane - i samo da provede svoju samovolju i osvetu sastavio je jedan mahzar, koji prikazuje naše rđavo vladanje. Zatražio je od njih, da na taj mahzar stave svoje pečate, pa kako su se oni protivili, jer o tom nisu imali ni pojma, on ih je silom na to natjerao. Zatim se je usudio da taj mahzar podnese na podnožje uzvišene Porte, te nas tako sve objedi i potvori. Stoga se usuđujemo da putem ovoga mahzara prikažemo pravu istinu i zamolimo da Njegovo Veličanstvo Padišah iz milosti prema narodu ne usliša i ne povjeruje u ovakve neistinite stvari i da ukaže svoje vladarske bezgranične milosti ubogom narodu i nevinoj djeci. U ostalom, zapovijedanje pripada onome koji je dostojan da zapovijeda. Molimo Boga za pomoć.

NAPISAO SIROMAH:
Sejid Nuruddin, Nakibul Ašraf.
Ovo je ovako i ja sam na to svjedok.
Muhamed el Vaki, bivši kadija u Dubnici (?)
Dosta je nama samo Bog, divan li je On Staratelj!
Essejid Abdulah, bivši kadija u Lovči (Albanija).
Rob, koji moli za uzvišenu osmanlijsku državu.
Muhamed, bivši kadija u Mostaru.
Dosta je nama samo Bog, divan li je on staratelj.

NAPISAO SIROMAH:
Essejid Muhamed Emin, kadija.
Rob koji moli za uzvišenu osmanlijsku državu.
Salih Sidki, bivši kadija u Mostaru.
Rob koji moli za uzvišenu osmanlijsku državu:
Essejid Abdul Kelim, kadija.
Ko se smiluje i njemu će se smilovati

NAPISAO SIROMAH:
Muhamed Nazif, bivši kadija u Strumici.
Rob koji moli za uzvišenu osmanlijsku državu.
Mustafa Sabrij, bivši kadija u Šeherkjoj (Pirot)
Rob koji moli za uzvišenu osmanlijsku državu.
Muhamed Salim, bivši kadija u Mostaru.
Rob koji moli za uzvišenu osmanlijsku državu.
Essejid Muhamed Sunullah, kadija.
Zapovjed pripada onome, koji ima da zapovijeda.

NAPISAO SIROMAH:
Abdulah Rasih, bivši kadija u ?
Rob koji moli za uzvišenu osmanlijsku državu.
Hadži Salih Vehbi, bivši kadija u kotaru Servi (?) (pečat izrezan).
Essejid Šakir, muftija u gradu Sarajevu.
Rob koji moli za uzvišenu osmanlijsku državu.
Šakir, bivši kadija u kotaru Ardin (Anatolija).
Rob koji moli za uzvišenu osmanlijsku državu.
Sulejman Ruždi, bivši kadija kotara Pazardžik.
Rob koji moli.
Muhamed Emin, muderris u Gazi-Husrefbegovoj Medresi.
Rob koji moli.
Osman, muderris u Simzade Medresi.
Rob koji moli.
Muhamed, muderris u Mehmedbegovoj Medresi (Bistrik).
Rob koji moli za uzvišenu osmanlijsku državu.
Mustafa Abid, bivši kadija kotara Logatija (?)
Istina je, što je napisano u ovom članku. "Moj se narod ne može složiti na krivom putu". Siromah rob, da mu se Bog smiluje:
Muhamed Hilmi
Rob koji moli.
Hadži Abdulah, muderris u novoj Medresi.
Rob koji moli.
Hasan, muderris u Medresi Bakr Baba.
Rob koji moli.
Hadži Mehmed Hafiz, dersijam.
Hadži Hasan, dersijam.
Numan, vajiz.
Hafiz Jusuf, mualimu sibjan.
Hadži Salih, vajiz.
Halil, mualimu-sibjan u starom Mektebu.
Hasan, mualimu sibjan.
Abdulah, vajiz.
Hadži Abdulah, mualimu sibjan u Gazi-Husrefbeg mektebu.
Essejid Mu'stafa, hatib u Džamiji Sultana Mehmeda.
Šejh Hasan, hatib u Alipašinoj džamiji.
Osman, hatib u Abdulahpašinoj džamiji.
Muhamed, hatib u Jahjapašinoj džamiji.
Ahmed, hatib u Jakubpašinoj džamiji.
Hasan, hatib u Mehmedbegovoj džamiji.
Omer, hatib u Kadi Omerfendljinoj džamiji.
Abdulah, hatib u Kadi Bali efendija džamiji.
Mustafa, hatib u džamiji Hadži Isa.
Ibrahim, hatib u džamiji Kiućuk Kjatib.
Osman, hatib u džamiji Sagrakči.
Ibrahim, hatib u džamiji Muiah Arab Atik.
Hafiz, hatib u džamiji Šeih Fera.
Muhamed Sabri, hatib u Husrefbegovoj džamiji.
Osman, hatib u Mehmedpašinoi džamiji.
Mustafa, hatib u Ajaspašinoj džamiji.
Mustafa, hatib u Skenderpašinoj džamiji.
Salih hatib u Gazi Balibegovoj džamiji.
Osman, hatib u Kemalbegovoj džamiji.
Muhamed, hatib u Kadi Hasanefendija džamiji.
Osman, hatib u Vekil-harč džamiji.
Fejzullah, hatib u džamiji Divan Kjatib.
Jusuf, hatib u džamiji Kasim Kjatib.
Ibrahim, hatib u džamiji Tabak Sulejman.
Salih, hatib u džamiji Balizade.
Ibrahim, hatib u džamiji Šejh Muslihuddin.
Mustafa, hatib u džamiji Čekrkči Muslihuddin.
Ahmed, hatib u džamiji Bakr Baba.
Essejid Omer, sarajevski muteselim.
Osman, mutesarif-zaim.
Mustafa, mutesarif-zaim.
Derviš Sulejman, zaim.
Muhamed, zaim.
Fejzulah, kantardžija.
Derviš Mustafa, kjatib-zaim.
Muhamed, zaim.
Muhamed, zaim.
Abdulah, dvorski službenik.
Lutfullah, mustahfezan.
Hasan, mutesarif-zaim.
Mustafa, zaim.
Muhamed Sadik, zaim.
Omer, mutesarif.
Muhamed, mustehfezan.

Slijede još 174 potpisa i pečata.
Ukupno 249 potpisa i pečata

Prvi potpisnik ove isprave je pradjed Fadilpašića, poznati Fadil-paša, sarajevski Šerifović, a za njim slijede: 15 kadija, 1 muftija, 5 muderrisa, 2 dersiama, 3 vajiza, 28 hatiba, 4 mualimu sibjana, 1 muteselim, 13 mutesarifa i zaima, 2 mustahfezana, 17 derviša, 52 trgovca. Zatim slijedi vojska, i to: 17 ihtijar-odžaka, a od vojske Jenjičara: 6 serturnaja, 12 hasećlja, 36 serdengečtija, 24 bajraktara , 9 seratika i 1 bez naznake zanimanja. Svega 249.

Laura Papo Bohoreta (1891. - 1942.)

Kćerka Jude i Estere Levi u Sarajevu je provela čitav svoj život. Godine 1911. udala se za Danijela Papu i u braku dobila dva sina: Leona i Kokija. Na samom početku rata, 1941. godine, oba su joj sina ustaše odveli u Jasenovac. Slomljena tugom i brigom, Laura Papo Bohoreta se razbolila i umrla u sarajevskoj bolnici 1942. godine. Nije znala da su joj sinove ustaše ubile već na putu prema logoru. Bila je književnica i prevoditeljica, a ističe se njen rad na istraživanju prošlosti sefardske bosanske žene. Njena studija "La Mužer Sefardi de Bosna" (*Sefardske žene u Bosni*) predstavlja prvu kulturografsku i etnografsku knjigu o sefardskoj ženi. Taj dragulj kulturno-historijskog naslijeđa u BiH reizdan je 2005. (izdavačka kuća *Connectum*) u prijevodu prof. dr. Muhameda Nezirovića.

Piše: **Rikica Ovadija**

Rad i kulturno djelovanje Laure Papo, između dva rata, među sefardskim Jevrejima bili su veoma zapaženi. Bohoreta je stekla ugled i popularnost ne samo svojim prosvjetiteljskim radom, nego i pozorišnim komadima koje je pisala na španskom ladino jeziku, koji se govori u Bosni. Svojim spisateljskim radom Laura Papo je htjela sačuvati od zaborava i potpune propasti one kulturne tekovine španskih doseljenika koje su s njima živjele, umirale i nestajale. Blagodareći, Bohoreta nije samo čuvala mnoge sentencije i romanse, nego i običaje, nošnje i mnogo folklornog blaga. Naročito je živo znala naslikati likove ljudi koje je sretala u svakodnevnom životu i koji su živjeli u njenoj sredini. Opisivanju malih ljudi, zarobljenih pod teretom neimaštine, sirotinje i brige, prilazila je očima pjesnika, sanjara i vidara, humaniste koji vjeruje u čovjeka, u njegove sposobnosti, vitalnost i optimizam. U njenom literarnom radu, pored romantike i sladunjavog folklora, bilo je i realizma, ironije i sarkazma preko kojih se sagledao život i kazivala istina.

Auditorij kojem se Bohoreta obraćala nije bio malen: sitni trgovci, zanatlije, pokućari, radnici, ljudi srednjeg i siromašnog staleža, ljudi bez egzistencije. Za njih je Bohoreta stvarala, njima upućivala svoje poruke, njih bodrila i htjela da zasmije svojim lijepim humorom. Sagledavši društvenu nepravdu tadašnjeg vremena, prožeta humanističkim idejama, nastojala je da pomogne onima kojima je pomoć bila potrebna. Bohoretu silno zabrinjava sve veći porast sirotinje i sve manja mogućnost da joj se pomogne. Istina, postojala su karitativna društva, bilo je dosta anonimnih dobročinitelja, ali zar su oni mogli korjenito riješiti problem bijede i besposlice koje su svaki dan izrastale? Bohoreta osjeća da korijen zla i način njegovog rješavanja leže na drugoj strani. U jednom od svojih popularnih predavanja naglašava "da je radnička klasa nosilac progresa". To je razlog da se Bohoreta svojim radom priklonila jevrejskoj radničkoj zajednici "Matatja". Pisala je za one koje je proces raslojavanja i pauperizacije tzv. srednjeg staleža potisnuo u bijedne kućarke, koji su život provodili u neimaštini i teškom tavorenju. Za ovakve ljude okupiti se na sijelu "Matatje" bili su prava svečanost i događaj. Tu je Bohoreta primana iskrenim oduševljenjem, a za uzvrat ona im je poklanjala sve svoje stvaralaštvo, intelekat, strast i gorljivost prosvjetitelja.

Pozorišna djela kao što su: "Esterka", "Shuegra ni di baru buena", "Renado, mi nuera grande", nastala su kada je velika ekonomska kriza u svijetu došla i do nas. Posljedice te ekonomske krize bili su krahovi, stečajevi, otpuštanje s posla, nezaposlenost. Bohoreta je sagledala svu bezizlaznost toga položaja i stanja. Ona apelira na mlade ljude da izučavaju razne zanate, da pohađaju stručne i srednje škole. Otvoreno se buni protiv favoriziranja trgovačkog staleža, protiv snobizma isticanja doktorskih titula, pod svaku cijenu oštro napada sklapanje brakova samo radi miraza i sticanja bogatstva. Okomljuje se na netrpeljivost u porodici snahe prema svekrvi ("Shuegra ni di baru buena"), na nepošteni odnos bogataškog sina prema sirotoj djevojci bez miraza koja se zaljubljuje u njega i vene ("Renado, mi nuera grande"). Veoma duhovito Bohoreta tretira socijalne probleme tadašnjega društva, uspjeva da iskarikira i naruga se taštini, svađi, netrpeljivosti, zavisti i ostalim manama predratnog malograđanskog društva. Prenoseći život porodice na scenu, njene krize, probleme, procvat i raspadanje, gledaocima se pričinjalo da vide sebe u nekom čudesnom ogledalu. Sve im je bilo blisko, drago, shvatljivo, poznato. Njene misli, riječi i poruke primane su bez rezerve, kao od majke ili nekog prisnog prijatelja.

Glumci-amateri okupljeni u dramskoj sekciji "Matatje" sa velikim entuzijazmom pripremali su njena djela. Sa njima Bohoreta sarađuje, a često, oblikujući pojedine likove, neke uloge piše za određenog glumca. Tako jednom od najtalentovanijih i najpopularnijih glumaca, tumača karakternih uloga u njenim pozorišnim djelima posvjećuje svoj pozorišni komad "Renado, mi nuera grande" ovim riječima: "Šalomu Danitiju koji umije da zasmije i da rasplače sarajevsku publiku i kojeg mnogo volim. Bohoreta, 1933. godine."

"Matatja" je izvodila pozorišna djela protkana folklorom, kao što su: "Ožos mijos", "La pasensja vale mučo", "Tjempos pasados", "Avia de ser", i druge. Ovim komadima glumci su dočaravali osebujan život sarajevskih sefardskih Jevreja. Spomenućemo još kraće pripovijetke Laure Papo-Bohorete: "La paparoza di tijo Kako Montiera", "Dulse de rosas", kao i crtice "Disjues di las hadras", "Dotas", "Tija Merkada di Jahilo Finci". Pisala je i pjesme, od kojih su sačuvane samo neke. Najljepše su: "Madres", "Violetas", "Humanita". Bohoreta se ogleda i na polju publicistike. Godine 1917. pisala je studiju o sefardskoj ženi kao odgovor na uvredljivi članak Bernažikovske "Die Spaniolin in Bosnien". Bohoreta se čudi kako se neko može usuditi da piše sa toliko diletantizma, nepoznavanja činjenica i ignoracije. Članak Bernaržikovske vrvi od napada na sefardsku ženu koju ona uopšte ne poznaje. Studija je najprije pisana na njemačkom jeziku. Na insistiranje Dr. Vite Kajona ona prevodi ovu studiju na španski jezik. Dana 18. XII. 1931. godine Bohoreta je ovu studiju posvetila kulturnom društvu "La Benevolencija".

Čitajući ovu studiju pred našim očima oživljuju likovi naših majki, baka i svih onih žena koje su nas okružavale u djetinjstvu. Za njih Bohoreta kaže "Nedokučive su bile u svojoj ljepoti. Skromne žene sa čijih lica je zračila ljubav prema domu i djeci, koje su žarile ljepotom, iako im na čelu nisu blistali pravi biseri. One su strpljivo podnosile svoj život, u časovima nesreće bile su jake, u teškim iskušenjima nepokolebive. Da bi sačuvale svoju porodicu i ishranile svoju djecu, nisu prezale ni od najtežeg rada". "Sefardska žena je gorda", piše Bohoreta, "ona nikada ne odaje svoju neimaštinu, jer ne želi da je sažaljevaju". Ove žene su umirale tiho i nečujno, kao što im je cio život bio i tekao: skromno i radino, čutljivo i tiho. "Za sefardkinju njen dom je bio jedno malo kraljevstvo", kaže Bohoreta. Bohoreta je bila najstarije dijete u brojnoj porodici Levi. Kći malog trgovca, skromnih materijalnih mogućnosti, osjetila je već u najranijem djetinjstvu težinu neimaštine i oskudice. Otac se seli sa cijelom porodicom u Carigrad, gdje Bohoreta završava francusko-jevrejsku školu Alliance Israelite. Povratkom u Sarajevo prilike se nisu izmijenile, niti poboljšale. Pa ipak u porodici, u kojoj je Bohoreta odrasla i gdje je prošla prvu školu životnih borbi i tegoba, bilo je mnogo harmonije, ljubavi i strepnje, tako da je Bohoreta stvarajući svoje pozorišne komade u njih utakala harmoničnu atmosferu tog porodičnog života.

Književnu vrijednost Laure Papo Bohorete ne treba osmatrati strogim mjerilima današnje svjetske ili naše literature, nego kao pojavu prve sefardske obrazovane i pismene žene u našoj sredini. Žena koja se izdigla iznad vremena i sredine u kojoj je živjela. Žena koja je osjećala potrebu i sposobnost da literarnim putem svoje poruke toj sredini kaže. Njena djela predstavljaju nam dragocjeni izvor za proučavanje folklora, običaja, vremena, psihologije i jezika kojim su govorili sefardski Jevreji. Kalmi Baruh, bez sumnje najbolji poznavalac života, kulture i jezika sefardskih Jevreja, o njoj je kazao: "Laura Papo je poznata i divna radnica i vjerovatno jedan od najboljih poznavalaca sefardske usmene tradicije u Bosni". To je jedan dokaz više izuzetnih sposobnosti ove značajne žene.

Preuzeto iz: Ovadija, Rikica: "Laura Papo Bohoreta", *Spomenica - 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, Odbor za proslavu 400-godišnjice od dolaska Jevreja u BiH, Sarajevo, 1966., str. 305. - 307.

Mostarska književna baština – u mostarskom Muzeju Hercegovine[1]

Piše: Ibrahim Kajan

Sažetak: *Središnje mjesto u prostoru kulturnog identiteta Mostara, svakako je, uz arhitektonsko-neimarsku baštinu, golemo književno nasljeđe anonimnih i poznatih mostarskih pisaca. Književnu baštinu čine tekstovi srednjovjekovlja, osmanskog, austrougarskog i jugoslavenskog razdoblja. Književnom se baštinom bave arhivi, biblioteke, muzeji i specijalizirani zavodi. U Odjelu književnosti Muzeja Hercegovine, smještenom u memorijalnoj kući Svetozara Ćorovića, muzeološki je obrađen i izložen javnosti vrlo mali dio nasljeđa mostarske književne građe: riječ je o ostavštinama trojice književnika - Svetozara Ćorovica, Alekse Šantića i Hamze Hume. Predlaže se Gradu Mostaru da Muzeju, pošto je postao u neku ruku beskućnik iseljavanjem iz Medrese koju mu je, pri osnivanju 1950. godine, Narodni odbor Općine Mostar predao na upravljanje, obnovi zgradu bivše Djevojačke škole za buduće muzejske namjene. Odjel književnosti u Kući Ćorovića nužno je vratiti prvobitnoj ideji, sjećanju na književnike koji su u njoj živjeli - Ćorovicu i Šantiću, obnoviti joj prvobitni interijer i unijeti savremene oblike muzealizacije književne baštine.*

Autor teksta sugerira, da treba pristupiti i pripremama novih prinosa pronađene ili otkupljene građe, te je pripremiti za novi prostor Muzeja Hercegovina. Tako bi, u dugoročnom programu, književna baština mogla osvojiti prostor svoje temeljne zadaće – da prenese u budućnost ideje i razvojne slojeve kulturnih elemenata koji su, u prošlosti, bili temeljnom građom kulturnog identiteta Grada.

Ključne riječi: *Kulturni identitet, književna baština, Mostar, Muzej Hercegovine, arhiv, biblioteka, osmansko i austrougarsko doba, razdoblje kraljevine i socijalističke Jugoslavije, pisci, rukopisi, građa, dokumenti, biografija, predmetno i duhovno, digitalni oblici i izdanja, virtualno spremište, kulturološki prostor, pitanje postojanja i opstanka...*

Historijski okvir

Kulturni identitet grada Mostara razvijan je, oblikovan i potvrđivan kroz višestoljetnu povijest, a najvidljiviji i najpoznatiji dijelovi tog skupa elemenata koji ga čine "usporedivim sa samim sobom", nepobitno su u oblicima neimarske i književne baštine. Historijska procedura kulturizacije obuhvaća vrijeme od 550 godina, od prvog spominjanja 1452. godine[2], ispunjeno kontinuiranom smjenom različitih povijesnih razdoblja, kulturno-civilizacijskih obrazaca, jezika i pisama.

U pisanom nasljeđu Mostarci baštine ćirilične, latiničke, arabičke i hebrejske tekstove, ispisane na bosanskom, hrvatskom, srpskom, te latinskom, turskom, arapskom, perzijskom i španjolskom (ladino) jeziku mostarskih Sefarda. Najstariji sačuvani mostarski tekstovi su epitafi urezani bosančicom u srednjovjekovnim stećcima.

I ljudi i prostor na kojem su živjeli, svjedočili su sudare i miješanje kulturnih i civilizacijskih nanosa kasnog bosansko-humskog *srednjovjekovlja*, *osmansko-islamskog* razdoblja (1466. – 1878.), *austrougarskog vladanja* (1878. – 1918.), te razdoblja *kraljevine* (1918. – 1941.) i *socijalističke Jugoslavije* (1945. – 1991.). U interregnumu, od 1941. do 1945., Bosna i Hercegovina bila je pripojena tzv. Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

Mostarska književnu baštinu

Najplodnije književno razdoblje, svakako je, već i po samoj dugovječnosti, vrijeme osmanske uprave Mostarom. Književni tekstovi pripadaju različitim jezicima i autori su im pisci različitih etničkih pripadnosti, gledajući iz pozicije današnjeg vremena. Pod pisanom i literarnom baštinom valja promatrati sve historijske, pedagoške, disputacijske, filozofske, književne i žurnalističke oblike, te prijevodnu književnost. Osim rukopisa i knjiga, u baštini značajno mjesto zauzimaju listovi, časopisi, kalendari, almanasi, leksikoni, i slična građa.

---

[1] Izlaganje na Naučnom skupu "60 godina Muzeja Hercegovine u Mostaru", Hotel Bristol, Mostar, 19. januara 2010.

[2] Po pismu Dubrovčana od 3. IV. 1452., u kojem se navodi da se Vladislav Hercegović odmetnuo od svoga oca Hercega Stjepana i zauzeo Blagaj i dvije kule na mostu Neretve (... *et do castelli al ponte de Neretua*...). U: dr. K. Jiraček, *Die Handelstrassen und Bergwerke vom Serbien und Bosnien während des Mittelalters*, Prag, 1879., str. 79

Među najstarijim poznatim autorima mostarskog (blagajskog) porijekla nalazimo sljedeća imena: Ali-beg Hercegović Širi, unuk Hercega Sjepana (u. 1550.), Kandi (zabilježena pjesma iz 1552./53.), Zijai Mostarac (u. 1584./85.), Ali dede Bošnjak (u. 1598.), Derviš-paša Bajezidagić (u. 1603.), Medžazi Šani Mostari (u. 1610.), Derviš Žagrić Mostarac (u. 1640.), Adli Čelebi Mostarac, Husein Čatrnja, Kalimi Mostari, Ubejdija ibn Zirai i Hasan Mostari (kraj. 16. – poč. 17. st.), Ahmed Dervišpašić Sabuhi (u. 1641.), Ahmed Rušdi Mostarac (1637. – 1699./1700.), Sulejman Mevlevija Mostarac (u. 1653.), Ahmet-aga Aršinović Zirai (poč. 17. st.), Mustafa ef. Ejubović – Šejh Jujo (1651. - 1707.), Fevzi Mostarac (u. 1747.), Ahmed Mostarac (u. 1748.), Ibrahim Opijač (1678. – 1726.), Rahmija Mostarac (kraj 18. – poč. 19.), Prokopije Čokorilo (1802. – 1866.) i Joanikije Pamučina (1810. – 1970.), Omer Humo (1820. – 1880.), Mustafa Sidki Karabeg (ubijen 1878.), Ali Fehim Džabić (1853. – 1918.) i brojni drugi.

U austrougarskom razdoblju djelovali su i važnija djela objavili vrlo plodni pisci Svetozar Ćorović (1875. – 1919.), Aleksa Šantić (1868. - 1924.) i Osman Đikić (1879. – 1912.), Osman Nuri Hadžić (1869. – 1936.), Ivan Miličević (1868.-1950.), Abdulah Bjelavac (1857. – 1905.), Hasan Nametak, Mehmed Dželaludin Kurt (1876. – 1944.), ali i Musa Ćazim Ćatić, rođen u Odžaku (1878.), u Mostaru je ostvario najplodnije pjesničko, prevoditeljsko i uredničko životno razdoblje između 1913. do 1915., kada je umro.

Najznačajnija djela u prvoj Jugoslaviji napisali su Hamza Humo (1895. – 1970.), Nika Milićević (1897. – 1980.), Abdurezak Hivzi Bjelevac (1886. – 1972.), Husein Đogo Dubravić (1880. – 1961.), Ilija Jakovljević (1898. – 1948.), Jovan Radulović, Vladimir Ćorović i Alija Nametak (1906. – 1987.), a u drugoj Jugoslaviji Abdurahman Nametak (1908.-1982.), Ivan Alilović (1925. – 1983.), Smail Balić (1920. – 2002.), Hivzija Hasandedić (1915. – 2003.), Vlado Puljić (1934. – 2008.) i Alija Kebo. (1932. – 2008.)

Ideologizirani kulturno-prosvjetni sistem Socijalističke Jugoslavije restriktivno se odnosio prema duhovnom i književnom nasljeđu posebice ako je bio prožet vjerskim misaonim horizontom; u tom smislu izrazito se negativno odnosio prema, i inače "nepriznatim", bosanskim muslimanima. U obzoru sistemskog obrazovanja, nije postojala književnost bosanskog srednjovjekovlja, osmanskog razdoblja, a iz austrougarskog razdoblja "propusnice" su imali isključivo srpski i hrvatski pisci Bosne i Hercegovine. To stanje je trajalo sve do kasnih osamdesetih godina XX. stoljeća.

"Pospremanje" književna baština?

Što bi valjalo misliti i uraditi u nakani muzejskog "pospremanja književne baštine"[3], njezinog izlaganja i tretmana kao "općekulturnog dobra naslijeđenog od predaka"[4], kako se baština i definicijski tretira.

Književnom baštinom, kao ključnom supstancijalnom građom (nakon filozofske) narodnosnog i nacionalnog duha, bave se osim muzeja, arhivi i biblioteke, a u nekim zemljama i specijalizirali zavodi za proučavanje književnosti.

ARHIV (lat. *arhivum* – pismohrana) je ustanova u kojoj se u pravilu trajno čuva, stručno obrađuje i daje na korištenje arhivska građa;[5]

BIBLIOTEKA (knjižnica) je javna ustanova, koja slijedeći općeprihvaćene ciljeve društva i načela stručnog rada, nabavlja, obrađuje, čuva i daje na korištenje knjižničnu građu;[6]

MUZEJ je stalna ustanova koja sakuplja, vrednuje, čuva i izlaže javnosti zbirke predmeta, umjetnina, dokumenata, prenoseći ideje pohranjene u njima i stvarajući znanje o tome.[7]

U sve tri vrste institucija, uz evidentne svrhovite razlike njihovih temeljnih razloga postojanja, nerijetka je kombinacija svih nabrojanih aspekata u pogledu tretiranja književne baštine, a koja se u svakoj od njih, barem u nekoj slučajnoj ili namjernoj selekciji, nalazi.

Za razliku od arhiva i biblioteka, koji obrađuju, čuvaju i daju na korištenje ono što su prikupili od baštine isključivo u slikovnom, rukopisnom i knjižnom obliku, muzeji otvaraju širi horizont prikaza autorove baštine koja uz djelo akceptira i samu osobnost, koja postavlja pitanja konteksta prostora i epohe, pa su nerijetko pojedinačne muzejske zbirke književne ostavštine obuhvatile, uz rukopise i autorske primjerke objavljenih knjiga - prijepise, pisma, osobne dokumente, priznanja, diplome, povelje, plakate i slično, ali i kompletne biblioteke s kojima se pisac služio, namještaj njegove radne sobe, uporabne predmete (nalivpero, tintarnice, naočale, odjevni predmeti i sl.), pa sve do stambenih i ambijentalnih cjelina u izvornom ili, čemu se sve više pribjegava, kompleksnih rekonstrukcija kojima je nebitno što ne posjeduju ni jedan jedini izvorni predmet (npr. Dom Marina Držića u Dubrovniku, rodne kuće /u izgradnji/ Antuna Gustava Matoša – u Tovarniku).

Primjetno je da su muzejske postavke književnih ostavština potpuno otvorene onoj dimenziji književnika koja je, takoreći, prognana iz književnosti - *muzejski izlošci teže rekonstruirati književnu i osobnu biografiju* – zadirući podjednako snažno i u prostor i u vrijeme književnikova života. Otuda se u muzeju vidno mjesto daje prepiscі a ona uključuje niz drugih biografija preko kojih se približava i "očitava" intimno i političko vrijeme epohe...

Mala usporedba: Biografije i autobiografije, književno i publicistički pisani memoari – danas su ponovno na cijeni i, osobito u području engleskog jezika, objavljuju se u vrtoglavim nakladama. Publicističke i romansirane biografije sve su češće prisutne na repertoaru književne ponude u Hrvatskoj i Srbiji.[8] Primjera, mada rijetkih, ima i u nas, u biografskim romanima Josipa Lešića.[9] Vrlo je zanimljivo mišljenje zabilježeno u "Razgovorima sa Borhesom" Richarda Burgina, u kojem čuveni književnik kaže: "U mnogim mojim pričama i pesmama središnji lik je književnik. Pa, želim da kažem da književnost nije obogatila svet samo dajući mu knjige, već i razvijajući novi tip čovjeka, pisca."[10]

---

[3] Sintagma posuđena iz teksta zagrebačkog prof. dr. Vinka Brešića ("Kako pospremiti književnost", 2006.)

[4] Opća i nacionalna enciklopedija, knj. 2, Proleksis d.o.o / Večernji list, Zagreb, 2005., str.208

[5] Isto, knj. 1, str. 303

[6] Isto, knj. 11, str. 52

[7] Isto, knj. 14, str. 152

[8] Primjerice, Radovan je Popović objavio desetak biografija (I. Andrića, M. Crnjanskog, M. Selimovića, B. Ćopića, I. Sekulić, D. Maksimović, V. Petrovića, R. Petrovića, D. Ćosića...), i na taj način snažno vratio ugled tom, gotovo zamrlom, žanru u srpskoj književnosti, NIN, 18. maja 2000.

[9] Lešić je napisao pet biografskih romana, među kojima je najpoznatiji "Aleksa Šantić", Veselin Masleša, 1990.

Književna baština i književnikova ostavština: tradicionalne zbirke i virtualna spremišta

Potpuno je nedvosmisleno da se pod književnim nasljeđem podrazumijeva tekst, ono što predstavlja književnohistorijsku građu i koja zanima historiju književnosti kao znanstveni prostor. Iz perspektive muzeja, naslijeđe jednoga pisca nije samo pisani trag, njegova umjetnina riječi, njegovo zapisano pa potom arhivirano djelo; danas je, nakon ruskog formalizma i strukturalizma, ponovo oživjelo zanimanje za njegovu biografiju i sve ono – predmetno i duhovno – što je konstituiralo jednu cjelovitu sudbinu, koja je, upravo na tragu citata iz Borhesova iskustva – "razvila novi tip čovjeka, pisca". Takvo nasljeđe ne mogu prihvatiti institucionalne prirode arhiva, biblioteka, zavoda za proučavanje književnost, pa čak ni "čuveni" misteriozni policijski arhivi. Takvo književnikovo nasljeđe – podjednako njegova pjesma i njegova lula, njegov rukopis romana kao i njegov probušeni šešir – smještaju se u muzej; jer: muzej izlaže našem pogledu predmete u osobitu rasporedu, u rekonstruiranu *historijsku sekvencu*, ili u *epohu* - koja nama, danas, govori o putovima prijeđenog razvoja i naslagama identiteta određenog vremena i određenog prostora.

U novokoncipirane zbirke suvremenih muzeja ili zavičajnih književnih zbirki ulaze, uz tradicionalne, i suvremeni oblici informatičkog doba: audio i video-kasete, diskete i CD s digitalnim izdanjima rukopisa, knjiga, časopisa, ali i filmskim i dramskim oblicima u kojima je književnikovo djelo dobilo novo ruho, novu medijsku mogućnost beskrajnog, virtualnog spremišta. Digitalni oblici, obzirom na brze mogućnosti distribucije (nosači teksta, slike i zvuka, Internet) i širokog spektra korištenja, zahvaćaju široki prostor ključnih čovjekovih interesa i očekivanih odgovora kroz kulturnu ponudu - od znanstveno-istraživačkog i edukativnog do turističkog i kulturološkog.

Kuća Svetozara Ćorovića

Odjel za književnost Muzeja Hercegovine smješten u kući književnika Svetozara Ćorovića, otvoren je (1960.) s temeljnom idejom da se ukupna bogata mostarska književna baština reprezentira zaostavštinom dvojice mostarskih i bh. pisaca Svetozara Ćorovića i Alekse Šantića. Iza 1970. Odjel je proširen postavom Hamze Hume, proučavana u sklopu srpske književnosti, te historijskim pregledom štamparstva u Mostar od 1872. do 1941. godine. Dodavanjem nove građe, iznevjeren je početni koncept memorijalne kuće kao autentičnog ambijenta u kojem su živjeli, stvarali i umrli pisci izuzetno bogatog i značajnog književnog nasljeđa. Obzirom da je Muzej nakon nezapamćenog ratnog razaranja 1992. – 1995., iseljen iz zgrade Medrese, najznačajnijeg dijela prostorija u kojima je bio smješten u doba osnivanja (1950.), pa je sada zbijen u Spomen kući Džemala Bijedića, predlaže se Gradu da rekonstruira u ratu teško stradalu zgradu bivše Djevojačke škole i u nju smjesti temeljne muzejske postavke te trenutačno najstarije kulturne institucije u Mostaru.

Odjel književnosti nužno je potpuno rekomponirati na način vraćanja temeljne zamisli iz 1960., tj. kući Ćorovića mora se vratiti unutrašnji stilski izgled i sadržaj koji simulira životni ambijent književnika Ćorovića i Šantića; nužno je pristupiti stvaranju novog prostora (u sklopu rekonstruirane Djevojačke škole kao novog Muzeja Hercegovine?) u kojem bi muzealizirana književna i druga pisana baština Mostara potpuno zrcalila kulturnu inačicu ukupnog identiteta Grada poštujući historijske, kulturološke, nacionalne, jezičke i književnoformalne paradigme u kojima su stvarani tijekom svih razdoblja, a ne samo austrougarskog i etnički jednoznačnog.

P.S. Ostalo je neodgovoreno na moguće pitanje kamo smjestiti zbirku Hamze Hume? To je pitanje poželjno, jer će otvoriti pitanja, prije svega, bošnjačkog samozaborava. Gdje je, u Mostaru, rođen Derviš-paša Bajezidagić? Gdje su živjeli Mustafa ef. Ejubović i njegov učenik Ibrahim Opijač? Gdje je, u kojoj ulici rođen Osman Đikić? Možda će nas to podstaknuti, da barem možemo upitati još uvijek žive nasljednike ne tako davno umrlih, u historijskom smislu, Mustafe Sidki Karabega, ili u najnovije vrijeme – Hume, Nametka, Hasandedića, Kebe!

Umjesto zaključka

Predstoje nam zadaci prvorazredne kulturološke prirode i redefiniranje naše kolektivne memorije. Nju će podupirati konkretni zadaci traženja, identificiranja i rekonstrukcija (u nužnom pronalaženju novog prostora ili kapitalnog investiranja u izgradnju novog Muzeja Hercegovina s cjelovitom panoramom višestoljetne mostarske književnosti, do otkupa književnih zaostavština i kuća značajnih pisaca), zatim proučavanja i priređivanja izdanja antologijskih, izabranih ili sabranih djela mostarskih pisaca,

Suvremene tehnologije i elektroničke obrade, digitalne obrade i digitalna izdanja otvaraju prostor novim djelatnostima muzeja, prije svega prostor virtualnog muzeja – izuzetno bitnog osobito za rijetke ili nedostupne rukopise, prijepise, izdanja, kritičke valorizacije, fotografije, časopise..., po cijelom svijetu rasute književne baštine koja se u zadnjih nekoliko desetljeća vrlo plodonosno iznosi u kulturnu javnost.

Temeljno pitanje našeg odnosa, posebice i iznad svega pitanje države i njezinih institucija, prema kulturi – najdoslovnije je pitanje našeg postojanja i našeg opstanka, a pod našim opstankom podrazumijevam svakog čovjeka u Mostaru i u državi Bosni i Hercegovini. Jednostavno, propast kulture, koja se očituje na svakom koraku, propast je ove države.

---

[10] Bergin, Ričard: *Razgovori sa Borhesom*, Dečje novine, Gornji Milanovac, 1981., str. 166

Jezična analiza kao *hijal* i *zeuk*

Adnan Kadrić, "Objekt ljubavi u tesavufskoj književnosti: Muradnama Derviš-paše Bajezidagića", Orijentalni institut u Sarajevu, 2008.

Piše: **Senad Nanić**

Adnan Kadrić, autor prevodilačkog, kritičarskog i teoretskog djela "Objekt ljubavi u tesavufskoj književnosti: Muradnama Derviš-paše Bajezidagića" razumijevanju izvornika pristupa poimanjem ljubavi u tesavufskoj književnosti. Koncept Ljubavi u "Muradnami" Derviš-paše Bajezidagića, dokazuje autor, temelji se na poznatom tesavufskom konceptu i teoriji "šahida" – svjedoka i mjesta osvjedočenja božanske Ljubavi i Ljepote, kojeg je utemeljio Ibn Arebi. "Muradnama" većim dijelom predstavlja adaptirani Bajezidagićev prijevod Binaijeve mesnevije "Sehaname /O darežljivosti knjiga/" s perzijskog na osmanski turski jezik. Uvodna poglavlja i završnu poemu "Muradname" skladao je Bajezidagić i djelo dovršio godine 1587. Kadrićev prijevod predstavlja prvo kritičko izdanje "Muradname", velikog djela tesavufske književnosti bosanskog autora uz već kritički prevedena djela "Pripovijest o Šejhu Abdurrezzaku" Hasana Zijaija Mostarca i "Ljepota i srce" Ahmeda Valija Novopazarca. Autor je uz kritički prijevod izvornika knjigu opremio teoretskim i kritičkim poglavljima gdje, osim u samo djelo, daje i uvid u značenja i kontekst cijelog književnog žanra.

Autor "Muradname" Derviš-paša Bajezidagić rođen je u Mostaru. U doba sultana Selima II. /1566.-74./ i još uvijek moćnog velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića, vrlo mlad odlazi na Dvor. Selima II. nasljeđuje Murat III., ljubitelj klasične perzijske poezije, kome prijevod poeme Bajezidagić posvećuje. "Sehanama" se na prijevod daje Bajezidagiću, već poznatom po vlastitom poetskom djelu na perzijskom jeziku "Zubdetu-l-Eš'ar". Bosanskim je beglerbegom imenovan 1599. Godine 1603. pogiba u bici kod Csepela /Kovin Ade/. Iz 1602. poznati su njegov gazel o Mostaru, tarih-elegija povodom majčine smrti i gazel o Bosni upućen serhat-agama, a iz noći pred pogibiju proročanski gazel o sudbini. Kadrić djelo obogaćuje prijevodom navedenih gazela. Razmatrajući kontekst djela, autor koristi uobičajenu odrednicu "orijentalno-islamske" književnosti. Pitamo se što ona točno znači. Određuje li tematsku i formalnu vezu s perzijskim i indijskim predislamskim nasljeđem, tada i značajan korpus grčke antike pripada "orijentalnoj" književnosti, od Platonovog pojma estetike do Aristotelove kozmologije. Odnosi li se pak na islamsku ili, specifičnije, tesavufsku tematiku, pridjev "orijentalno" je suvišan. Smatram primjerenijom upotrebu odrednice "islamske" ili književnosti "muslimanskih naroda", neovisno o jeziku predloška.

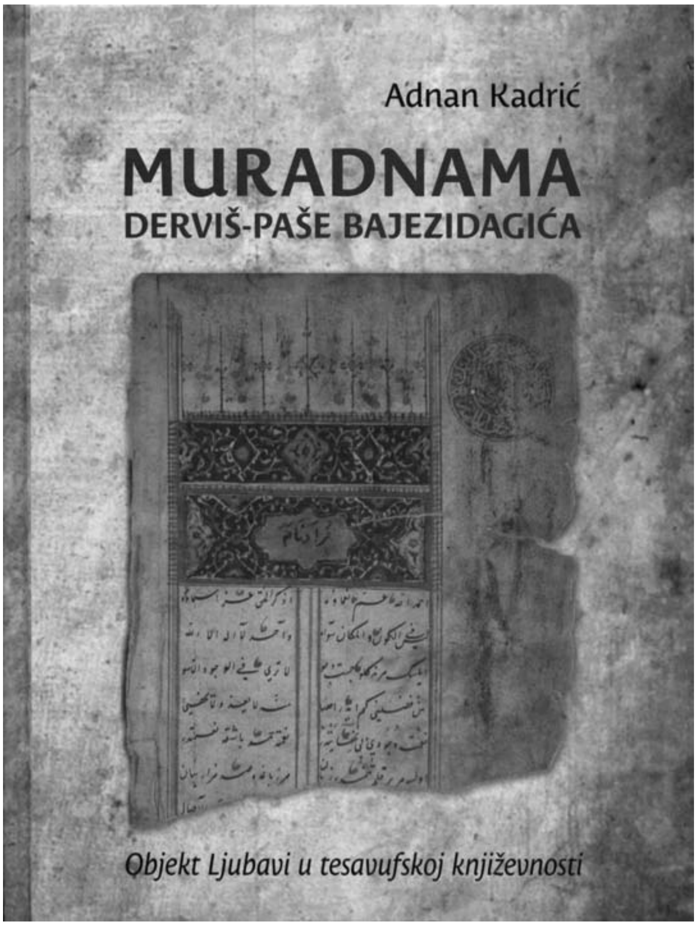

Povijesno je tesavuf prisutan u književnosti na turskom jeziku od samih početaka. Javlja se već u prvom pisanom djelu Turaka muslimana pod naslovom "Znanje koje daje sreću" koje je napisao Jusuf Has Hadžib. Još u vrijeme sultana Selima Javuza izdana je fetva o pravovjernosti Ibn Arebijevog učenja. Tesavufski stručni registar u Bosni sreće se već u 15. stoljeću, još od otvorenja Isa-begove tekije. Otada su napisana brojna djela. Autor ističe kako je poezija na osmanskom turskom jeziku uglavnom preuzimala i neznatno modificirala velike romansirane arapske i perzijske ljubavne epove. Veliča se pojam čedne ljubavi gdje žudnja ne traži ispoljenje u tjelesnom užitku. To je vrst "orijentalne" platonske ljubavi. Jusuf je oličenje šahida, on je "voljena osoba", vrhunac fizičke ljepote i islamskog odgoja. Zulejha ga ne uspijeva privoljeti na tjelesnu ljubav i približava mu se samo putem čedne platonske ljubavi.

U islamskim književnostima, obrazlaže Kadrić, kult čedne ljubavi razvija se u dva pravca, onom profane čedne

ljubavi između muškarca i žene, te onom koji podrazumijeva tesavufski modificiranu poemu gdje profana ljubav postaje mistička Ljubav. Kult ljepote postupno se pretvara u kult mističke ljubavi prema apsolutnoj "Ljepoti", Bogu, odnosno u ljubav prema Stvoritelju te vanjskim i unutarnjim duhovnim ljepotama čovjeka. "Ljubav se izdigla iznad poriva tijela i srca da bi postala duhovna disciplina." Zadržavaju se stari klasični opisi ljepote žene ili muškarca, ali im se bitno modificira namjera i poruka djela. Primjeri strastvene ljubavi preobražavaju se u primjere pedagoško-didaktičke naravi. Oni to mogu, jer nestaju svi dijelovi koji govore i opisuju fizičku strast. Snažna tradicija ljubavne poezije u perzijskoj književnosti, sklonost k unutarnjem tumačenju teksta /te’vil/ i filozofska stremljenja k spoznaji "tajne" istine, otvorili su vrata tesavufskoj i ibnarebijevskoj interpretaciji pojma ljubavi i u poeziji. Metafore mističke naravi postupno prerastaju u prepoznatljive terminološke odrednice, pa već tada nastaju terminološki rječnici. Navedenu teoriju i terminološki sustav usvajaju pjesnici u svim islamskim zemljama.

Središnji pojam i "lik" perzijske mistične poezije je šahid koji predstavlja mladu i lijepu osobu. Čak i mladić mora biti obdaren ljepotom tijela, ali i uzoritošću islamskog odgoja. Čitava emotivna skala u opisu lijepe osobe tek je izraz divljenja ljepoti Božjeg stvaranja. Šahid posvjedočuje ljubav prema Bogu. Ogledalo je šahid. Šejh je i Hermes /sabejski Poslanik Idriz, za koga se prenosi da je podučen zikru kao putu k samospoznaji/ i njegova slika, a murid /učenik/ je onaj koji očekuje sjaj božanskog Svjetla u svojoj "svjetiljci" – srcu /"Allahu nuru-s-semavati ve-l-erd"/. Srce murida je istodobno ogledalo /staklenka/ drugom vjerniku kroz koje treba bljesnuti plam Spoznaje, precizira Kadrić osnove tesavufske spoznajne metode. Treba reći da se ovdje nalazi i prostor moguće i česte manipulacije mističkim tradicijama gdje učitelj neupitnošću autoriteta podređuje učenika u svrhu svog, iako duhovnog, ipak užitka. No, kako autor citira Magribija, "U svoj ljepoti vidim samo Njega, ne misli da mi je do lijepog lica stalo... Ti možda sunce vidiš, a ja Lice cijelo...". Stoga u ovoj tradiciji nema individualiziranih opisa, lik voljene osobe posve je šabloniziran i idealiziran. Svaki atribut voljene osobe ima preciznu simboličku vrijednost. Oblikovan je gotovo hermetički zatvoren tesavufski terminološki inventar metafora sukladan onima u antičkoj perzijskoj književnosti.

Povijesno je tesavuf prisutan u književnosti na turskom jeziku od samih početaka. Javlja se već u prvom pisanom djelu Turaka muslimana pod naslovom "Znanje koje daje sreću" koje je napisao Jusuf Has Hadžib. Još u vrijeme sultana Selima Javuza izdana je fetva o pravovjernosti Ibn Arebijevog učenja. Tesavufski stručni registar u Bosni sreće se već u 15. stoljeću, još od otvorenja Isa-begove tekije.

Ljubav prema stvorenom je metaforička, odraz zbiljske ljubavi prema Stvoritelju. Stvoreni svijet je metafora Božje ljubavi. Kako se umom ne može obujmiti Božje biće, o Bogu se ne razmišlja izravno već razmatrajući Njegova stvorenja. Prisjetimo se časom kako je El-Gazzali ovo tesavufsko razumijevanje prirode spoznaje preveo u prostor prirodne filozofije oslobodivši je naslijeđenih metafizičkih proizvoljnosti aristotelske tradicije i tako otvorio prostor za oblikovanje renesansnog i modernog pojma svemira. Čovjek je mikrokozmos Božanske Ljepote i Ljubavi. Duhovno srce je čovjekovo središnje vrelo Spoznaje. Stvaralačka imaginacija /hijal/ mjesto je susreta ljudske i Božanske Ljubavi. Ovako pojmljena priroda čovjekovog bića odraz je epistemologije čistog platonizma u islamskoj mističnoj tradiciji, koju poznajemo iz djela El-Gazzalija i drugih klasika, ali i iz sukladnih refleksija u bliskim tradicijama, kao što čitamo u djelu primjerice Leibniza, naglasio bih.

Zanimljivi su ciljevi prijevoda s perzijskog koje Bajezidagić ističe. Prosvjetiteljski namjenjuje svoj prijevod narodu kako bi na turskom jeziku bio svima dostupan, za opće dobro. Bajezidagić iskazuje skromnost u smislu svojih pjesničkih dosega. Lako su usporedivi toposi s onima srednjovjekovne i ranorenesansne europske poezije, ističe Kadrić. Poglavlje "Tevhid" je kumulirani topos neizrecivosti Svetog, toposa danas vrlo rijetkog, inače sastavnog dijela diskursa sakralnog ekspresivnog podstila u književnosti. Lirski subjekt prelazi iz lirskoga "ja" u lirski "mi" jer glasom kolektiva veliča opjevane autoritete. U nastavku lirski subjekt relativizira sebe i svoja djela moleći Boga za pomoć. To je topos pobožnog blagoslova. U autobiografskom poglavlju "Sebeb-i te’lif", Bajezidagić govori toposom naglašene skromnosti. On koristi i retorički inventar za pružanje slike idealnog čovjeka, onog koga se hvali, kao i slike idealnog krajolika, umjesto realističnog kada govori o stvarnoj osobi i prostoru. Bajezidagićevo spominjanje pjesničkog nadahnuća, kao dijela isijavanja Božje milosti i druge filozofske opservacije u djelu, Kadrić drži zanimljivima za shvaćanje općeg karaktera poezije, gdje riječ "ši’r" etimološki vezuje uz spoznaju i osjećajnost više razine. Ovdje moram uložiti prigovor. Izvorno "ši’r" označava osjetilno, iskustveno znanje, pa ga Kur’an suprotstavlja kao nižeg reda onom koje je stečeno istinskom poukom, "’ilm". Stoga mu se ne može etimološki pripisati samo ono značenje koje nudi Kadrić. Perzijska refleksija arapskog pojma, naime, nije izvor.

U uvodu u prijevod Bajezidagićevog prijevoda "Sehaname" Kadrić ustvrđuje postojanje posebno "kodiranog" metajezika tesavufskog poetskog diskursa. Jezik tesavufske poezije i s psihološkog aspekta predstavlja područje "vladavine terminologiziranih metafora" više razine. Tesavufska ideja Ljepote i Ljubavi je univerzalna i stoga slična onima u antičkoj Indiji i Grčkoj te judaističkoj filozofiji kao i predislamskoj Arabiji. Nasuprot ideji

da je riječ o višeznačnosti leksema, Kadrić tvrdi da kontekst neutralizira pretpostavljenu potencijalnu "višeznačnost" određene lekseme i aktualizira "traženo" značenje. Opredijelio se stoga za doslovnu stručnu kontekstualiziranu interpretaciju poeme opremivši prijevod rječnikom terminoloških leksičkih jedinica korištenih u "Sehanami". Lijepo je biti čitatelj Kadrićevog djela i uvjeriti se da tumačenje makar ove poetske tradicije ima snage oduprijeti se Derridaovoj de/kon/strukciji. Jer, prisjetimo se, Allah objavi Furkan, Sverazlikovnik koji razlikuje sve pojmove o kojima govori i to na način tekstualnog samoodređenja. Svaki pojam određen je nizom rečeničnih odredbi koje zajedno stabiliziraju njegovo značenje. Islam počinje kontekstualnim tumačenjem.

Ponegdje se u Kadrićevom prijevodu ipak postavlja pitanje jesu li leksičke jedinice tesavufskog stručnog registra baš na svim mjestima nedvojbeno simboličkog značenja ili možda ponekad, s obzirom na kontekst dijela poeme, imaju i doslovno značenje bez simboličkog određenja. Da li se u priči o čaušu, koji propada i uopće ne pristupa duhovnom putu, ljepota djevojke kojom je očaran može prevoditi početnim velikim slovom Lj, ili njeno lice početnim velikim slovom L, kada on u njima ne vidi odraz Božjeg stvaranja? S obzirom na narav teksta i terminološki stručni registar, poema predstavlja tipičan primjer hiperteksta, gdje se iza svakog termina krije posebna priča i posebna vrsta poetske i mističke realnosti teksta. To je tekst vrlo razvijene mreže intertekstualne hijerarhije citata, aluzija i općih tesavufskih motiva, ističe autor.

Kadrić govori toposom naglašene skromnosti znanstvenika tvrdeći za se da je laik u tesavufu kada stručnu hermeneutičku interpretaciju prijevoda teksta prepušta stručnjacima za tumačenje tesavufskih tekstova. Čak i kada je riječ o tesavufu kao predmetu znanstvenog istraživanja u cilju tumačenja značenja, a ne "tek" prevodilačkom pothvatu, poetskom diskursu ili duhovnom iskustvu, Kadrić je dokazao da je kadar suvereno tumačiti tesavuf.

Radnja se u tesavufskoj poeziji u biti odvija u Srcu onoga koji je na putu Spoznaje. Naizgled konkretne imenice u tesavufskom stručnom registru čitaju se kao apstraktne imenice. Termini su zagonetke koje se same odgonetaju i postaju odgonetkama zbiljskog smisla tesavufskog teksta. "Analizu poema iz tesavufskog stručnog registra treba početi proučavanjem teocentrično, a ne uobičajeno antropocentrično oznakovljene poetske slike svijeta. Svijet tesavufskih termina nije fiktivni svijet određenog autora, već je to konvencionalizirani sistem znakova za iskazivanje određenog stava i svjetonazora", sjajno ocrtava Kadrić temeljne stvarnosti tesavufske spisateljske kulture. Kadrić ustanovljava semantičku neprozirnost teksta na leksičkoj razini osmanske poezije. Funkcionalno raslojavanje leksike u osmanskom jeziku najlakše se raspoznaje kroz stručne registre kao što su administrativno-pravni, vojni, medicinski, muzički, građevinski, astronomski, tesavufski itd. Iste lekseme u različitim stručnim registrima označavaju posve različite pojmove. Najproblematičniji je tesavufski stručni registar koji je potisnut iz javnog života. No on nije nestao, još je u upotrebi. Metafore koje upućuju na spoznaju suštine određenih pojava, ontološke metafore, prirodne su u ljudskoj viziji stvarnosti pa o njima ne razmišljamo kao stilizirajućim metaforama. Ontološke metafore sastavni su dio spoznajnog procesa u ljudskom umu, a logika jezika neke apstraktne pojmove najneposrednije iskazuje kroz metafore, vješto nas podsjeća autor na zaboravljene temelje spoznajne prirode čovjekova uma.

Kadrić razmatra i pitanje eventualnih homoseksualnih i pedofilskih aluzija tesavufske književnosti. Poriče tu mogućnost dokazujući da svi tarikati u tesavufu polaze u svojim osnovnim pravilima, zapisanim u pravilnicima ponašanja "telkin-namama", od hadisa u kojem Poslanik zabranjuje požudno gledanje u lica dječaka i djevojčica. Podsjeća na prisutnost istog motiva, gledanja u lice lijepog dječaka, u antičkoj grčkoj te predislamskoj perzijskoj i arapskoj kao i srednjovjekovnoj europskoj književnosti gdje se javlja blagonaklonost prema takvom ponašanju, ali često uz osude požude. Zanimljivi su u tom kontekstu citati djela povjesničara Gelibolulu Mustafe Alija iz 16. stoljeća koji potvrđuju praksu zabrane i kažnjavanja homoseksualnog ponašanja mlade muške posluge "gulama" na osmanskom dvoru. Povjesničar Gelibolulu govori o gulamima i s obzirom na njihovo etničko porijeklo uspoređujući grupe po izgledu i po moralnim svojstvima, gdje su mladi Bošnjaci visoko plasirani po oba kriterija. Kadrić nam daje i prijevod fetve Bajezidagića kojom za homoseksualizam i pedofiliju /gulām-dostluk/ propisuje javno prokletstvo i kamenovanje. Čak i kad bi se doslovno izvan konteksta prevodio i tumačio Bajezidagićev prijevod opet bi se došlo do zaključka da poema opisuje nefizičku vrstu ljubavi, osim ako se svjesno ne bi miješalo razumijevanje pojmova ljubav i seksualnost, argumentira Kadrić.

Autor jedno poglavlje posvećuje i užitku čitanja. Jezički užitak u tesavufskim djelima leži u nepredvidivom semantičkom preklapanju leksika iz stručnog tesavufskog registra i općeg leksika, kaže. Dodao bih samo da je to suština draži jezika uopće gdje, naročito prelaskom u vode prijevoda, tu draž "kušamo" na nužno stvaralački način. Moćna jezična analiza je i *hijal* i *zeuk*. Kadrić govori toposom naglašene skromnosti znanstvenika tvrdeći za se da je laik u tesavufu kada stručnu hermeneutičku interpretaciju prijevoda teksta prepušta stručnjacima za tumačenje tesavufskih tekstova. Čak i kada je riječ o tesavufu kao predmetu znanstvenog istraživanja u cilju tumačenja značenja, a ne "tek" prevodilačkom pothvatu, poetskom diskursu ili duhovnom iskustvu, Kadrić je dokazao da je kadar suvereno tumačiti tesavuf.

Adnan Kadrić

Objekt ljubavi u tesavufskoj književnosti: *Muradnama* DERVIŠ-PAŠE BAJEZIDAGIĆA

(Odlomke odabrao Senad Nanić)

UVODNA RIJEČ

Tradicija bosanskih narativnih mesnevija u 16. vijeku

Književnost na osmanskom jeziku u 15. i 16. vijeku doživljava svojevrsnu renesansu u čitavom Carstvu, osobito sa širenjem vojnih granica i kulturoloških utjecaja, postepenim uključivanjem različitih naroda i poetskih obrazaca u kulturološko-civilizacijsku osnovu društva u najširem smislu. Herceg Stipan Kosača Mlađi, rođen 1459. u Herceg-Novom i odveden 1463. godine u Carigrad kao dijete, kasnije poznat u historiji kao Ahmed-paša Hercegović, postaje zet sultana Bajazida II. i šest puta biva veliki vezir u Osmanskom carstvu, a svoju zahvalnost sultanu Selimu iskazuje kasidom na osmanskom jeziku. Njegov sin Hercegović Ali-beg Širi ostavlja iza sebe bogat poetski opus na osmanskom jeziku. Njega se može smatrati utemeljiteljem narativnih historijskih epskih mesnevija u bosanskoj književnosti na osmanskom jeziku. S druge strane, Nasuh Matrakči iz Visokog, rođen krajem krajem 15. ili početkom 16. stoljeća u visočkoj porodici Karađoza može se smatrati svojevrsnim utemeljiteljem pravca *viteške poezije* Bošnjaka na osmanskom jeziku. U sultanovoj gardi Nasuh iz Visokog bio je poznat kao silahšor (glavni oružnik) i kao "matraki" (vitez sa posebnim kopljem koje se zove matrak). Njegova poezija ima elemente univerzalne viteške epike, iako je on više poznat po svojim minijaturama ilustriranim putopisima po Anadoliji, Iranu, Hrvatskoj i drugim balkanskim krajevima. Osim toga, kroz osmanski obrazovni sistem u Carstvu, između ostalog, dolazi i do pojave visokostilizirane lirike koja sve više osvaja i bosansku kulturološku scenu u 16. vijeku. Postepeno dolazi do odvajanja epike i lirike. U lirici se posebno izdvaja ljubavna lirika prožeta tesavufskim učenjem. U tesavufskoj ljubavnoj lirici prednjači mostarska poetska škola. Veliki hercegovački pjesnik Hasan Zijai Mostarac pored sređenog *Divana* pjesama ima i jako zanimljivu ljubavnu poemu قصهءشيخ عبـــــدالرزّاق [Ḳıṣṣa-ı Şeyḫ ʿAbdü-r-Rezzāḳ] - *Pripovijest o Šejhu Abdurrezaku*. On je, slobodno se može reći, jedan od utemeljitelja tesavufske bosanske ljubavne lirike u formi mesnevije. Osim toga, fenomenološki promatrano, pojava pjesnika narativne ljubavne lirike ukazuje na utjecaj snažnog vala, uvjetno rečeno, "prijevodno-renesansne" literature u čitavome Carstvu, uglavnom sa perzijskog jezika. Osim Hasana Mostarca, među značajnije pjesnike tesavufskih ljubavnih mesnevija treba spomenuti i Ahmeda Valija Novopazarca i njegovu ljubavnu poemu *Ljepota i Srce* [Ḥüsn ü Dil]. Pod utjecajem snažnog vala sve popularnije prijevodno-renesansne mesnevijske tesavufske ljubavne lirike u Osmanskome carstvu pjesnički se oformio i sazrijevao čuveni mostarski pjesnik i zanimljiva javna ličnost Derviš-paša Bajezidagić. Njegova tesavufska ljubavna mesnevija *Muradnama* nastala je kao rezultat prijevoda Binaijeve mesnevije *Sehaname* sa perzijskog jezika. Djelo je dovršeno 1587. godine. Sačuvana su dva rukopisa ovog djela: istanbulski (Beyazit Millet Ktp. - Ali Emiri Manzum Eserleri 1010) i bratislavski (Univerzitetska biblioteka, TF 42) rukopis. Prilikom izrade ovoga rada, kritički tekst *Muradname* radili smo na osnovu navedena dva rukopisa.

STUDIJA UZ KRITIČKU OBRADU RUKOPISA

I. UVOD U RECEPCIJU TESAVUFSKE KNJIŽEVNOSTI

“KOKETNI ČEMPRES, LEPTIR I SVIJEĆA”
(O kultu Ljubavi i Ljepote u orijentalnoj književnosti)

Poezija na osmanskom jeziku uglavnom preuzima i, čini se, tek neznatno modificira velike romansirane arapske i perzijske ljubavne epove. Što se tiče preuzimanja motiva iz perzijske književnosti, poezija na osmanskom jeziku prvo dorađuje modificirane poetske uzore iz postsasanidskog perioda i kasnije, a potom razvija vlastiti poetski izraz. Naime, dinastija Sasanida 641. godine okončana je prodorom arapskih osvajača koji su snažno promovirali novu, monoteističku religiju, uvodeći neka nova pravila razumijevanja odnosa među spolovima, kao i promjene u načinu mišljenja i osjećaja. Nastaju brojni romani u stihu, tačnije dugačke narativne poeme u mesnevi-stihu, kao što je *Šahnama* od Firdusija, *Vis i Ramin* od Džurdžanija (1010.-1074.), *Husrev i Širin* od Nizamija (1141.-1204.) itd. U navednim djelima pretežno se opisuju pojave i događaji u aristokratskim krugovima. Ljubav kao tema obrađivana je s posebnom pažnjom, idealna žena se predstavlja kao vjerna i pouzdana majka, a muškarac kao pouzdan čovjek i muž.[1]

U dugačkim narativnim ljubavnim poemama pokušava se poetski šablonizirati predstava / slika idealne ženske ljepote, kao i ljubav između muškarca i žene. Ljubavna priča o Husrevu, careviću iz porodice Sasanida, i Širin, nećakinji kraljice Mehin Banu, ima dosta pripovjednih obrata, ali je u biti “poetska” slika žene predstavljena sa dosta pažnje i poštovanja. Žena se idealizira, kako u prekomjernoj strasti tako i u prekomjernoj vrlini; bez obzira na vrstu ljubavi, sve je podređeno bračnoj zajednici. Susret Husreva i Širin pun je vatrenoga izgaranja i bio bi posve ostrašćen da kraljica Mehin Banu nije postavila uvjete Širin da ni u čemu ne popusti Ferhadu prije samog stupanja u brak. Širin se svo vrijeme bori protiv vlastitih nagona, bez obzira što dopušta par “bezazlenih” poljubaca. U spjevovima koji izvorno nastaju u arapskoj poetskoj tradiciji, tačnije u ljubavnome spjevu *Lejla i Medžnun*, kao i u sličnome spjevu *Jusuf i Zulejha*, veliča se pojam *uzritske ljubavi* (čedne ljubavi), gdje silna žudnja ne traži ispoljenje u bilo kakvoj vrsti tjelesnoga užitka. To je, ustvari, neka vrsta “orijentalne” *platonske* ljubavi. U uzritskoj poeziji se čak i zagrljaj muškarca i žene ograničava tek na emotivni izljev osjećanja, bez fizičke strasti i žudnje. Ideju uzritske (čedne) ljubavi ne treba poistovjećivati sa pojmom “neostvarive” ljubavi koja se katkad čini glavnom poetskom preokupacijom brojnih pjesnika na orijentalnim jezicima.

U ljubavnoj pripovijesti Jusuf i Zulejha, koja se djelomično temelji na kur'anskoj pripovijesti o zaljubljivanju žene egipatskog vladara u poslanika Jusufa, Jusuf je oličenje “šahida” (svjedoka i osvjedočenja božanske Ljubavi), on je “voljena osoba”, vrhunac fizičke ljepote i islamskoga odgoja. Zulejha ga ne uspijeva osvojiti i privoljeti na tjelesnu ljubav, a približava mu se samo preko “uzritske” (čedne) platonske ljubavi, one vrste ljubavi koja pravo upotpunjenje dobija tek u duhovnome svijetu. Doista, navedene dvije pripovijesti, posebno obrađivane i dorađivane i u različitim poetskim varijantama unutar okvira perzijske književnosti, predstavljaju liniju koja, samo uvjetno govoreći, povijesno odvaja dva posve različita pristupa (i perioda) u pisanju ljubavne poezije na perzijskome jeziku – *period starog ciklusa* pod utjecajem perzijskih klasičnih djela i *islamski period.*

Kult čedne (uzritske) ljubavi u orijentalno-islamskim književnostima razvija se u dva pravca: prvi pravac jeste pravac uobičajene, profane čedne ljubavi između muškarca i žene, dok drugi pravac podrazumijeva tesavufski modifciranu poemu o različitim likovima, gdje (profana) *ljubav* postaje (mistička) *Ljubav*. Zanimljivo, *kult ljepote* u mističkoj poeziji razvija se kroz *opis ljepote poslanika Jusufa*. Navedena pojava zbunjuje brojne istraživače fenomena ljubavi u orijentalnoj književnosti, osobito one koji ne poznaju (ili ne prihvataju) koncepciju mističke *Ljubavi*. Ideal ljubavi u oba slučaja predstavljaju vjernost i čednost, dok je pojam *Ljepote* univerzalni fenomen koji, zbog svoje širine, obuhvata i muškarce i žene, i kozmos i zemaljske stvari. Kult ljepote u orijentalnoj književnosti postepeno se pretvara u poseban kult mističke ljubavi prema *Apsolutnoj Ljepoti* (Bogu), odnosno u ljubav prema Stvoritelju i izvanjske i unutarnje, duhovne ljepote čovjeka. S obzirom na datu koncepciju pojma / kulta *Ljepote* i kulta *Ljubavi* u tesavvufu, neminovno je i slična misaona orijentacija u književnosti i islamskoj filozofija morala biti zaodjenuta u mistički duh (katkad čak i u osoben “mistički idiom”). Takav kult podrazumijeva neku vrstu mističko-simboličke konvencionaliziranosti jezika kojim se želi opisati navedena koncepcija pojma (posredovane) *Apsolutne Ljubavi* i *Apsolutne Ljepote*. Cilj ljubavi naprosto prestaje biti ciljem tjelesne naravi i postaje posebnim stremljenjem duhovne naravi. Riječi kojima se predstavlja nova koncepcija ljubavi prema Bogu dobijaju novi, mistički smisao. Pošto ljepota često izaziva ljubav, i prema osobama od krvi i mesa, ona općom mističkom konvencijom postaje i ljubav prema Bogu i ljubav prema “božanskom u čovjeku”. Kako to dobro objašnjava jedan od istraživača i teoretičara orijentalne poezije Robert Surieu, ljubav se *izdigla iznad poriva tijela i srca, da bi postala duhovna disciplina i jedan od puteva koji vode do mističkog sjedinjenja*[2]. Takvo mističko tumačenje pojma *Ljubavi* i *Ljepote* u tesavufskoj književnosti svoje utemljenje ima u poznatoj pripovijesti o poslaniku Jusufu, koji je opisan kao najljepše Božije stvorenje vremena u kojem je živio. Takvom tesavufskom razvitku kulta Ljubavi, a uz to i kulta Ljepote, i u perzijskoj je književnosti donekle pogodovao princip tumačenja vjere “metodom tevīla” / metodom “iznutarnjeg” tumačenja teksta. Unutarnje (bātin) tumačenje teksta, u pravilu, nije u suprotnosti sa izvanjskim propisima vjere. Navedenu pojavu u književnosti mogli bismo uvjetno opisati kao svojevrsnu *mističku sakralizaciju* pojma uzritske (čedne) ljubavi. Da bi

---

[1] Dakako, postoje i manja odstupanja. Vidi detaljnije: Surieu, Robert, *Serv-e naz. Esej o ljubavi i obradi erotskih tema u starom Iranu* (preveo sa engleskoga: Antun Šoljan). Otokar Keršovani, Rijeka, 1968, str. 32.

[2] Surieu, Robert, *Serv-e naz. Esej o ljubavi i obradi erotskih tema u starom Iranu* (preveo sa engleskoga: Antun Šoljan). Otokar Keršovani, Rijeka, 1968, str. 60.

se bolje shvatila navedena pojava u orijentalnoj književnosti, možda treba spomenuti i neke zanimljivosti na razini tumačenja opće sakralne tradicije i svetih tekstova na području tadašnjeg islamskoga dijela Irana. Naime, vrlo raširena šiitska interpretacija vjerskih propisa temelji se na unutarnjem (*bātin/ ezoteričkom*) tumačenju Teksta, a spoznaja tajni i njihovo tumačenje počiva na koncepciji slijeđenja imama. H. Corbin ukazuje na moguću povezanost ezoteričke koncepcije "tumačenja tajne" u šiizmu sa ezoteričkom koncepcijom tumačenja teksta u *sufizmu* (posebnoj vrsti učenja i teorije o spoznaji i ljubavi prema Bogu).[3] Pitanje ezoterijskog tumačenja teksta često se osporava u krugu tradicionalnih, ortodoksnih vjerskih učenjaka, ali se različita interpretacija koja ne odstupa od principa propisa islama, ipak, uvažava i poštuje.

Kao rezultat nove metafizičke spekulacije, ali i kao produkt promjene u običajima i moralu, novi, tesavufski koncept kulta Ljubavi i kulta Ljepote širi se i poetskom adaptacijom perzijskih klasika iz sasanidskoga perioda. Naprosto se zadržavaju stari, klasični opisi ljepote žene ili muškarca, s tim da se bitno modificira "namjera i poruka djela". Neki primjeri strastvene ljubavi u književnosti preobražavaju se u poučne primjere pedagoško-didaktičke naravi. Nove verzije starih perzijskih ljubavnih pripovijesti dobijaju posve novi, tesavufski duh. Poezija naglašene strastvene ljubavi, kao i opisi ljepote koji impliciraju strast, podižu se na višu, tesavufsku razinu recepcije, nestaju svi oni dijelovi i opisi koji govore o fizičkoj strasti, a razuzdanost se osuđuje i opisuje tek toliko da se udovolji pedagoško-didaktičkoj nakani djela. No, ni takav pristup opisu ljubavi nije uvijek unificiran: psihologiju opisa ljubavi u drevnoj perzijskoj književnosti, koja se kasnije uveliko odražava u poeziji na osmanskom jeziku, nije jednostavno definirati.

Kejkavus sin Iskenderov jedan je od predstavnika stare psihologije u interpretaciji ljubavi u perzijskoj književnosti 11. vijeka. U djelu *Kabusnama* on daje vrlo neobične opise i savjete u ljubavi. Ima tu utjecaja i islamske koncepcije ljubavi, ali i predislamskih običaja i ideja u književnome predstavljanju pojma ljubavi i seksualnosti[4]. Filozofski kult ljubavi nadilazi čistu želju za fizičkim užitkom u svim svojim varijacijama. Ipak, vrlo teško je dati jedinstvenu definiciju filozofskog stava o kultu ljubavi u perzijskoj književnosti tog tzv. "prijelaznog razdoblja", odnosno u periodu ulaska perzijskih pokrajina u islamski kulturološko-civilizacijski krug. Čak i kod Omera Hajama nalazimo platonske filozofske opservacije, kakva je i opservacija o gledanju u lijepo lice i slične pojave. U nekim djelima očituje se staro perzijsko "sujevjerje" o tome kako lijepo lice uvijek "donosi sreću i uspjeh" u životu.

U poimanju i interpretaciji ljepote u poeziji 12. stoljeća, naime, sreću se osnove za tumačenje središnjeg pojma i "lika" perzijske mističke poezije. To je teorija "*šahida*" koja u biti predstavlja "lik" mlade i lijepe osobe. Čak i ako je to mladić, on mora biti obdaren ljepotom tijela, ali i uzoritošću islamskoga odgoja, budući je čitava "emotivna skala" u opisu "lijepe osobe" tek izraz divljenja ljepoti Božijega stvaranja. Slične stavove nalazimo u idejama panteističkih filozofskih pravaca čestih u perzijskoj poeziji tog vremena. Ljubav, i sa aspekta filozofskog i sa aspekta općeg mističkog poimanja tog pojma, nadilazi granice ovosvjetskoga, profanog poimanja pojma ljubavi. Takvu teoriju u opisu Ljepote i Ljubavi nalazimo i kod Sadija u sljedećem primjeru:

Kad promatram obraz tvoj, na priliku mjeseca stvoren, o moj idolu
Ja zapravo promatram istinski odraz božanske milosti
(Sadi)[5]

Andaluzijski mistik i filozof Ibn Arebi (1164.-1240.) teorijski razrađuje i opisuje *pojam duhovne ljubavi*. Duhovna ljubav podrazumijeva posebnu vrstu ljubavi koja nema za cilj fizičko dostizanje objekta ljubavi, već samo duhovnu vezu posebne vrste – vezu u ime Boga. Takav poetski zadatak u lirici na orijentalnim jezicima nametao se stoljećima i kroz poetska ostvarenja različitih pjesnika.

Teorija "šāhida" u biti upućuje na "svjedoka koji posvjedočuje ljubav prema Bogu" (*šāhid = svjedok*). Dakako, postoje i drukčija shvatanja pojma ljubavi u književnostima na orijentalnim jezicima. Ibn Hazm, koji zastupa onaj drugi krak na skali razumijevanja ezoterijskog i/ili egzoterijskog poimanja pojma ljubavi, drži se doslovne interpretacije koja podrazumijeva i ljubav prema Bogu a i ostale vrste ljubavi koje mogu biti i mističke naravi, ali i ne moraju. Ibn Arebi je svojom interpretacijom *Ljubavi* u tesavvufu dodatno razvio mističku teoriju o voljenoj osobi kao o *šāhidu* - svjedoku ljubavi prema Bogu. Stekao je velik broj pristalica u raznim krajevima islamskoga svijeta. Snažna poetska tradicija ljubavne poezije u perzijskoj književnosti, sklonost ka unutarnjem tumačenju teksta (*te'vilu*) – *hermeneutica spiritualis* u najširem smislu, kao i naklonost autoritetima te, na kraju, vječita filozofska stremljenja ka spoznaji tajne istine, čini se, otvorili su vrata tesavufskoj i *ibnarebijevskoj* interpretaciji pojma ljubavi i u poeziji. Ranije metafore mističke naravi postepeno prerastaju u prepoznatljive terminološke odrednice, pošto se brojne aluzije i moguće referencije kakva pojma svode tek na osnovnu - tesavvufom kontekstualiziranu i konvencionaliziranu interpretaciju, tačnije na jedno i osnovno referencijalno mističko značenje određenoga pojma. Već tada nastaju djela i "terminološki rječnici, traktati i spiskovi riječi" za potrebe daljeg proučavanja, razumijevanja i pisanja sufijskih tekstova različite naravi i tematike. Navedenu teoriju i terminološki sustav usvajaju brojni pjesnici u svim islamskim krajevima, a skoro svi pjesnici divanske poezije u Osmanskom carstvu pišu jezikom i terminološkim aparatom već modificirane sufijske poetske tradicije.

Teorija "šahida" postala je jedna od vodećih *teorija* u predstavljanju naravi *Ljubavi* u orijentalnim književnostima uopće, a tesavufska terminologija nezaobilazna za pravilno razumijevanje spomenutog koncepta kulta ljubavi i ljepote.[6] To je koncept *duhovnog puta* gnostika (*'ārifa*) u potrazi za spoznajom Istine. Zapravo se tu radi o nadaleko poznatoj filozofskoj teoriji hermetističkog tumačenja spoznaje, poznatoj i na

---

[3] Corbin, H. *Creative Imagination in the Sufism of Ibn 'Arabi*, Princeton 1969.

[4] Čak se daju i neke aluzije i savjeti koji se otvoreno kose sa islamskim načelima vladanja.

[5] Cit. prema: Surieu, Robert, *Serv-e naz. Esej o ljubavi i obradi erotskih tema u starom Iranu* (preveo sa engleskoga: Antun Šoljan). Otokar Keršovani, Rijeka, 1968., str. 78. Vidi detaljnije u nastavku rasprave.

[6] Pojam *aš-šuhud* u koncepciji Ibni Arebija jeste neposredna spoznaja pod plaštom *duhovnog zrijenja*.

Istoku i na Zapadu. Sabejski Hermes po nekim istočnim filozofima jeste poslanik Idris. Hermes / Idris je, prema istim predajama, podučen vlastitom zikru (molitvi Srca) koja predstavlja put ka samospoznaji. Hermes je u filozofiji odraz vlastite slike u ogledalu. Ogledalo je *šahid*. Šejh je istodobno i Hermes i njegova vlastita slika, dok je murid (učenik na putu Spoznaje) inicijacijom stavio “lampu pod staklenku (Srca)” očekujući da u njegovu srcu zasja svjetlo Božanske Upute (*Bog je svjetlo nebesa i zemlje*...)[7]. Srce murida je istodobno i ogledalo drugog vjernika i staklenka (šiše) kroz koju treba da “bljesne plam Spoznaje”. Onaj koji pomaže da se ta spoznaja “upali i bljesne” može biti i šejh, ali i čovjekovo promišljanje o Bogu kroz razmišljanje o stvorenjima (tj. šahidu – koji svjedoči Božansko Savršenstvo / Kemaliyyet). Šahid, svjedok i osvjedočenje Božanske Ljubavi i Ljepote, po brojnim sufijskim učenjima, jeste sami *ego* koji kontemplira sufija, kontemplirajući teofanijskoga svjedoka (Kontemplirajući = Kontemplirano). Mjesto teofanijske forme zapravo je u podsvijesti (ili bolje rečeno – u *nadsvijesti* unutarnjega oka) onoga koji kontemplira Božansku Ljubav i Ljepotu. Tako “šahid” postaje *arhetip* ispoljavanja Spoznaje Boga, odnosno Božanske Ljubavi i Ljepote u sufijskoj poeziji. Sličnu teoriju razvijaju Suhraverdi i Ebu-l-Berekat Bagdadi (u. 1165).[8]

U knjizi As´ada E. Khairallaha *Love, Madness and Poetry. An Interpretation of the Magnun Legend* (Beirut - Wiesbaden 1980.) uočava se pozitivan znanstveni oprez u analizi različitih poetskih varijanti poznate legende o Medžnunu i Lejli. Pored iznošenja mišljenja različitih autoriteta u tadašnjoj orijentalistici, sam se autor posebno osvrće na Džamijevu poetsku verziju navedene legende, verziju koja je u osnovi klasična sufijska poema prepuna mističke, tesavufske simbolike. Višeznačnost raznih dijelova poeme i sufijski simbolizam nisu posljedica slučajnog nizanja i kontekstualiziranja simbola, već se tu radi o precizno razrađenom sistemu označavanja. Elementi platonskog ljubavnog “zanosa” miješaju se sa idejom ljubavi prema Bogu. As´ad ljubav Medžnuna i Lejle u Džamijevoj verziji priče također definira i kao neku vrstu *uzritske (čedne) ljubavi*, koja postupno biva “mistificirana” određenim terminološkim leksičkim aparatom i prerasta u mističku, odnosno *sufijsku Ljubav*. Ljubavno “ludilo” kod Medžnuna i nije pravo ludilo, već se radi o njegovom gubitku kontrole nad vlastitim egom u svojoj Ljubavi. Kako to objašnjava As´ad, sufijska interpretacija i kodiranje teksta odvija se na isti ezoterijski način na koji sufije inače *tumače čak i Kur´an*, metodom *te´vila – izvođenja unutarnjeg značenja Teksta*. R. A. Nicholson[9] skreće pažnju na slučaj poznatog sufije Šiblija koji je sam tumačio vlastite izreke o tesavufskoj ljubavi. As´ad također navodi, kao realan, i problem moguće dvostruke recepcije Džamijeve poezije. Međutim, čak i u slučaju “nemističke interpretacije” nikako se ne može poreći činjenica da fenomen opisa *uzritske* (čedne) ljubavi ne podrazumijeva fizičku strast koja je sama sebi cilj, već se i u takvoj (nefizičkoj) ljubavi postavlja za cilj svojevrsno “duhovno ispunjenje”, duhovna ekstaza i unutarnji doživljaj ljubavi. Uzritska (čedna) ljubav naziva se i “ljubavlju odgoja”. Ako se analizira fenomen uzritske ljubavi u orijentalnim književnostima, prvi zaključak koji se nameće jeste da je tu ljubav pretežno “razgovor” koji gotovo i da ne podrazumijeva bilo kakav fizički kontakt. Čak i kad taj razgovor ispunjava srce učenika ili sljedbenika, jasno ispoljavanje “ovosvjetske” naklonosti riječima nešto je što se formalno kosi sa načelima morala, običaja i vjere. No, uvijek se povlači jasna granica između *čedne duhovne ljubavi* i *čedne osjetilne ljubavi*. Ljubav kao temelj postojanja svijeta svakako podrazumijeva neku vrstu ljubavi među ljudima, a sreća koju čovjek osjeti pri pomisli da je voljen zapravo je prirodno stanje duhovne sreće čovjekove. O navedenim stanjima raspravljali su i Platon i Sokrat, ali i brojni filozofi poslije njih. Oni to nazivaju najuzvišenijim ciljem ljubavi i ciljem postojanja svijeta[10]. Brojna su djela arapskih filozofa koji su razmatrali navedeni fenomen ljubavi, uglavnom po uzoru na grčke filozofe i sa izvjesnim modifikacijama kulturološke naravi. U poeziji je postojao i poseban žanr uzritske ljubavi pisane na različitim orijentalnim jezicima.

Uzritska ljubav je i po Ibn Arebiju osnova idealne ljubavi među ljudima, jedna od polaznih stanica od koje se kreće ka uzvišenim stupnjevima *Ljubavi* prema Bogu. Corbin smatra da je pojam ljubavi kod sufija moguće ostvarivati na dva načina: kroz asketizam i kroz ljubav prema ljudima koja isključivo podrazumijeva Ljubav prema Bogu. Kult Ljepote u tesavvufu ispoljava se na isti način i on je podređen težnji ka Apsolutnoj Ljubavi / Stvoritelju. Konvencionalizam sufijske poezije postao je univerzalna koncepcija pojma Ljubavi, a “geografija” sufijskih pjesnika postala je *univerzalna mistička poetska geografija*[11]. Zato gotovo iste sufijske termine i simbole nalazimo i u arapskoj i u perzijskoj i u osmanskoj poeziji i književnostima na tim jezicima općenito.

Ako bi se analizirala teorija i koncept “šahida” (*svjedoka ljubavi prema Bogu*) u orijentalnim književnostima, zapazila bi se slična interpretacija zaljubljenosti čovjeka u Istinu. Pjesnik Magribi (umro 1406./7.) ovako u stihovima objašnjava svoju ljubav prema lijepim licima:

U svoj ljepoti vidim samo Njega; stog nemoj pomisliti
da mi je do lijepog lica stalo.
Takve su misli daleko od mene: u svemu Njega vidim
Ti možda vidiš sunce: ja čitavo Lice vidim.
Kamo god svrnem pogled, drugoga ne vidim do Njega.
Sve što od Njega vidim, vidim samo po Njemu.[12]

I znameniti sufijski pjesnik Feriduddin Attar (umro 1220.) slično piše:

Svjetlo vjernika blistavilo je Njegova lica,
Mrak nevjernika sjaj njegove kose.
Atomi što plešu u ovom i drugome svijetu
Zraka su sunca s Njegova lica.
U ova dva svijeta promatraš ti slike
Dvaju lukova Njegovih obrva.
Čitav veliki potres Uskrsnuća
Rađa se iz zanosa Njegova treptaja.[13]

---

[7] An-Nūr, 35.

[8] Corbin, Henry, *Svjetlosni čovjek u iranskom sufizmu* (prev. Hafizović, R.), Sarajevo 2003, str. 48-50.

[9] As-Sarāǧ, Abū Nasr, *Kitab al-Luma' fi-t-tasawwuf*. Ed. R.A. Nicholson, Leiden 1914.

[10] Vidi detaljnije: Ḍa'īf, Shawqī (1999.) *Al-Ḥubb al-'uẓriyy 'inda'l-'Arab*, Al-Qāhira.

[11] Vidi detaljnije: Schimmel, Annemarie, *Geografija pjesnika* (prev. Enes Karić), Sarajevo 2004.

[12] Cit. prema: Surieu, Robert, *Serv-e naz. Esej o ljubavi i obradi erotskih tema u starom Iranu* (prev. A. Šoljan), Rijeka, 1968, str. 78.

[13] Ibid.

Na sličan način i ostali pjesnici izlažu svoj stav o Ljubavi zasnovanoj na teoriji "šahida" (*svjedoka ljubavi prema Bogu*). No, visok stupanj apstraktnosti pojmova koji se koriste u sufijskoj poeziji stalno proizvodi "dvosmislenost" u recepciji. Kod pjesnika kratkih nenarativnih poema teško je utvrditi spol kojem se obraća pjesnik, ali ne i opći kontekst lirike koji tu pjesmu ontološki kontekstualizira. Ljubavne romansirane narativne mesnevije pisane su često u mističkom stilu, a voljena osoba (Jusuf i Zulejha i sl.) postaje simbol mističke, metafizičke Ljubavi.

U ljubavnoj poeziji, treba i to istaći, nema individualiziranih opisa, a lik voljene osobe je posve šabloniziran i idealiziran. Zna se mjesto i simbolika gotovo svakog atributa voljene osobe. Voljena je osoba i "kumir", ali i "od roda hurija", "lica poput mjeseca". Voljena osoba probada svojim "prodornim pogledom", "strijelom od obrva", "strijelicom iz oka". Lice je rumeno "poput ruže", oko pospano "poput narcisa", zubi su "biseri", usta mala "poput pupoljka", stas je "stas čempresa" itd. Navedene usporedbe sreću se i u poeziji na perzijskom i u poeziji na osmanskome jeziku[14]. Zaljubljeni uvijek govori o svojoj patnji, o tuzi, dertu, prolijeva "krvave suze", njegovo lice "vehne", ne želi "liječnika", preklinje voljenu, unaprijed ne očekuje pozitivan odgovor, sagorijeva u ljubavi. On je pogođen iskušenjem ljubavi, izgubljen, usamljen, žedan susreta, raspolućena srca, njegov uzdah "baca svijet u vatru", tuga mu "stas povija", zarobljenik je ljubavi, opijen aškom. Voljena osoba idealizira se poput idealnog lika Jusufa pejgambera, ona je odgojena i ne uzvraća poglede, ne primjećuje poglede naklonosti. *Osoba koja se voli ne opisuje se fizičkim opisom izuzev opisa lica, gdje se uglavnom daju usporedbe opće naravi koje ne variraju ništa posebno, gotovo da se ne odvajaju od uobičajenih tradicionalnih usporedbi sa elementima u prirodi.*

U spomenutom, gotovo hermetički zatvorenom tesavufskome terminološkom inventaru okušavali su se brojni perzijski i osmanski pjesnici. Čempres je u antičkoj perzijskoj tradiciji *simbol života i mladosti* (sveto Zaratustrino drvo). Usne su kao rubin crvene. Rubin u antičkoj perzijskoj poeziji simbolizira *vino*, a biser (u sintagmi *biser zubi*) samo je daleko podsjećanje na simboliku "velikog praska" u drevnim istočnjačkim teogonijama u kojima biser "*puca da bi iz njega nastao svijet*". Kontrast blistavoga lica i crnih uvojaka (kose, obrva, očiju) podsjeća na usporedbe iz starih poema koje su pisane pod utjecajem manihejskih učenja, gdje je taj *kontrast dualističke predstave svijeta* ili kakva objekta zapravo odraz *borbe sila sjetlosti i sila tame*. Ovi klišeizirani izrazi, dakako, imali su više utjecaja na perzijskoga pjesnika obrazovanog na klasičnim i drevnim perzijskim poetskim uzorima, nego što su imali utjecaja na pjesnika koji je samo koristio poznati leksički inventar za opis ljepote i ljubavi i nije bio previše upućen u daleku simboliku nekih motiva u opisu voljene osobe. No, navedeni inventar postepeno se obogaćuje i novim kulturološko-civilizacijskim asocijacijama: pojmovi *sjedinjenja* (visāl) i *razdvajanja* (firāk) dobivaju naglašeno tesavufsko značenje. Sjedinjenje je zapravo sjedinjenje s Istinom, s Božanskim u spoznaji Apsolutnog, dok je *razdvajanje* (firāk) pojam koji ukazuje na to je čovjek za tren doživio susret sa Božanskim Svijetlom, Spoznajom, a onda opet bio vraćen u sfere zemaljskoga iskustva. Beskrajne su asocijacije koje se nude različitim kontekstualizacijama mističke ljubavne poezije. Poljubac u mističkoj poeziji predstavlja *dodir sa mističkom spoznajom* koja je posljedica osjećaja zadovoljstva od "slatkoga razgovora" sa ljudima koji su dosegnuli Apsolutnu Istinu.

Sufizam se proširio svuda u islamskome svijetu i zauzeo posebno mjesto u intelektualnim i umjetničkim krugovima u društvu. Duhovna ljubav Dželaludina Rumija prema Šemsu Tebriziju detaljno je opjevana u Rumijevoj poeziji. Svima je danas manje ili više poznato da se tu radi o mističkoj Ljubavi dviju osoba koje streme istinskoj spoznaji Boga. Mističku poeziju vrlo je jednostavno i žanrovski razlikovati od poznatog žanra *hezeliyyāta* (raskalašenih priča) i *ṭayyibāta* (lascivnosti).

Općenito promatrajući, pri klasifikaciji pojma ljubavi u književnosti na osmanskom, kao i na ostalim orijentalnim jezicima, najčešće se sreću dva pojma:

1. *"ışḳ-ı ḥaḳīḳī* (عشق حقیقی) - istinska, stvarna ljubav, praiskonska ljubav prema Bogu. Bog je lijep i voli ljepotu. Ta vrsta ljubavi je bez interesa i strasti, ljubav prema Stvoritelju svega stvorenog. Sa ljubavlju prema Bogu ostvaruje se istinska spoznaja svijeta i stvarnosti. Svaka ljubav koja ne uključuje ljubav prema Bogu nije zbiljska i praiskonska. "Robovanje Bogu" jeste ljubav duše prema Bogu koja, po svetoj tradiciji, počinje onog trenutka kad je Bog stvorio duše u praiskonu i upitao ih: *zar Ja nisam vaš Gospodar*?, a one mu odgovorile: *Da, ti si naš Gospodar*. Udaljavanje duše od praiskonskog zavjeta Bogu jeste udaljavanje duše od praiskonske, "zbiljske" ljubavi (عشق حقیقی) .

2. *"ışḳ-ı mecāzī* (عشق مجازی) – *nestvarna, posredna, relativna, metaforička, simbolička ljubav, "izvedena" ljubav.* Ljubav koja nije ljubav prema Bogu naziva se izvedenom, posredovanom ili posredničkom ljubavlju. Za nju se koristi vrlo zanimljiv termin: *'ışḳ-ı mecāzī* (عشق مجازی) – *metaforička ljubav*. Ljubav prema stvorenom je u biti *metaforička*, nestvarna, nezbiljska, *odraz* zbiljske ljubavi prema Stvoritelju. Naime, svijet i sve što je stvoreno jeste *metafora* Božije ljubavi. Termin *'Işḳ-ı mecāzī* (ovosvjetska ljubav) nije suprotan terminu *ašk hakiki* (ljubav prema Bogu): ta dva termina se prepliću i opisuju pojam ljubavi u njegovoj ukupnosti. Tačnije, da nema *zbiljske ljubavi*, ne bi bilo ni *metafore* takve ljubavi. Metafora naprosto ne može ni postojati ako ne upućuje ni na što. *'Işḳ-ı mecāzī* (nestvarna, relativna ovosvjetska ljubav) jeste posredovana ljubav, "simbolička" ljubav, ljubav prema svemu što je Bog stvorio, metafora zbiljske ljubavi – ljubav prema stvorenjima kao metafori Božijeg stvaranja, a ona uključuje i sljedeće vrste ljubavi: *ljubav prema prirodi, ljubav prema životinjama, ljubav prema blagodatima i lijepim stvarima, ljubav prema čovjeku* (ljubav prema velikanima iz svete tradicije, ljubav prema velikanima iz historije islama, ljubav prema vjerskim autoritetima i sl., ljubav prema bližnjima i čovjeku općenito: *ljubav muškarca prema ženi, ljubav žene prema muškarcu, ljubav muškarca prema muškarcu* - ljubav oca prema sinu, sina prema ocu, uči-

---

[14] Usp.: Isen, Mustafa & Macit, M., Horata, O., Kiliç, F., Aksoyak, I.H. (2002) *Eski Türk Edebiyati El Kitabi*, Ankara, str. 296-300.

telja prema učeniku, učenika prema učitelju i sl.)[15]

Ibn Arebi još prije skoro hiljadu godina daje *detaljan opis tesavufske ljubavi* u djelu *Mekanska otkrovenja*, u poglavlju "O spoznaji stupnja ljubavi"[16], objašnjavajući različite stupnjeve Ljubavi, ali i različite vrste objekata ljubavi u sufizmu. Nazivi poglavlja u djelu, iako tek posredno, sami po sebi daju posebnu klasifikaciju ljubavi, kako slijedi: *O božanskoj ljubavi* (o tome kako Bog voli ljude i o načinima ispoljavanja te ljubavi), i *O božanskoj ljubavi po / u kojoj mi volimo Allaha* (o tome kako se Bog voli kroz *ljubav prema ostalim ljudima*, bilo da se radi o metafizičkoj ili fizičkoj ljubavi), koja se dijeli na dvije vrste, kako slijedi:

- *duhovna ljubav* (koju posjeduju samo ljudi "koji imaju znanje i pamet" da razluče šta je Božija uputa i Zakon, odnosno sveto u *Ljubavi*, a "duhovno se voljeti" može svako stvorenje, bez obzira na to o kojem se spolu radi – tačnije, objekt ljubavi / ono što se voli kod muškarca i žene u duhovnoj ljubavi jeste *ljudska pokornost Bogu i djela koja su Bogu draga*);
- *uobičajena urođena, tjelesna ljubav* (koja se dijeli na dvije vrste: a) *opća* ljubav prema fizičkim likovima zbog uobičajene, urođene želje / puke potrebe za ljubavlju, a ne radi voljene osobe; b) *pojedinačna* ljubav prema likovima, koja se vezuje za pojedinačni lik, kakav je slučaj sa Medžnunom i Lejlom itd.).

Što se tiče urođene ljubavi prema likovima / osobama, ona često poprima elemente "duhovne ljubavi" onog trenutka kad svijest o ljubavi kod zaljubljenog (*ašika*) prema onome šta / kojeg koju voli (*mašuku*) poprimi elemente metafizičkog poimanja smisla *Ljubavi* kao jednog od načina ispoljavanja Božije milosti. Stupnjevi takve mističke (tesavufske) svijesti mijenjaju se i postaju viši ako je osoba koja voli (*ašik*) već na putu istinske spoznaje (*hakikata*) Božanske ljubavi koja sve obuhvata.

Motiv duhovne ljubavi šejha prema učeniku i učenika prema šejhu isključivo se zadržava na metafizičkoj razini. Motiv "topljenja" učenika pred šejhom i šejha pred učenikom podrazumijeva utapanje u "more spoznaje" Boga. Za duhovnu ljubav Ibn Arebi iznosi sljedeću konstataciju: *duhovna ljubav je sredina između božanske i uobičajene ljubavi.* Ono što je božansko u toj ljubavi to i ostaje, a ono što je lik to je promjenljivo i prolazno. Čovjek koji se utapa u *Božansku Ljubav* postaje "Duh (bez tijela)". Onoliko koliko se čovjek utapa u božansku ljubav, toliko njegova ljubav poprima osobine *duhovne* ljubavi, a sam put ka Božanskoj Ljubavi uključuje duhovnu ljubav i prolazak kroz različite faze zaljubljenosti duše na putu vjere i spoznaje. Pojava anđela / meleka i u fizičkom liku, po Ibn Arebiju, pokazatelj je činjenice da i "čista" *duhovna ljubav* može poprimiti (ob)lik. Lik i oblik vrsta su blagodati; Bog se voli i bez interesa, ali i zbog blagodati koje dodjeljuje čovjeku. *Odnos čovjekov prema liku i slici u duhovnoj ljubavi opća je metafora odnosa čovjeka i prema Bogu.* Navedeno shvatanje ljubavi u tesavvufu odrazilo se i na književnost pisanu u tom stručnom registru, na različitim orijentalnim jezicima.

SUFIZAM U OSMANSKOJ KNJIŽEVNOSTI

sa osvrtom na sufizam u bošnjačkoj književnosti na osmanskome jeziku

Sufizam se u književnosti na turskome jeziku javlja još sa prvim pisanim djelima na turskom jeziku. Ideje sufizma srećemo još u Kutadgu Biligu (*Znanje koje sreću daje*), dugačkom pedagoško-didaktičkome poetiziranome djelu Jusufa Has Hadžiba napisanom u 11. stoljeću.[17] Ahmed Jesevi, Junus Emre, Ahmed Edib Jukneki i ostali pjesnici na turskom jeziku također koriste tesavufske motive u svojim djelima. Na perzijskom jeziku i u turskome okružju Dželaluddin Rumi piše svoje višetomno djelo *Mesnevi Ma'nevi* koje predstavlja jedno od temeljnih djela svjetske sufijske poezije do danas. Teorija o "šahidu" (*svjedoku Božije ljepote i ljubavi*), dakle, prelazi kasnije i u poeziju na osmanskom turskom jeziku. Navedena tesavufska teorija o "šahidu" nailazila je na brojna nerazumijevanja, tako da su pjesnici "koji bi se više udubili u mistiku" naprosto bili protjerivani iz svoga kraja zbog nerazumijevanja (ili nerazumljivosti) "poruke" u širim slojevima društva. Brojni osmanski pjesnici, osobito u drugoj polovici 15. stoljeća, bili su izloženi incidentnim "neznanstvenim hajkama" na teoriju o "šahidu" u poeziji. Osobito je omalovažavano i kritici podvrgnuto učenje i djelo Ibn Arebija. Stoga je u vrijeme sultana Selima Javuza, brata žene velikog vezira Ahmed-paše Hercegovića i tetka Ali-bega Hercegovića, izdata i sljedeća pravna decizija (fetva) o pravovjernosti Ibn Arebijeva učenja:

Znajte da je veliki Šejh, slavni upućivač u Istinu, Pol svih gnostika, predvodnik svih onih koji ispovijedaju transcendentno jedinstvo božanskoga Bitka, Muhammad Ibn 'Ali Al-'Arabi At-Ta'i Al-Hatimi Al-Andalusi, savršeni dijalektičar i izvanredni savjetodavac, napisao slavna djela i izveo brojna čudesa, te da je njegovo svjedočenje Istine prihvaćeno od strane znalaca Zakona i mjerodavnih ljudi. Onaj koji ustaje protiv njega, taj griješi; ko ustrajava u svome osporavanju, taj u zabludi ostaje, a Sultanova je dužnost da ga kazni i iz zablude izbavi, jer Bog je naložio Sultanu da naređuje činjenje dobra, a zabranjuje zlo.[18]

Nakon navedenog pravnog mišljenja, koncept o šahidu kao svjedoku Ljubavi prema Bogu proširio se gotovo na sve poetske vrste, o tome konceptu se pisalo u stručnoj literaturi; štaviše, po tom konceptu je pisana poezija i u tekijama i na Dvoru. Želimo napomenuti da se u poeziji na visokostiliziranom osmanskom jeziku (u "dvorskoj" poeziji) ne koriste samo lekseme preuzete iz perzijskog jezika, već se preuzima i sami koncept opisa *ašika* (zaljubljenika) i *mašuka* (voljenog) / *Mašuka* (Voljenog).

Opis ljepote je također šabloniziran, bez obzira da li se radi o "muškoj ili ženskoj" ljepoti. Iste su metafore, ista poređenja, iste aluzije – isti koncept i teorijsko utemeljenje pojma ašk (ljubav). Naprosto je nestalo formalne granice u opisu "mističke" i "laičke" ljubavi, izuzev u sufijskoj terminologiji koja bitno *obilježava* određene pjesme. Katkada sam kontekst poeme, čak i terminološki, ostavlja mogućnosti višestruke recepcije. Koncept opisa "šahida" (*svjedoka posrednika do Ljubavi i Ljepote*) traje koliko traje i divanska poezija na osmanskome jeziku. Svaki divanski pjesnik implicite je uključen u navedeni leksičko-pojmovni koncept opisa Ljepote i Ljubavi. Čak i u slučajevima pisanja parodija na neke pojave, kao i na sam koncept idelane ljubavi (Sünbülzade Vehbi, Sabit i drugi), pojmovno-leksički inventar za opis ljepote i ljubavi ostaje isti. Sufijski stručni registar sreće se u Bosni već od 15. vijeka. Isa-begova tekija jedna je od prvih zajedničkih kuća otvorenih za javne kulturne i vjerske aktivnosti ljudi u Sarajevu. Slično je i sa ostalim većim mjestima u Bosni 15. stoljeća. Bosanski vojni zapovjednici gajili su simpatije prema tesavufskom učenju. Jedan od prvih bošnjačko-muslimanskih pjesnika na osmanskom jeziku bio je Jakub-paša Bošnjak, pobjednik u boju na Krbavi 1493. godine, koji je za sebe volio reći da je derviš. Ne ulazeći u to da li se radi o *afektiranom toposu naglašene skromnosti* gdje se leksema *derviš* može koristiti u značenju "ubogi, siromašak" ili se, pak, možda radi i o pripadnosti određenom redu, može se slobodno reći da je navedena leksema već bila u upotrebi u bošnjačkoj poeziji 15. stoljeća na osmanskom jeziku. Gotovo su svi bošnjački pjesnici na orijentalnim jezicima poznavali tesavufski stručni registar. Ali-beg Širi Hercegović (unuk Hercega Stjepana Vukčića Kosače) koristi lekseme iz tesavufskog stručnog registra, zatim Nasuh Matrakči iz Visokog (početkom 16. stoljeća), pjesnik kronograma na mostu Mehmed-paše Sokolovića u Višegradu Muhamed Karamusić Nihadi duboko je inspiriran tesavvufom, Hasan Zijai Mostarac piše velike narativne poeme i svoj *Divan* pjesama prepun leksema iz tesavufskog stručnog registra. Ahmed Sudi Bošnjak iz Čajniča bio je dvorski pjesnik i komentator perzijskih klasika, uključujući i komentare klasičnih tesavufskih poema. Ahmed Vali Novopazarac također je sufijski pjesnik, Derviš-paša Bajezidagić bio je i bosanski namjesnik i sufijski pjesnik, Derviš Žagrić piše poduže i vrlo provokativne mističke poeme, mostarski pjesnik Kamili komentirao je tesavufsku poeziju. Ali Dede Mostarac napisao je velik broj rasprava i poetskih djela u kojima dominiraju tesavufske teme i motivi. U 16. vijeku brojni su se stanovici Mostara u popisne deftere upisivali kao "sufije".

---

[15] Unaprijed napominjemo da se pojam "ljubavi" u našoj analizi razlikuje od pojma "seksualnosti".

[16] Eš-šejhu-l-ekber, Muhjiddin Ibn Arebi, "O spoznaji stupnja ljubavi", U: *Izbor tekstova iz djela Mekanska otkrovenja II* (prev. Ibrišević, S. & Ahmetagić, Ismail), Sarajevo 2007., str. 353-503.

[17] *Kutadgu Bilig* (*Znanje koje sreću daje*) jedna je od prvih pripovjedačko-didaktikih poema u turskoj pisanoj književnosti 11. stoljeća. Ujedno je to i prvo književno djelo Turaka muslimana. Autor je ove poeme Jusuf Has Hadžib. Djelo je dovršeno u Kašgaru 1069.-70. godine. Posvećeno je vladaru istočnih Karahanida Abu Ali al-Hasan Tabgač Bugra-hanu.

[18] Cit. prema: Hafizović, Rešid (1995:62) *Ibn Arebijevo filozofsko-teološko učenje o logosu* (doktorska disertacija), Bemust, Zenica.

Abdullah Bošnjak Abdi poznat je kao *Komentator Fususa* (شارح الفصوص), čuvenog tesavufskoga učenjaka Ibni Arebija.[19] Sar? Abdullah je bio poznat kao "*Komentator Mesnevije*" (شارح المثنوى) Dželaludina Rumija. Posljednja dvojica pjesnika i komentatora bili su po svojim komentatorskim nadjevcima poznati u čitavome Carstvu. Za Salahuddina Uššakija Bošnjaka neki historičari književnosti kažu da je napisao "oko 200 knjiga" na turskom, arapskom i perzijskom, a smatrao se jednim od najboljih poznavatelja tesavvufa u svoje vrijeme[20]. Detaljnija istraživanja ukazuju na to da Salahuddin Uššaki Bošnjak, za kojeg pisci tezkira bilježe i to da je porijeklom iz poznate sarajevske porodice šejhova, ima preko 70 većih djela, od kojih neka imaju više od 500 strana. Treba skrenuti pažnju i na njegov obimni poetski opus na orijentalnim jezicima (u *Divanu* i izvan njega). Komentirao je i dotad neka manje komentirana Ibni Arebijeva djela. Sarajevski pjesnik Muhamed Nerkesi bio je inspiriran sufijskim djelima, što se vidi i u njegovoj *Hamsi* (kodeksu od pet cjelovitih djela). Ahmed Rušdi Mostarac – Sahhaf bio je tesavufski pjesnik kao i Sulejman Mezaki iz Čajniča. Sufijski motivi se sreću i u divanima sarajevskih pjesnika: Mehmeda Fevzije,Ališira Feriduna, sarajevskog kadije Abdulkerima Samiija, Mahira Abdullaha Bošnjaka, Mehmeda Rešida, Asima i ostalih. Osman Šehdi, utemeljitelj istoimene biblioteke u Sarajevu početkom 18. stoljeća, bio je poznat po svojoj učenosti i sklonosti ka pisanju sufijske poezije, isto kao i njegov sin i pjesnik Ahmed Hatem Bjelopoljak. Vehbi Stočanin i Mejli Gurani također su pod utjecajem tesavufskih ideja i poetskoga koncepta. Tesavufske termine vrlo često srećemo i u poeziji Fadil-paše Šerifovića, kao i u kraćim pjesmama njegovih suvremenika iz 19. stoljeća. U 19. stoljeću u sufijskoj poeziji osobito se ističe Arif Hikmet-beg Stočanin.

Ukratko, brojni su bosanski pjesnici koji su u svojoj poeziji bili pod snažnim utjecajem ideje tesavufskog viđenja pojma Ljepote i Ljubavi u poeziji. Derviš-paša Bajezidagić Mostarac samo je jedan od njih.

---

[19] Ilustracije radi, navest ćemo samo nekoliko podataka o rukopisima djela "Komentatora Fususa" Abdullaha Bošnjaka. Djela su pisana na arapskom, turskom i djelomično na perzijskom jeziku (što se da naslutiti i iz transliteracije koju ćemo dati u ovoj fusnoti): '*Arā'is al-Nusūs*, 2+594 s., O. Boy, Bulak 1252. (Sül. Ktp. – Hacı Mahmud Ef. 2220); *Burhān al-ğalī fī sarf al-sū'i 'an vağh al-āya 'an hāl Yūsuf 'alayh as-salām*, L. 27-40 (Sül. Ktp. – Esad Ef. 3611/3); *Fütūhāt'ül-Mekkiyye Şerhine dā'ir bir Risāle*, L. 61-77 (Sül. Ktp. – Hacı Mahmud Ef. 2396/6); *Gülşen-i Rāz*, L. 54 (Sül. Ktp. – Darülmesnevi 232); *Ķasīde*, L. 32-36 (Sül. Ktp. – Halet Ef. İlavesi 142/2); *Qasīda fī manāqib al-anbiyā*, L. 132-137 (Sül. Ktp. – Kılıç Ali Paşa 1037/13); *Ķasīde-i yā'iyye*, L. 62-63 (Sül. Ktp. – Esad Ef. 3796/14); *Ķasīde*, L. 133-134 (Sül. Ktp. 802/6); *Qırra al-rūhī al-mamdūd li'l-adyāf al-vāridīn min marātib al-vuğūd*, L. 24-37 (Sül. Ktp. – Şehid Ali Paşa 2788/5); *Kitāb ad-durr al-manzūm fī bayān sirr al-ma'lūm*, L. 103-104 (Sül. Ktp. – Crh. 2129/19); *Kitāb al-anfās al-miskiyya al-rūmiyya fī tanfīs al-favāyih al-bāniyye*, 1030. h. g., L. 161-170 (Sül. Ktp. – Crh – 2129/32); *Kitāb anfus al-vāridāt fī şarh awwal-i kutba al-Futuhāt*, 1039. h. g., L. 140-143 (Sül. Ktp. – Crh. 2129/26); *Kitāb al-ğafr al-mutlaq 'inda zihāb 'ālem al-farq*, 1040. h. g., L. 118-130 y. (Sül. Ktp. – Crh. 2129/22); *Kitāb al-kanz al-maktūm fi taba'iyya al-'ilm al-ma'lūm*, 1027. h. g., L. 170-179 (Crh. 2129/33); *Kitāb al-lubb fī bayān al-aql wa al-šurb*, 1033. h. g., L. 80-83 (Sül. Ktp. – Crh. 2129/15); *Kitāb muntehā maqāsid al-kalimāt wa mubtaġā tawağğuh al-ta'ayyunāt*, 1036. h. g., (Sül. Ktp. – Crh. 2129/4, Sül. Ktp. – Haşım Paşa 21/12); *Kitāb rūh al-mutāba'a fī bayān šurūt al-mubāya'a*, L. 84-88 (Sül. Ktp. – Crh. 2129/16); *Kitāb sirr al-haqāyıq al-'ilmiyya fī bayān al-a'yun al-s̱ābita*, L. 158-161 (Sül. Ktp. – Crh. 2129/31); *Mektūb*, L. 206-207 (Sül. Ktp. - Pertev Paşa 619/32); *Qurra al-šuhūd wa mir'āt 'arā'is ma'ānī al-ġayb wa al-ğūd*, L. 181 (Sül. Ktp. – Aşir Ef. 161); *Matāli' al-nūr al-s̱enī al-munbī 'an tahāra nasab al-nabī al-'Arabī*, 1038. h. g., L. 44 (Sül. Ktp. – Ayasofya 0.2077; Sül. Ktp. Esad Ef. – 326); *Münācāt*, L. 44-46 (Sül. Ktp. – 0.2077); *Mustavā al-'alā fī al-mašrab al-ahlā*, 1028. h. g., L. 11-23 (Sül. Ktp. – Şehid Ali Paşa 2788/4); *Nağāt al-muslimīn*, L. 116 (Sül. Ktp. – Hacı Mahmud Ef. 1304); *Risāla fī tamas̱s̱ul al-Ğibrīl fī sūra al-bašar*, L. 6 (Sül. Ktp. – Nafız Paşa 509); *Risāla Nūn*, L. 75-77 (Sül. Ktp. – Haşim Paşa 21/11); *Şerh-i Cezīre-i Mes̱nevī*, L. 159 (Sül. Ktp. – Hacı Mahmud Ef. 3417; Sül. Ktp. – Nafiz Paşa 528) itd. Spisak djela Abdullaha Bošnjaka daleko je veći od ovog kratkog spiska u našoj fusnoti koja ima namjeru samo ukazati na tesavufsku tematiku Bošnjakovih djela, a nikako na broj tih djela i njihovu rasprostranjenost po brojnim rukopisnim zbirkama širom svijeta.

[20] Kiliç, Mahmud Erol (2006) "Otomanski sufija bosanskoga porijekla Abdullah Salahuddin el-Uššaqi", U: *Isa-begova tekija u Sarajevu. Zbornik radova*, Sarajevo.

Derviš-paša Bajezidagić

GAZEL O SUDBINI

(prijevod: Safvet-beg Bašagić)

Gdje pomoći ne imade Svemoćnoga Gospodara
Tu opravit neće ništa tisuć svjetskih pametara.
Ako Allah samo bude jednom robu na pomoći,
Bilo dobro, ili ne bilo, sve će mu za rukom poći
Pažnja udes ne odbija, zalud ti je trud i muka!
Određenu sudbu neće otkloniti tvoja ruka.
Neka tisuć pancijera od čelika na se meće,
Smrtnik neće odbit strijelu s kobnog luka kobne sreće!
Ne brini se - suđeno je dobro i zlo na svijetu.
Gledaj "Ve nahnu kasemna" šta Bog veli u ajetu.
Božija se volja vrši, kako hoće, 'nako tvori,
Astrolože, šta se mučiš zalud ti je gledat gori.
Sve je divno, bez pogreške, što Umjetnik Vječni šara
Savršenstvo umjetnosti sve je, što on slika, stvara.
Ako želiš sretan biti, udesu se svom pokori.
Dervišu, dobro pamti, hazreti Pir tako zbori.

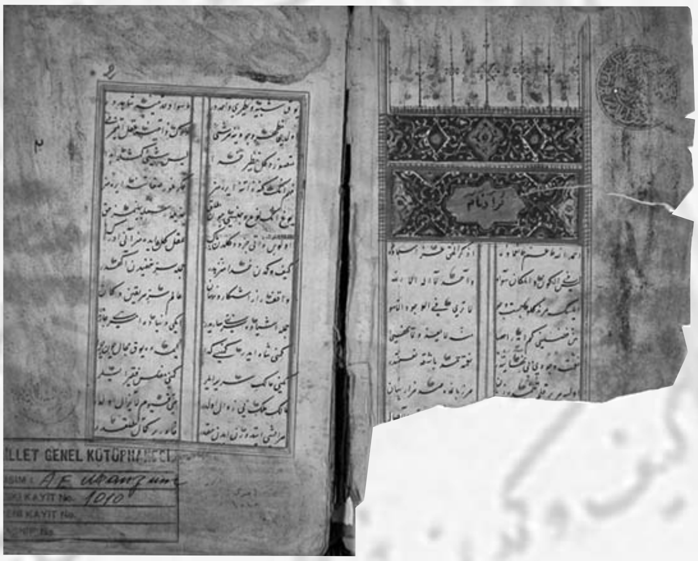
Istanbulski rukopis *Muradname*, početak djela (AEME)

UVODNA BAJEZIDAGIĆEVA POGLAVLJA MURADNAME

(*Tevhid, Munadžat, Nat, Medhija Poslaniku, Sebeb-i Telīf*)

II

Munadžat, pjesma tiha pokajanja

O Gospodaru bez sličnosti s bilo čim i bez poredbe
Svetost Tvoju dokučiti [21] *- pomisao je nemoguća, bez osnove*

Koliko god ispravna i zdrava bila
Kad Tebe upoznaju, slabašna su osjetila

Svako svaki put u određeno vrijeme nešto ne poznaje
U poimanju Bića Tvojega sve osim Tebe nemoćno je

40) *O Gospodaru, samo si Ti onaj koji sebe poznaje*
Nek niko nikada na ovome putu u zamor ne zapadne

Tvojoj moći i mudrosti nema granice
- Usahnut će more prije nego što riječi nestane [22]

Ti si Vladar - Tvoja vladavina vječno traje
Sve prolazi - vječno je Visočanstvo Tvoje

Da vječan si - dokaz jasni dovoljan je
Ajet - Sve što je na Zemlji prolazno je[23]

Za Tvoju vječnost u upravi, dokaz ovo je:
- Kome vlast pripada – Bogu, Jednome[24]

45) *Ti si Prvi, Tebi početka nema*
Ti si Posljednji, za Tebe kraja nema

O Gospodaru, Zaštitniče, Preuzvišeni
Ja sam rob bespomoćni, posve izgubljeni
(AEME 3b)

Stalno sam obuzet grijesima
Ah, rob buntovan i neposlušan sam ja

Dostojno Tebe nije moje robovanje
Dok mojih poslova neispravnih puno je
(BR 43a)

Strast prizemna mene dolje obori
Nepokora mi stas povi i slovo "nūn" (ن) sačini[25]

50) *Neprestano, noću i ujutro ja grijehe činim*
Spominjući to, svaki dan bolno uzdišem

Ah, mojim prijestupima granica nema!
Nepravdi i neposluhu mome kraja nema!

---

[21] Glagol irmek (ایرمك) u tesavufskom stručnom registru označava *dostignuće određenog stupnja kroz spoznaju Božije svetosti*. Navedeni stih moguće je uvjetno čitati i na sljedeći način: *Saña irmek mühāl ü hemm ü kayāl* (*Stići do Tebe nemoguće je, s brigom i oprezom*), ali, pošto ni u BR rukopisu koji grafijski registrira geminaciju (udvajanje suglasnika/ tešdid) nema nigdje navedenog znaka, opredijelili smo se za u tekstu navedeno, prvo čitanje kao osnovno. Oba čitanja u skladu su sa zadatim metričkim obrascom *Muradname*.

[22] Stih koji u podlozi ima kur'anski ajet: *Reci: Kad bi more bilo mastilo da se ispišu riječi Gospodara moga, more bi presahlo, ali ne i riječi Gospodara moga, pa i kad bismo se pomogli još jednim sličnim*. (al-Kahf, XVIII:109)

[23] Ajet: *Sve što je na Zemlji prolazno je.* (Ar-Rahman, 26)

[24] Stih koji u podlozi ima kur'anski ajet: *Na Dan kad će se oni pojaviti, kada Allahu neće o njima ništa skriveno biti. Ko će imati vlast toga dana? - Allah, Jedini i Svemoćni!* (al-Mu'min, XL:16)

[25] Grafem "nun" (ن) u ljubavnim mesnevijama simbolizira "povijeni stas neke osobe zbog tuge i žalosti". Navedena grafijska simbolika toliko se često upotrebljava u navedenom kontekstu, da se katkada može analizirati i kao posebna vrsta stereotipa u okviru poetskih stereotipa u ljubavnim mesnevijama Bošnjaka u 16. vijeku.

Tvoju zapovijed oskvrnavljujući, postadoh ja, koja li šteta
Rob koji naredbe strasti požudne prihvata

Okrećući se od pokore Tebi, trena svakoga
Udovoljavah svome nefsu[26] *sklonom zlim djelima*

O plemeniti i milosrdni Gospodaru
O Bože, koji jesi zaštitnik svome robu

55) *Milostiv budi i za stanje se moje pobrini*
Na put na koji ja ne mogu uputiti,[27] *Ti uputi*

Uspjeh i pomoć od Tebe, mojim drugom učini
U more samilosti sve utopi

Grudi moje čežnjom[28] *prema Tebi prosvijetli*
Dobrotom svojom biće moje u ružičnjak pretvori

Dom srca mojega hramom učini[29]
Kabu[30] *duše moje svjetlošću posve ispuni*

Sa ovog ogledala srca moga prašinu očisti
Ovo oko duše moje blistavim učini

(AEME 4a)

60) *Svjetlošću tajne spoznaje, Bože, Ti*
Tminu neznanja u vjeri[31] *sa srca otkloni*

Ljubav prema Tebi u vjeru i ibadet mi pretvori
Bože, ne prepusti me samom sebi, Ti me zaštiti

Ne dopusti niti jedan trag sebičnosti u meni
Bivstvom Svojim moje bitisanje ispuni

Ovo moje postojanje u nepostojanje promijeni
I ovu tjeskobu moju u prostranstvo pretvori

Srce moje izvorištem svjetala učini
Riznicom skrivenih tajni moje biće učini

65) *Razmišljanje i spominjanje Tebe meni omili*
Učini da duša u spoznaji Tvojoj tajni teži[32]

(BR 43b)

S blagošću na moje stanje pogled baci
Utočište Svoje blagodati Ti zaklonom učini

Pribježištem i potporom mojom stalno budi
Kad sam nemoćan, pomoć mi pruži

O Bože, tako Ti istine svjetla vjerovjesnika
Vladara Jesriba[33] *iz Arabije, Muhammeda*

U čast istine četvorice odabranih halifa
U čast istinitosti dina i šerijata stamenoga.

70) *Kad dušu derviša čas suđeni zgrabi*
Od tadašnjeg života i roda on će se oprostiti, ruke oprati

Kur'an drugom njegovim bliskim učini
Duši njegovoj vjerovanje omili

Nek mu saputnik izdisaj bude na kraju svega
Vojnik-šehadet: lā ilāhe illallāh[34] *– nema boga osim Allaha*

(AEME 4b)

Na Dan proživljenja Ti ne postidi
Među stanovnicima mahšera[35] *ne ponizi*

Oprosti mu prijestupe i nemoj ga kazniti
Kad sudiš, dobrotom svojom presudi

75) *Smiluj se tužnome, o Svemilosni*
Samilost i oprost kakav pristoji, Ti ukaži

Čineći ga dostojnim poslaničkoga zauzimanja
Dostojnim ga učini velikoga susreta i dženneta

Nek se vođa vjerovjesnika za njega zauzme
Nek ono za čim traga na oba svijeta pronađe

V

Sebeb-i te'līf
Povod za pisanje poeme

230) *Čas bih kasidu čas gazel izricao*
Sve bih u ukrasima i nedostižno govorio

Nekad je to zlatnik, nekad ogrtač svečani
Broj poklona za mene se umnoži

Na kraju, vladar koji prave vrijednosti cijeni, zna
Dajući darove bez računanja i brojanja

(BR 48b)

Odgovarajućom učini Has-odaju[36]
Bezgranično dobročinstvo ukaza Dervišu

Derviš postade blizu padišaha
Sve misliš, trunčica se suncu približila

---

[26] Prema tesavufskom učenju to je *nefs* (strast, duh) u čovjeku koji je *sklon zlim djelima* (nefs-i emmāre bi's-sū').

[27] Aluzija na ajet: *Ti, doista ne možeš uputiti na pravi put onoga koga ti želiš, - Allah ukazuje na pravi put onome kome On hoće, i On dobro zna one koji će pravim putem poći.* (al-QaṣaTimes Trans, 56)

[28] *Şevḳ* - velika želja na putu Spoznaje.

[29] Aluzija na *beyt-i ma'mūr* (Kuća sreće), jedan od naziva za Kabu.

[30] U tesavvufu *Kaba* je srce okrenuto Bogu, mjesto susreta s Bogom.

[31] Leksema جهل *cehl* (*neznanje*) koristi se u stihu u smislu nepoznavanja i neprakticiranja vjere i vjerozakona.

[32] U tesavufskom učenju sintagma *mahrem-i rāz* označava osobu koja žudi da spoznaje tajne Božije emanacije.

[33] Vladara Medine.

[34] Riječi Šehadeta: lā ilāhe illallāh - nema boga osim Allaha.

[35] *Ehl-i mahšer* = stanovnici Mahšera, oni koji će biti proživljeni na Dan proživljenja.

[36] Ḫāne-i ḫāṣṣ, posebna odaja na Dvoru.

235) Poče druženje padišaha i derviša
U upravi svijetom stvar odgovarajuća

Padišah i derviš su na svijetu ovom
Nešto o čemu se govori u srcu i na jeziku svakom

Nema više takvog cara koji toliko o dobru razmišlja
Izgled mu je k'o u cara, a život k'o u derviša

Pjesnik: Mevlānā Binā'ī (بنائی)[37]

Djelo: ***SEHĀ-NĀME-I BINĀ'Ī*** **(سخانامهء بنائی)**
BINAIJEVA O DAREŽLJIVOSTI KNJIGA

Prijevod sa perzijskog na osmanski turski:
Derviš-paša Bajezidagić
Prijevod sa osmanskog turskog na bosanski:
Adnan Kadrić

455) Ostavi onu ljubav koja nije u ime Boga[38]
Ne misli da je ljubav igra i zabava

Višeboštvo i obožavanje lijepih osoba ne svjedoči
Ta ljubav koja nije ljubav prema Bogu[39] *na zao će te glas dovesti*

Za dragom osobom, što je ti ugleda, a koja se srcem igra, ti ne žudi
Pravi je put očigledan, na krivi ne idi

Kumira[40] *što vidiš ne obožavaj i ne predaji mu srce*
Dušu[41] *svoju ne sagorjevaj u vatri tuge i brige*

Od svog srca ne pravi stanište za voljene osobe
Je li podesno da svetište kumira Kabom[42] *postane?!*

460) Poslanik Gospodara sveg stvorenoga naređuje:
Mimo Boga ni za čim silno ne žudi, to zabranjeno je!
(AEME 20a)
Prema mjestu kible Istinske Spoznaje[43] *ti lice okreni*
Ne idi na put višesmislenosti ovosvjetske[44]*, dođi i Riječi se drži*
(BR 55b)

Ne spavaj, na nefs[45] *svoj sebični dobro pripazi*
Razmišljaj[46] *i ne robuj "onom zlu o kome se ovdje zbori"*[47]

Slijeđenje strasti ovakvu na kraju "korist" daje:
Da čovjek sam traži patnju i muke bezbrojne

Nefsu svome ne ugađaj, ne ispoljavaj /duhovno/ neznanje
Onaj što nefsu ugađa doživjet će kajanje

465) Na kraju, žudnja za lijepom osobom i pićem je
Na oba svijeta to se potvrđuje

Ono što kao odgovor ima stid i kajanje
A u naslijeđe dobija patnju i plaćanje dugova

Dok iskrena prijatelja ne bude, na put se ne ide
Kažu - Iskren prijatelj, pa onda Putovanje![48]

715) Prijatelj prijatne ćudi i sudrug što isto Srce ima
Čini da sasvim nestane Tuga čovjekova

Draga Osoba što tvom unutarnjem Stanju odgovara:
Ako ti život žrtvuješ, da je ona toga vrijedna

Iskren Prijatelj /na putu Spoznaje/ vrijedan je cijeloga svijeta
Ne samo svijeta, nego i najvrijednijega što u Duši ima

Sohbet sa vjernim prijateljem čiste ćudi
/Na putu Spoznaje / Užitak[49] *sred dženetske bašče budi*

(AEME 37a)
870) Mač je za me tek jedan gutljaj bistre vode /isijavanja Spoznaje/
Zar se Ašik[50] *usteže da za Prijatelja*[51] *svoj život, Dušu žrtvuje*

Briga[52] */na putu Spoznaje/ Leptira ovakva je u svako vrijeme:*
Da Svijeći[53] *- Licu voljene osobe život daruje*

---

[37] Mevlānā Binā'ī, perzijski pjesnik od kojeg je sačuvan divan pjesama i djelo čiji prijevod dajemo posredstvom prijevoda Derviš-pašinog na turski jezik. Iz Nišapura je. Živio je u vrijeme Ali Šir Nevaija. Iz Nišapura je otišao u Bagdad, a potom u Azerbejdžan. *Seḫānāma* možda ima i neke elemente autobiografskoga karaktera i možda donekle nosi pečat pjesnikovog vlastitog životnog iskustva.

[38] U tesavufskom registru izraz *ʿışḳ-ı mecāzī* (*neiskonska, nestvarna ovosvjetska ljubav, ljubav prema ovosvjetskim stvarima*) uzima se kao izraz oprečan izrazu *ʿışḳ-ı ḥaḳīḳī* (*zbiljska, istinska ljubav, ljubav prema Bogu*). Bez istinske ljubavi ('išk-i hakiki) prema Bogu nema ni slasti istinske spoznaje Božijeg Bića (من لم يذق لم يعرف).

[39] *ʿIşḳ-ı mecāzī* - ljubav koja se ne osjeća prema Allahu već prema nečem drugom.

[40] *Ṣanem* - mjesto ispoljavanja Apsolutnog Bitka.

[41] *Cān* - mjesto očitovanja istinske Spoznaje; mjesto "Duha" koje posuđuje bitak tijelu.

[42] *Ka'be* - Božija kuća; srce okrenuto Bogu; mjesto susreta s Bogom.

[43] *Ḥakikat* - istinska spoznaja Boga; bitnost, bit; srž svih stvari; Istina.

[44] *Rāh-i mecāz* - put ovosvjetskih stremljenja, dunjalučki put.

[45] *Nefs* - strast i požuda u čovjeku.

[46] *Fikr* - razmišljanje o Božijim znakovima koji vode istinskoj spoznaji.

[47] *Bed-nāme* - biti doveden u teško stanje; sniziti mertebu (nivo) na putu savršenstva.

[48] *Ṭarīk* - muridovo slijeđenje propisa na putu spoznaje Boga.

[49] *Żevk* - intuitivno zrijenje i užitak u Spoznaji.

[50] 'Ašik - čovjek koji je svoju ljubav usmjerio Bogu.

[51] *Yār* - salik, derviš; onaj sa kojim se razgovara na putu istinske spoznaje.

[52] *Ġamm* - nevolja na putu ka Božijoj Ljubavi.

[53] *Šem'* - svijeća; lice i obraz; svjetlost od Boga; ono što isijava svjetlost Apsoluta i sagorijeva sve oko sebe.

Na putu do Prijatelja[54]/u ime Boga/, žrtvovanje života, za mene
Suštinom vječnoga života postalo je

Na putu Ljubavi život - smrt je
Plakanje uz ovakvu Brigu zapravo je smijanje

Ašik koji Dušu svoju Voljenoj Osobi ne daruje
U zahtjevu svome Iskren bio nije

875) *Vrhunska ljubav, to je carevanje*
Lijek za Ljubav jeste duše žrtvovanje

Silno se radujući Čistoj Ljubavi što ne prolazi
Hadže-zade ovaj gazel sačini:

GAZEL HADŽE-ZADEA, KOJI VOLI BOGA[55] *(AEME)*

(BR 68b)

Ko Dušu Voljenom[56] /Bogu/ kao žrtvu poklanja
Nek mu Bog duši[57] olakša za svagda

Duša od tijela odvojeno pada
Ali želja za Ljubavlju od Duše se ne odvaja

U tijelu je Duša kao dug što se posuđuje.
Bolje je da ona kod Vlasnika svoga bude

880) *Ko Dušu daje taj prema Voljenoj Osobi osjeti uživanje*
Melek iz svijeta gajba meni dovikuje

Ašk od Derviša[58] stvara padišaha *(AEME 37b)*
Ašk stvara padišaha - ovaj svijet /Sudbina/ siromaha.

ZAVRŠNI DIO POEME[59]

(Poglavlje o darežljivosti, Bajezidagićeva pohvala vladaru i pohvala vlastite knjige)

BR (AEME 56a)[60]

Onaj što dobročinitelj je, među ljudima čistim najviši
Nek se na oba svijeta dodatno uzvisi

Onaj koji se ne obazire na štovanje dunjaluka
Taj brzo otkrije odličnost drugoga svijeta

Ko dijeli ono što ima na svijetu ovom
Otkrit će na kraju zadovoljstvo sutrašnjicom svojom

1370) *Ako bude pozivao[61] na plemenito trošenje svoga blaga*
Neka ga Bog sačuva od svakog belaja !

Nema sumnje u to da čovjek što plemenit je
Na kraju vrijedan isto kao i dirhem postaje

Pametnome priliči, odgovara svakog trena
Da bude štovatelj plemenitosti – a ne rob dirhema[62]
(BR 84a)
Onom koji najveću vrijednost svog života, koju ima, troši
Nek potomak njegov dobro ime[63]na svijetu ostavi

Onaj čija je narav čista, a plemenitost uobičajena je
Na kraju uvažen, i po svjetskom i vjerskom, postat će
(AEME 56b)[64]
1375) *Na Dan proživljenja sudac će biti Bog Istiniti*
Zadovoljan biće čovjekom plemenitim

On ime njegovo zavolje i tako ga počasti
Nek se plemenitom smiluje Gospodar Svemilosni!

---

[54] *Dost* - prijatelj u ime Boga; Bog kao najbolji prijatelj čovjekov.

[55] *Hā* (ها) - Hu, On, Bog.

[56] *Cānān* - Uzvišeni Bog; izuzetno željeno Biće.

[57] *Rūḥ* - onaj / ono što spoznaje Boga; bit čovjeka; vrhunska spoznaja.

[58] *Derviš* - mistik, sufija, osoba koja je na putu Spoznaje sebe i svoje poslove posvetila Bogu.

[59] Bratislavski i istanbulski rukopis Bajezidagićeve *Muradname* razlikuju se po tome što se u istanbulskom rukopisu nalazi samo *Pogovor* djelu, dok se u bratislavskom rukopisu nalaze i dva sljedeća poglavlja: *O darežljivosti* (1341-1376); *Pouka, pjesnik i pohvala vladaru* (1377-1400).

[60] Tekst što slijedi nastavak je BR 83b strane, ali i nastavak AEME 56a strane (od 8. distiha).

[61] *Ṣalā* - poziv na zikr.

[62] Ovdje se završava strana AEME 56a.

[63] *Nām* - ime; slava; mekam; zastor.

[64] Sljedeća dva distiha (1375, 1376) nalaze se i u istanbulskom AEME rukopisu (56b).

IZVORI I LITERATURA

Rukopisni izvori

- *Murādnāme*, İstanbul, BMK (Ali Emiri Manzum Eserleri 1010).
- *Murādnāme*, Bratislava, Nacionalna biblioteka, TF 42 (475).
- *Zübdetü'l-eş'ār*, İstanbul, TKSM - Topkapı Saray Müzesi (Revan Ktp. 824).
- *Dervīş Paşa İnşāsı*, Bošnjački institut u Sarajevu - Fondacija Adil-bega Zulfikarpašića (Ms. 449).
- *Tārīḫ-i Enverī*, Muhamed Enveri Kadić, Orijentalni institut u Sarajevu.

Stručni rječnici tesavufske terminologije

- *Tasavvuf'tan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri* (haz. Gölpınarlı, Abdülbâki), İnkılâp, Ankara 2004.
- Cebecioğlu, Ethem (1997) *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara.
- Uludağ, Süleyman (1995)*Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul.
- Al- Qāšāni, Abdurrazzāq ibn Aḥmad ibn Muḥammad, *Laṭā'if al-A'lām fī išārāt ahl al-ilhām. Mu'ğam alifbā'ī fī al-iṣṭilāḥāt wa al- išārāt al-ṣūfiyyah*. Lubnān.
- Sağğādi, Sayyed Ğa'far (1992.) *Farhang-e estelāhāt wa ta'bīrāt-e 'erfānī*, Tehrān 1371.
- Al-'Ağam, Rafiq (1999) *Mawsū'a mustalahāt al-tasawwuf al-islāmī*, Lubnān.

Popis korištene literature

- Attar, Feriduddin Muhammed, *Govor ptica / Mantiq al-tayr* (prev. Ahmed Ananda), Kulturni centar I. R. Iran u BiH, Sarajevo 2003.
- Bašagić, Safvet-beg, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti. Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini* (prir.) Svjetlost, Sarajevo 1986.
- Berruto, Gaetano, *Semantika* (prev. Iva Grgić), Antibarbarus, Zagreb 1994.
- Chittick, William C., *Sufijski put ljubavi: Rumijeva duhovna učenja* (s engleskog: Rešid Hafizović), Naučnoistraživački institut "Ibn Sina", Sarajevo.
- Corbin, Henry, *Svjetlosni čovjek u iranskom sufizmu* (prev. Hafizović, R.), Naučnoistraživački institut "Ibn Sina", Sarajevo 2003.
- Curtius, Ernst Robert, *Europska književnost i latinsko srednjovjekovlje* (prev. S. Markuš), Naprijed, Zagreb 1998.
- Ḍa'īf, Shawqī (1999) *Al-Hubb al-'uzriyy 'inda'l-'Arab*, Al-Qāhira.
- Eš-Ša'rani, Abdulvehhab, *Načela tesavvufa : sveta svjetla o spozanji* (prev. Ismail Ahmetagić), El-Kalem, Sarajevo, 2003.
- Gelibolulu, Mustafa Âlî, "Mecālis-i ekābirde gılmān yüzüne bakmak beyānındadır", In: *Mevā'idü-n-Nefā'is fī Ḳavā'idi'l-Mecālis,* Yeni Çağ Tarihi Kürsüsü, İstanbul, 1956.
- Giffen, Lois Anita (1971) *Theory of profane love among the Arabs: The development of the genre*, New York University Press LTD. New York.
- Hafizović, Rešid (1995) *Ibn Arebijevo filozofsko-teološko učenje o logosu* (doktorska disertacija), Bemust, Zenica.
- Hammer, Josef von, *Historija turskog / osmanskog carstva* (prev. Smailagić, N.), 2. tom. LS, Zagreb.
- Handžić, Mehmed, "Sarajevo u turskoj pjesmi", *Izabrana djela, Knjiga I.* (urednik i prir. Esad Duraković), Ogledalo, Sarajevo 1999.
- Katušić, Bernarda (2000) *Slast kratkih spojeva: hrvatsko pjesništvo na razmeđi modernizma i postmodernizma*, Zagreb.
- Khairallah, As'ad E. (1980) *Love, Madness and Poetry. An Interpretation of the Mağnūn Legend*, Beirut-Wiesbaden.
- Kılıç, Mahmud Erol (2006) "Otomanski sufija bosanskoga porijekla Abdullah Salahuddin el-Uššaqi", U: *Isa-begova tekija u Sarajevu. Zbornik radova*, Sarajevo.
- Kınalı-zade, Hasan Çelebi, *Tezkiretü'ş-Şu'arā*, I. cilt (hazr. İbrahim Kutluk), Türk Tarih Kurumu, 1989.
- *Mahmud Paşa Adnî Divanı* (haz. Bilal Yücel), Akçağ, Ankara 2002.
- Mostarac, Fevzi, *Bulbulistan* (prev. Dž. Ćehajić, stil. Dž. Latić), Kulturni centar I. R. Iran u BiH, Sarajevo 2003.
- Mujezinović, Mehmed (1998) *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine. Knj. 3. Bosanska krajina, Zapadna Bosna i Hercegovina*, El-Kalem, Sarajevo.
- Mušić, Omer (1953) "Jedna turska pjesma o Sarajevu", *POF III-IV,* Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo.
- Nametak, Fehim (1989) *Pregled književnog stvaranja bosansko-hercegovačkih Muslimana na turskom jeziku*, El-Kalem, Sarajevo.
- Nametak, Fehim (1997) *Divanska književnost Bošnjaka*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo.
- Pečevija, Ibrahim Alajbegović, *Historija 1576-1640.* (prev. Nametak Fehim), 2. tom, El-Kalem, Sarajevo 2000.
- Šabanović, Hazim (1973) *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Svjetlost, Sarajevo.
- Schimmel, Annemarie, *Geografija pjesnika* (prev. Enes Karić), Sarajevo 2004.
- Selaniki, Mustafa Efendi, *Tarih-i Selanikī* (1003-1008/1595-1600), II, (haz. Mehmet İpşirli), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.
- Stamać, Ante (1983) *Teorija metafore* (drugo izdanje), Centar za kulturnu edicijiu – Znaci, Zagreb.
- Stojanović, Smiljka (1998) "Somatske metafore u engleskom i srpskom jeziku. Kontrastivna analiza", U: *Srpski jezik*, br. 3/1-2, god. III, Beograd.
- Suricu, Robert, *Serv-e naz. Esej o ljubavi i obradi erotskih tema u starom Iranu* (preveo sa engleskoga: Antun Šoljan). Otokar Keršovani, Rijeka, 1968.
- Süreyya, Mehmed, *Sicill-i Osmānī*, II, İstanbul, 1311.
- Toska, Zehra (1999) "Bir Armağan Zübdetü'l-Eş'ār". *Prof. dr. Nihad M. Çetin'e Armağan*. İstanbul. Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- *Va'dī'nin Fîrûz u Dil-efrûz Mesnevisi. İnceleme – Metin – Tıpkıbasım* (hazr. Zeynep Sabuncu), Simurg, İstanbul, 2005.
- Zima, Luka, *Figure u našem narodnom pjesništvu: s njihovom teorijom,* (pretisak izd. JAZU iz 1880.), Zagreb, 1988.

Esad Jogić

Vrtoglavica duše

Pjesnički smjerokazi životnog temeljca

Novi rukovet pjesama Esada Jogića otvara se s neskrivenom i aluzivnom angažiranošću s obzirom na neka univerzalna društvena previranja kao što su desni i lijevi te dualitet Bog je živ – Bog nije živ, kao u pjesmi "Presuda". Potonje nije autorova teološka ili *nitzscheova* nedoumica, već uočeni predložak suvremena života. Dapače, pjesnik Jogić koristi kao osnovnu građu za svoje pjesme apolonske elemente svjesnog reda i mjere, a osnovni instinkt njegova pjeva je lirsko sjećanje koje se s jedne strane ne odriče sladostrasna života, a s druge strane i te kako je svjesno nebeske okomice i postojanja jednog uzvišenog nebosklona, odnosno, jednog nedohvatnog, transcendentnog pogleda odozgo. Dakle, u prvim pjesmama (istaknimo rečenu pjesmu "Presuda") osjećamo gotovo agitacijsku imaginaciju i pjesničku vokaciju koja je u kontaktnoj potrazi za pravdom i istinom.

U Jogića se osjeća snažna potreba za iznalaženjem motiva, da bi se on istaknuo i potom opjevao, isprvice pragmatično s podosta deklamacije, ali i hrabrog (bez zadrške) predočavanja zbilje, čak i u situacijama u kojima prevladava slikovitost i personificirani psihizam ("nebo knjižare" i "prestrašene kosti"). Pjesnik u svom stvaralačkom usijanju neće prezati niti od manirizma, upravo stoga što smatra da neke događajnosti (ljubavne zgode: voljena žena, majka, Bosna, Hrvatska) treba dodatno estetski okititi (pjesma: "Dvije kapi kiše), a ne nad njima izvršiti, primjerice, političku ili neku drugu manipulativnu kozmetiku. Baš zato je Jogić u ljubavnoj lirici raznježeni neoromantik. Neobično mu je stalo do simbola klasja (snaga koja udahnjuje život), njive (zapravo zemlje, elementa koji proizvodi i pohranjuje bića) i posebno kamena kao simbola stvoriteljske energije. U rukama graditelja (pjesnika ili Tvorca svega postojećeg) on postaje smjerokaz životnog temeljca, odnosno vitalističke energije i opstanka. Autor će to posebno istaknuti, kao pjesnik jasne tematsko motivske orijentacije, kroz slikovno predočavanje: "kamenog broda", "kamena krajputaša", "ruševina", "kipova", "srušenih i izgrađenih kuća".

Jogić vješto izbjegava sevdalijsku patetiku, njena ishitrena emocionalna stanja da bi sačuvao dašak nježnosti na tim rubovima ushitne radosti i života. Posvema iskren, prati taktove vlastita srca i to će biti presudna unutrašnjost i vanjskost pjesnikova, njegova duhovna egzistencija, bez pomutnje nejasnih i apstraktnih *močvara* moderniteta. Usuprot tome zavoljet će sigurne simbole (kao što je mjesec, zvijezde i mjesečina i) koje onda dovo-

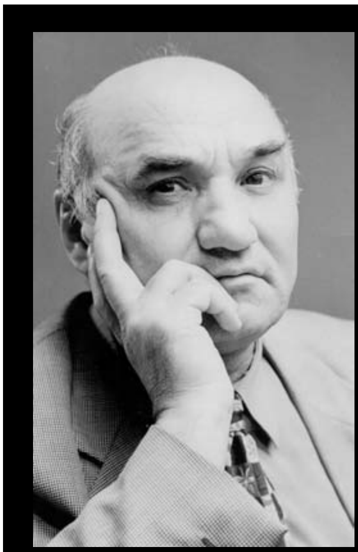

Biografija

Esad Jogić rođen je 11. svibnja 1941. u Prijedoru, gdje je stekao osnovno obrazovanje. U Zagrebu je završio Višu grafičku školu, a 1984. diplomirao je na Grafičkom fakultetu u Zagrebu kao drugi u klasi, a kao prvi diplomirani grafički inženjer u BiH.
Radio na mnogim projektima instaliranja i reorganizacije tiskara i uvođenju obveznog ISO – Standarda kao zaštite kvalitete proizvoda. Uredio mnoga monografska izdanja. Također je surađivao Državnim inspektoratom na programu suzbijanja ovisnosti od droga. Bio je urednikom knjige autora Dubravka Klarića pod naslovom *Suvremeni trendovi zloporabe droga*. U suradnji s MORHOM, i međunarodno priznatim hrvatskim vojnim znanstvenicima, bio je urednik velikog projekta *Oružje za masovno uništenje*.
Član je Društva hrvatskih književnika, Matice hrvatske, Jutra poezije, a objavio je desetak knjiga proze i poezije.

Poezija: Krvava žetva, Strašno je biti ptica za vrijeme lova, Materija sreće, Zagrebački snovi, Suze na licu vremena

Proza: Roman Put u izlazak, Tri žene i fratar, Mrtvi vlak; priče: Zvono, Mirakul, Danak, Šapat, Sablje, Ciganski san, Oproštajno pismo i Robovi. Objavljuje prozu i poeziju u listovima, revijama i književnim časopisima.

di u različite slikovno semantičke interakcije, ponekad i metaforičke: kapljice mjesečine, zvjezdano nebo, opojne mjesečine; tu su naravno i behari, različite vrste boli, nesnosne samoće (te duhovne egzistencije), "lađe ljubavi" i tako dalje. Ne bez značaja su i mladi mrtvi ratnici (što se dirljivo referira na zadnji rat), te u tom smislu uvijek razoružavajuća majčinska bol.

Uporabom vezanog stiha (mjestimice u tercinama) Jogić otkriva vještinu u razmještaju nimalo banalnog rimarija, dakle, neće koristiti izrimarene rime te će leksičko ustrojstvo sapeto u kontekstu, zatim lako dokučive metafore, ostati prepoznatljivi i dostupni (cvat ljubavi, života sjaj, rumeni san, suze progonstva). Jogić se zna izraziti prijemčivo, pjevno i recitativno, dakle, estradno, što je još jedna vrlina ovoga pjesništva koje u naše doba uglavnom nastaje na temeljcima apsurdizma i emocionalne ravnodušnosti, u doba kada se pjesnici ne opuštaju i ne iznose svoju dušu na tepsiji kao jedini polog svoga poetskog postojanja.

Sead Begović

PRESUDA

Od golog zagrljaja
Lijevih,
i pitonovog stiska
Desnih,
oko moje presude
zateže se konop.

Bog nije živ!
U crvenoj molitvi
marširaju biste
Lijevi.

Živ je! Svemogući je!
Iz molitve ozareni izlaze
Desni.

Stihovi golom presudom
sele u roman, pretapaju se
u nijeme olovne znakove,
kako bi postali bezlična masa
u kombinatu uniformiranih
opasnih slova od dogme,

Gdje se ne proizvodi
niti lijevo, niti desno
samo se prerađuju
ljudske sudbine
i sadi crveno cvijeće
na uvrijeđenom kamenu.
Od zagrljaja uniformiranih
slova od dogme,
s crvenom presudom
pod jastukom, i
konopom oko vrata
Tonem u spasonosni san.

U KNJIŽARI

U knjižari na polici zaboravljene knjige.
Zarobljene priče krhkih sudbina.
Zaspali likovi u tuđim mislima.
Na plećima korica, prašina.
Treba je čitanjem konačno otpuhnuti,
ali paziti na zarobljene sudbine
u šinjelu od korica dok spavaju
u kolijevci materinskog jezika.

Ispod neba knjižare
na vrhu klimave police
iz posvađanih rasutih korica
krik anatomije slova:
Iz herbarija sudbina,
viri ruka i nešto rebara.

Samo prestrašene kosti
ljudske povijesti.
Pritiska ih vlažni strop
u tijesnoj Prokrustovoj postelji.
Muk iz bolesnih korica,
hoće van iz povijesti.

Čitatelj je nijem, slijep i gluh,
ne sluša, ne čuje i ne vidi,
kako slova u redovima bježe iz korica.
Lepršaju u svoj nestanak.

Postaju prognanici u pamćenju.

MOJA KUĆA

Kao mačak oko kaše, sunce obilazi
oko dimnjaka moje stare kuće.

Sjenom ga već ždere po trbuhu
i zlatnim glasom se podriguje
nad sudbinom zidara
koji ga je zidao. Da pučka dim
mog gologuzog djetinjstva.

TIJELO I DUŠA

Moje tijelo je kazalište
u kojem se igraju
ozbiljne drame

U kojem se plače
i smije, dok se
igraju tragikomedije.

Kao stanar scene
koju gradi i ruši
moje tijelo je podstanar
u rođenoj duši.

Poslije predstave
kad se zastor spusti,
u kazalištu na sceni
na podiju, konaku duše,
tijelo će postati hrana.

U kazalištu pod zemljom
u kojoj se crvi, Publika iz tame,
zalogajima moje sudbine hrane.

DRVOSJEČE

Ljutim ujedima sjekira
drvosječe pleše po šumi.

Stabla isprepadana šute.

Samo im drhture
vrhovi nebeskih krošnji.

Koje se mole oblacima.

Pobjegla bi negdje
na sigurnu čistinu.

Ali strah im korijen drži.

Dok izdišu svoju
posljednju fotosintezu.

U molitvi nestalom suncu.

Kad umorni lovci
uspavaju svoje sjekire,

U samrtnom plesu

Drhturi još samo
njihovo mrtvo lišće.

U snovima novog proljeća.

RUMENI GRIJEH

U košari svjetlosti
raštrkane u proljeću,
šutimo i volimo se.

Nijema od ljubavi
ne daš da ti iz dojki
bukne slatki grijeh.
da iz bradavica sukne
molitva pokajanja.
Kao plaha srna izlaziš
iz samoće šume na proplanak
pred svog strasnog lovca.

Za oprost grijeha moliš cvijeće
i toplu crvenu ranu strasti,
koja će u požudi nastati
u strasnom jauku tananog brida.
I bijelih poludjelih bedara.

Pretvaraš se sva u rumeni grijeh
i molitvu pogleda plahe srne
što žudi na proplanku života.

Uz slatki rumeni bol
u crvenom mraku strasti
Postala si žena.

BEZIMENI KRAJPUTAŠ

Sve što je sisalo nebeske grudi,
I ljubilo bludni mjesec kao jedra.

Sve što je zemljom hodilo,
I grlilo rumen sunca u smiraj dana.

Sve što je pupalo i
U cvijet procvjetalo,

Sve što je u tami klice
Bilo, i iz zemlje isklijalo.

Sve je prošlo mimo mene,
Kao da me nema.

Bezimeni krajputaš,
Na putu bez povratka.

PRIJATELJU

Prijatelju!
Jesi li čuo za Zemlju,
Bosnom zvanu?

Stoljećima haranu,
dok joj iskri kremen
ljuto, a duša prska...

Luda misao. Tvrda ljuska.
U prošnji Sudbine
udara sivo,
kao umorni saz
što strunom plače.

Rumenom sevdalinkom
kao vino još živo,
četiri stotine godina
i još jače

Dankom u krv
tako je umivo.

Dankom u ljubavi
tako je dozivo.

I san postanka bošnjačkog
tako uzaludno snivo.

CRVENI LEPTIRI

Te noći sam ti donio
jato crvenih leptira
i spustio ih na modre
uzbuđene bradavice
nektarom da ih podojiš.

Jedan je bio strasno žedan
i sletio na vlažne usne.
Od slasti poljupca se ukočio
i u drhtaju krila izdahnuo.

U oko ti se spustila
neobuzdana zvijezda repatica
da se ugrije na žaru strasti i
Prozebla od beskraja svemira
zaspi u zagrljaju leptira.

Dok si sjedila na rubu svemira
gledao sam kako ti suze škrope
crvena krila mrtvog leptira.

LIJEPA SI

Ovo je san: lijepa si u proljeće
sa svibnjem u kosi dok te behar škropi
nektarom opojnim po usnama žednim.

Lijepa si: u ljeto u zrncima žala
kad ti mjesečina po bedrima sanja,
na rumenom bridu u postelji od koralja.

Lijepa si: u jesen kad ti iz dojki,
strah od požude rumenom ljubavi pupa.

Lijepa si: u snu kad grliš svoje
nerođeno dijete u vatri od majčinstva,
kao kad tigrici iz oka otrgnu mladunče.

Lijepa si: u meni na krhkoj postelji od snova
kad te u crvenom mraku kao krijesnicu
dozivam u postelju vriska oka.

Ovo je java: snovi se moji probude,
kad mi dolutali vjetar u osamu puhne,
i sve odnese u nadanja i nestanaka.

U duge zime čekanja do rađanja
do proljetnih snova koji u meni vrište,
kao i sam ljudski život.

Lijepa si i u nadi čekanja.

TREBA SE MOLITI

Bili smo vojska
što bespućima rata luta,
Sanjali smo povratak
ali nismo znali puta.

Pitajući mjesec i zvijezde
o izgubljenoj stazi spasa
U nadi bili smo u potrazi
dok nam se sudbina talasa.

Dozivali smo stazu
dok bespućima tumaramo,
sve dok ne osjetismo.
Da je izgubljeni put u nama.
A ne, negdje tamo.

Treba se moliti samo.

KIPAR I ŽENA OD MJESEČINE

Probudila se snena od požude.
Na bijelim bedrima veo mjesečine,
čuva rumenu tajnu tananog brida.
Obraza umivenih beharom trešnje,
u oku vrisak nadolazećeg proljeća.

Zatečena srna tužnih očiju
kad joj se lovac preko nišana
skrušeno klanja, presudu joj nudi.

Kad zavjesa od mjesečine skliznu,
obnažena takva nije željela biti.

Štiteći se krilom preplašene ptice
krhkom grančicom ženskoga straha,
prstima dugim kao strune harfe
zapletena u anatomiju probuđene strasti,
podiže je tek do rumenog brida požude.

Uspravna i plaha, preplašena pogleda,
bolesnik na samrti kad liječnika gleda,
pretvorila se u mramor od mjesečine
da je zaljubljeni kipar u ljubavi kleše.

Od strasti i nemoći u dlijeto se pretvorio
kao vjernost ljubavi, mramorni grob isklesao.

Miloduh, zumbul i ruže, dlijeto isplelo
u žrtvenu košaru za kipara, i grob.
Prekriven velom od mjesečine
još toplim od ženskih bedara.

Upitah u molitvi skrušen:
Čiji je ovaj prozračni grob?
Čije to dlijeto u mramoru jeca?

To je grob zaljubljena kipara koji kleše
ljubav žene s bedrima od mjesečine.
Odgovori ruža i pomirisa
snene usne zaljubljenog kipara.

STARA RUŠEVINA

Na proplanku sanja
Stara ruševina.

Lijepa je jer je moja.
Iznad nje Bog. Kao svjetlo
iz života koji je okružuje.

Iz njedara joj strši kameni zid
koji ima aureolu njegova duha.

Umiva ga nečim što se ne vidi.
Gluh je na vremena koja mu
u temelju kameno spavaju.

On tako vječno šuti
da se pomisli, kako ga nema.

Iako ne drži ništa i ne služi ničemu
drhturi na mrazu i kruni se na žezi.
kao da uživa u svojoj prošlosti.

Još tako beskoristan priča o vremenu
i graditelju slave čovjekove.

Iz vremena nastajanja.
Iz vremena postojanja.
Iz vremena kojeg je sve manje.

To vrijeme je
mirni duh naših atoma.

Vrijeme je da se konačno sastanem
s cijelom svojom materijom
i molekulom koja je još manja.

I svojim atomom koji
je tako malen i vječan.
Da konačno u ruševini, nađem sebe.

STARA PEĆ LEDENO ŠUTI

Nemamo drva. Ostala su u šumi.
Sat otkucava vrijeme neimanja.
Djed iz prazne lule odbija nadu
bez dima. Pučka u tamu
ledene sobe i proklinje vatru.

Baka s crnom podbradačom na glavi
šutnjom već cijeli život
voli i poštuje tog šutljivog starca.

Vjetar uzalud orgija sokakom,
nema dima iz gluhe i ledene peći
da se s njim poigra i veseli.

Tako moji mili starci
šutnjom svojom govore,
žive mirno i pošteno
u tvrdoj vjeri u Boga.
Nemoćne ruke drvo u šumi čeka.

KAMENU RODNOM

Selo moje
pod planinom
šuti.
A, gora rasula kameno stado.
O, selo moje kameno.

U avliji kamen djetinjstva,
predaka mojih.
Iznad humka. Kameni spomenik:

kamen - goro
kamen - nebo
kamen - bole
Djetinjstvo sneno.
kamen - zemljo
kamen - majko
kamen - ženo
kamen - dojko
kamen - djevojko.

Kamenu stameni,
pamte te sejmeni.
Pamte te svi moji
rođeni i nerođeni.

Međašu - domoljube vječni
bojite se nezvani i neznani:

kamenu - oče preklani,
Kamenu naš vječni!

CRVENE PTICE

U snu ranjavam
svoje srce.

Hranim ga sevdalinkom
iz njegove krvi.

Crvene ptice
spavaju u letu.

U snu mi se rađa
moja prva ljubav,

nosi na usnama
bosanski mjesec.

Kad joj narastu dojke
trepavice i krila,

poletjet će u moje
prognano djetinjstvo.

OKVIR ZA SLIKU ZAGREBA

Gornjim gradom kiša sipi
dijete ptice mrvicama hrani,
slavuj pjeva na ocvaloj lipi
Ilicom šareno cvatu kišobrani.

Lotrščak od Gradeca, snena Dverca
sanjaju podne kad top opali,
prognanici Vukovara samo mila djeca
u radosti jedva u uspinjaču stali.

Kašljucavim ognjem, lampaš stari
čuva sveta Kamenita vrata,
umornom rukom starac ga pali
svaku večer točno, ne treba mu sata.

Slikam Markov trg i Banske dvore
graditeljstvo poslije Medvedgrada,
Zagrebom šume bijele gričke zore
sa Sljemena sunce, na Kaptol već pada.

U magli Prisavlja, dimnjak i munara
brodovi kojima samo jarboli vire,
sanjaju Savi lude tokove stare
nove avenije, koje se šire i šire.

Rod, društveni položaj i moć

Sažetak

Rod je tvorbeni element društvenih odnosa između spolova. Upućuje na artikuliranje moći, na borbu za bolji društveni položaj. Društveni položaj je, *sui generis,* pokazatelj moći. Stoga pripadnost različitim društvenim skupinama i institucijama, pripadnost različitom spolu/rodu, jednakost pred zakonom, posjedovanje stanovitog stupnja obrazovanja, zaposlenost, dohodak, imetak, značajno i, često, odlučujuće utječu na posjedovanje i upotrebu moći. Žene su kao politička manjina i marginalizirana većina diskriminirani većinski dio populacije u najvećem dijelu svijeta, osobito u zemljama u razvoju. Podređeni društveni položaj žena rodno je mjesto njihove nemoći u društvu. Nejednakost moći posljedica je nejednakosti distribucije i nedjelotvorne upotrebe izvora moći koji čine njenu moguću primjenu (Dennis H. Wrong). Moć je sposobnost namjernog i djelotvornog ostvarivanja volje upotrebom političkih, ekonomskih, tehnoznanstvenih, vojnih, kulturnih, medijskih, simboličkih sredstava/izvora moći. Zato se moć provodi; ona nije zaseban izvor koji posjeduju pojedinci ili skupine kao dodatak izvorima društvenoga položaja. Pomoću znanja moć prodire u sve razine društvenoga života (M. Foucault). Autor, u razmatranju moći, polazi i od Foucaultovog shvaćanja mikrofizike moći i Max Weberovog shvaćanja moći kao pojave koja se manifestira u društvenim okolnostima u kojima subjekt svoju volju može potvrđivati nasuprot otporu drugih, što je blisko Voltaireovom shvaćanju moći kao nastojanja "da drugi čine kako se meni svidi".

Ključne riječi: *diskriminacija žena, društveni položaj, moć, rod, spol.*

Piše: **Fahrudin Novalić**

U literaturi nema jedinstvenog i jasnog razlikovanja između termina *"rod" i "spol",* pa ćemo se složiti s onim autorima koji smatraju da u toj oblasti vlada i koncepcijska i terminološka zbrka.[1] Joan Wallach Scott o jezičnoj uporabi riječi "rod" koristi tekst iz *American Heritage Dictionary of the English Language*, 3. izd., 1992., koji glasi:

"U tradicionalnom smislu *rod* se rabi ponajprije u označavanju gramatičkih kategorija 'muškog', 'ženskog' i 'srednjeg' oblika; no posljednjih se godina ta riječ učestalo primjenjuje za kategorije određivanja spola, primjerice u frazama kao što su *jaz među rodovima* i *politika roda.* Ovu primjenu potkrepljuje praksa brojnih antropologa koji riječ *spol* rabe za označavanje bioloških kategorija, a *rod* za socijalne i kulturalne kategorije" (Scott, 2003:237).

Nužnost uvođenja kategorije roda kao kategorije historiografske analize omogućilo bi razumijevanje načina na koji su spolne razlike sistematski zadirale u društvo i kulturu i pri tom uzrokovale nejednakost između žena i muškaraca, primjećuje Lydia Sklevicky[2] (Sklevicky, 1996:16). "Sedamdesetih i osamdesetih godina 20. stoljeća feminističke su se teoretičarke (među koje se i sama ubrajam)", piše Joan Wallach Scott, "okrenule rodu kao načinu ponovnog promišljanja determinanata odnosâ između spolova" (Scott, 2003:11). Termin "rod" imao je u to vrijeme važnu teoretsku zadaću i značenje. O tome J.W. Scott kaže: "(...) sama je riječ – gramatički pojam transponiran na društvenu/kulturnu arenu – bila uznemirujuća" (Scott, 2003:11).

Joan Wallach Scott smatra da je "rod primarno područje u kojem, ili pomoću kojeg, se artikulira moć", i dodaje, "rod je uvijek stalan način omogućavanja označavanja moći na Zapadu, kako u židovsko-kršćanskoj tako i u islamskoj tradiciji" (Scott, 2003:66). Srž definicije roda, prema Scottovoj temelji se na integralnoj povezanosti dvije postavke: "rod je tvorbeni element društvenih odnosa koji se temelje na uočenim razlikama između spolova; i rod je primarni način označavanja odnosa moći" (Scott, 2003:64). Te tvrdnje Scottova potkrepljuje mišljenjem da promjene u organizaciji društvenih odnosa uvijek točno odgovaraju promjenama u oblicima predstavljanja moći. Pritom napominje da se promjena ne zbiva nužno u jednom smjeru. Na putu konceptualizacije roda razmotrimo i njegovu strukturu.

---

[1] Više o tom problemu vidjeti u knjizi "Rod i politika povijesti", autorice Joan Wallach Scott, 2. poglavlje: *Rod: korisna kategorija povijesne analize,* str. 47-73 i 10. poglavlje: *Još neka razmišljanja o rodu i politici,* str. 237-256.

[2] "(...) u onoj mjeri u kojoj historija žene uspije učiniti vidljivima žene u povijesti, učinit će vidljivima i muškarce, (...)", misli Lydia Sklevicky. (Sklevicky, 1996:17).

STRUKTURA RODA

Kao sastavni element društvenih odnosa utemeljenih na uočenim razlikama među spolovima rod, prema Scottovoj, obuhvaća četiri međusobno povezana elementa: prvi su simboli koji se nalaze u različitim kulturama. Oni proizvode višestruke i često proturječne prikaze – "Eva i Djevica Marija kao simboli žene, primjerice, u zapadnjačkoj kršćanskoj tradiciji – no isto tako i mitovi svjetla i tame, pročišćenja i okaljanosti, nevinosti i iskvarenosti" (Scott, 2003:64). Ovdje je važno koji se simbolični prikazi prizivaju, na koji način i u kojem kontekstu. Drugi element jesu normativni koncepti. Oni izlažu interpretacije značenja simbola koji smjeraju ograničiti i obuhvatiti njihove metaforičke mogućnosti. Ovi su koncepti sastavni dio vjerskih, obrazovnih, znanstvenih, pravnih i političkih doktrina, te kategorički i neopozivo zagovaraju smisao muškog i ženskog, muškarca i žene. Gledišta koja se pojavljuju kao dominantna, navode se kao jedino moguća. "Svrha je novoga povijesnog istraživanja", ističe Scottova, "poremetiti ideju fiksnosti, razotkriti prirodu te rasprave ili tog potiskivanja koji dovode do pojave bezvremene vječnosti u binarnom prikazivanju roda" (Scott, 2003:64). Problem normativnog koncepta zahtijeva i angažman "ideje politike i povezanost s društvenim institucijama i organizacijama", što je, "treći aspekt rodnih odnosa" (Scott, 2003:64). Četvrti je aspekt roda subjektivni identitet. Scottova smatra da "povjesničari moraju ispitati način na koje se rodom obilježeni identiteti doista izgrađuju te povezati svoja saznanja s nizom djelatnosti, društvenim organizacijama i povijesno specifičnim kulturalnim prikazima" (Scott, 2003:65).

Sve to ukazuje na složenu strukturnu povezanost elemenata roda. Usto, u novije vrijeme u teorijskim razmatranjima, naglašavanje rodne nejednakosti ustupa mjesto naglašavanju rodne različitosti.

"Većinom su feministice – sociologinje", opravdano smatraju M. Haralambos i M. Holborn, "stvorile teorije rodne nejednakosti, pa opet malo je slaganja o uzrocima ove nejednakosti, kao i oko toga što bi trebalo poduzeti kako bi se ove nejednakosti smanjile ili prevladale" (Haralambos i Holborn, 2002:136). Sudeći prema spektru teorijskih pristupa rješavanju problema rodne nejednakosti, u novije doba naglašavanje nejednakosti ustupa mjesto naglašavanju različitosti.[3] Društveni svijet treba shvaćati sa stajališta pluralnosti različitih skupina, na primjer crnih žena, lezbijki i tako dalje. (Haralambos i Holborn, 2002:197). Navedeni oblici feminizma "odbacili su pristup da postoji samo *jedna stvarnost* koju je moguće otkriti, *jedna teorija* pomoću koje se može shvatiti društveni svijet. To je, zaključuju isti autori, "omogućilo razvoj novih uvida, pa čak i stvorilo prostor za novu granu sociologije – sociologiju muškosti" (Haralambos i Holborn, 2002:197).

U ovom radu autor će upotrebljavati termin "spol" za označavanje bioloških kategorija, a "rod" za socijalne i kulturalne kategorije. U tom smislu rod upućuje na nejednakost moći, na borbu za bolji društveni položaj u okviru muško-ženske opozicije.

DRUŠTVENI POLOŽAJ

Društveni položaj determiniraju različiti individualni i kolektivni sadržaji i obilježja stanovitog društva (Yuval-Davis, 2004:117-119). Stupanj obrazovanja, zaposlenost, profesija, nova zanimanja, jednakost pred zakonom, dohodak, imetak, pripadnost različitom spolu/rodu, pripadnost različitim političkim, etničkim, nacionalnim, vjerskim, kulturnim i ostalim društvenim skupinama, kao klasični indikatori društvenog položaja, potrebne su i nužne, ali ne i dovoljne pretpostavke za istinsku jednakost među ljudima koja podrazumijeva i težnju za jednakost društvene moći. Povoljniji društveni položaj pojedinaca i društvenih skupina posljedica je posjedovanja, jačanja i upotrebe moći.

POLITIČKA I DRUŠTVENA MOĆ

Proizlazeći iz društvenoga položaja njenih nositelja, moć je, prije svega, društvena pojava. Pritom se ne smiju zanemariti subjektivni psihički činitelji nositelja političke moći, kao što su "volja za moć", snaga ličnosti, snaga karaktera. Pojam moći u novovjekovnom mišljenju javlja se kao izraz dva bitna čovjekova odnosa – odnosa prema *prirodi* (moć nad prirodom) i odnosa prema *društvu* (moć nad društvom). Moć nad prirodom ima *tehnoznanstvena,* a moć nad društvom *socijalno-politička obilježja.* Prva podrazumijeva mogućnost postupne slobode od prirodnih sila, a druga stalnu opasnost od podčinjavanja socijalnim i političkim silama. Ali, moć nad prirodom i moć nad društvom međusobno su povezane, pa ih ne možemo strogo odvajati. Vladavina nad ljudima u tijesnoj je vezi s vladavinom nad prirodnim izvorima, stvarima i obratno.

Konstituiranje stanovitog oblika moći nad *resursima alokacije* (prirodni okoliš, sirovine, sredstva proizvodnje i tehnike, proizvedena dobra) i nad *resursima autoriteta* (prostorno-vremenska organizacija društva, organizacija uzajamnih odnosa među ljudima, organizacija 'životnih prigoda' za samorazvoj i samoizražavanje) stvara pretpostavke za oblikovanje političke sfere i uspostavljanje društvene dominacije. *Pomoću upotrebe znanja obje se vrste resursa organiziraju i iskazuju kao nezamjenjivi instrumenti uvećavanja moći.*

Stoga, nejednakost distribucije izvora moći, koji se upotrebljavaju da bi se ostvarili stanoviti ciljevi, imaju za posljedicu nejednakost moći, opravdano smatra Dennis H. Wrong u svojoj knjizi "Power" (Wrong, 1988:IX). Moć nije zaseban izvor koji posjeduju pojedinci ili skupine kao dodatak izvorima bogatstva, vještine, društvenoga položaja. Ona je tvorbena, a ne pasivna snaga, pa se mora provoditi. Pomoću znanja moć prodire u sve razine društvenoga života – od tijela i odgoja do rasta stanovništva.

Sve razine društvenoga života postaju predmet njezine oblikotvorne snage. To je i ono što Michael Foucault naziva

---

[3] U tom smislu Michael Haralambos i Martin Holborn razlikuju: radikalni feminizam, marksistički i socijalistički feminizam, liberalni feminizam, crni feminizam i postmoderni feminizam (Haralambos i Holborn, 2002:136). Ovdje nećemo sustavno navoditi osnovna obilježja navedenih feminističkih orijentacija. Zbog nepristrasnosti liberalnih feministica ističemo samo jednu opasku iz teksta o liberalnom feminizmu u navedenom djelu. "Za liberalne feministice, nitko nema koristi od postojećih rodnih nejednakosti; i muškarci i žene trpe jer su potisnuti potencijali i žena i muškaraca. Primjerice, mnoge žene s potencijalom da budu uspješni i kvalificirani /vješti pripadnici radne snage ne dobivaju mogućnost da razviju svoje talente, dok su muškarcima uskraćeni neki užici bliskog odnosa s vlastitom djecom" (Haralambos i Holborn, 2002:137).

Samo je 11 žena među 457 dobitnika Nobelove nagrade, od njezina ustanovljena do kraja dvadesetog stoljeća. (...) Članica nacionalnih akademija znanosti u svim je zemljama vrlo malo, (...), a HAZU se sa 6.3% akademkinja uklapa u te svjetske trendove. Najveći udio žena u svom članstvu imaju turska (14.6%), islandska (12.3%), latvijska (11,6%) i norveška (11.1%) akademija znanosti" (...) (Prpić, 2004:62).

mikrofizika moći. U načelu, kao i uopće, u odnosima moći ne postoji binarna i sveobuhvatna opreka između nositelja vlasti i podvlaštenih. Moć djeluje kapilarno i posvuda[4]. Brojni odnosi snaga koji se oblikuju i djeluju u cijelom društvu služe općoj rezultanti približavanja, svrstavanja, homogeniziranja, udaljavanja, podjela, rascjepa. "Uvjet mogućnosti moći, u svakom slučaju stajalište koje omogućuje razumijevanje njene provedbe, (...) *je pokretno postolje odnosa snaga"* primjećuje Foucault, *"koje neprestano, svojom nejednakošću, dovode do stanja moći* (kurziv, F.N.), no uvijek ograničenih i nepostojanih" (Foucault, 1994:65).

Max Weber prepoznaje pojavu moći tamo gdje ona potvrđuje "svoju volju nasuprot otporu drugih", što je blisko Voltaireovom shvaćanju moći kao nastojanja "da drugi čine kako se meni svidi". Strausz-Hupe u moći prepoznaje "vlast čovjeka nad čovjekom" (Arendt, 1996:177).

John Kenneth Galbraith u "Anatomiji moći" (Galbraith, 1987) razmatra moć s tri aspekta: s *aspekta prinude* – kažnjavanja ili prijetnje kaznom onima koji se ne žele podčiniti *(kondigni oblik moći);* s *aspekta poticaja* – onima koji se žele podčiniti nudi se pozitivna, afirmativna nagrada ili pohvala *(kompenzacijski oblik moći);* i treći aspekt je *uvjeravanje* i *odgoj* kojim se mijenjaju uvjerenja onih koji se žele podčiniti *(kondicionirani oblik moći).*

Što je, prema utjecajnom američkom poslovnom magazinu *Forbesu*, bilo odlučujuće za svrstavanje na popis najmoćnijih žena na svijetu?

NAJMOĆNIJE ŽENE NA SVIJETU

Da bi netko bio popularan, bogat i moćan, mora imati pristup važnijim institucijama. Institucionalne pozicije koje ljudi zauzimaju, "dobrim dijelom i uvjetuju njihove izglede za stjecanjem i očuvanjem vrijednosti kao što su vlast, bogatstvo i prestiž" (Mils, 1964:13).

Utjecajni američki poslovni magazin *Forbes* objavio je sredinom 2004. popis najmoćnijih žena na svijetu. Condoleezza Rice, savjetnica za nacionalnu sigurnost predsjednika SAD-a[5], "princeza ratnik", kako je nazivaju mediji zbog njene ključne uloge u ratu SAD-a protiv Afganistana i Iraka, proglašena je najmoćnijom ženom na svijetu. Odmah iza nje je zamjenica premijera NR Kine Wu Ji. Cherie Blair, supruga britanskog premijera Tonyja Blaira, najmoćnija je žena u Britaniji?[6] Moćnija je i od britanske kraljice, a dvanaesta po moći među ženama u svijetu. Treće mjesto pripalo je Soniai Gandhi, udovici pokojnog predsjednika Indije Ragiva Gandhija. Četvrta je supruga aktualnoga američkog predsjednika Laura Bush, a peta njezina prethodnica, Hilary Clinton. Među prvih deset nalaze se i dvije predsjednice – Indonezije, Megawati Sukarnoputri i Filipina, Glorie Macapagal-Arroyo. Listu deset najmoćnijih zatvara Carly Fiorina, šefica Hewlett-Packarda.[7]

Prema *Forbesu* za ocjenjivanje su korišteni različiti parametri, kao što su trenutni društveni položaj i cjelokupni životopis ocjenjivanih osoba do brojnosti pojavljivanja u medijima i sfere utjecaja. Autori teksta u *Forbesu* prvo mjesto Condoleezze Rice kao najmoćnije žene svijeta obrazlažu činjenicom da je ona "imala ključnu ulogu u planu vođenja SAD-a u dva rata te u svim konzekvencama koje su iz njih proizašle." Osim toga Riceova je imala i ima veliko povjerenje aktualnog predsjednika Georgea Busha. Kineskinja Wu predstavljena je kao "nova zvijezda" Kineske komunističke partije. Wu se osobito istakla u pregovorima o trgovini Kine s Ruskom Federacijom koje je iznimno uspješno privela kraju. Istaknuto je da je njezina najveća pobjeda bila ulazak Kine u Svjetsku trgovinsku organizaciju, čija su vrata Kinezima bila dugo zatvorena.

Indijka rođena u Italiji Sonia Gandhi treće mjesto najmoćnijih žena na svijetu može zahvaliti tomu što je odvela Kongresnu stranku do velike pobjede na općim izborima u svibnju 2004. Dodatno poštovanje i bodove Gandhi je dobila zato što je odlučila da mjesto premijera prepusti Manmohanu Singhu.

Osim vlastitih zasluga za pripadajući društveni položaj i moć u vrhu najmoćnijih žena svijeta, osim pristupa važnijim društvenim institucijama; iza nekih od tih žena nalaze se, ili su se nalazili, njihovi moćni muževi; ili neke druge moćne osobe. Iza Laure Bush bio je tadašnji predsjednik SAD-a i njen muž, George Bush; iza Hilary Clinton, tadašnji predsjednik SAD-a i njen muž, Bill Clinton; iza Cherie Blair, tadašnji premijer Velike Britanije i njen muž, Tony Blair, itd. Da su se žene koje nose atribut "najmoćnije" žene svijeta u svome djelovanju ograničile samo na sustav rodbinskih odnosa – na obitelj i iskustvo doma, ne bi se našle na popisu najmoćnijih žena svijeta. Zato se koncept roda povezuje i s ostalim društvenim sustavima; kao što su politika, gospodarstvo, moć.

---

[4] "Moć je posvuda, to ne znači da ona sve obuhvaća, već da odasvud dolazi. A 'određena' moć, po onome što je u njoj trajno, repetitivno, inertno, samoreproduktivno samo je zbirna posljedica koja se ocrtava na osnovi svih tih nepostojanosti, splet koji se oslanja na svaku od njih i uzvratno ih nastoji učvrstiti" (Foucault, 1994:65).

[5] Nakon ostavke američkoga državnog tajnika za vanjske poslove, Colina Powella, sredinom studenog 2004., moćna žena iz sjene Condoleezza Rice, naslijedila ga je početkom 2005.

[6] Prema časopisu *Forbes* moć Cherie Blair potječe iz činjenice da je ona "britanska prva dama" koja ima veliki utjecaj "iza scene". Navodno da je Cherie odgovorila muža od toga da ode s vlasti i prepusti primamljiv položaj svom glavnom suparniku u laburističkim redovima, ministru financija Gordonu Brownu.

[7] "Inače na listi se nalaze i žene iz svijeta zabave i show businessa te kraljice i ostale plemkinje. Od žena plave krvi, najviše je plasirana jordanska kraljica Rania, na 13. mjestu, dok je britanska kraljica Elizabeta II. tek 22. Čak jedno mjesto iza barunice Margaret Thatcher. Od 'zabavnjaka' najbolje su plasirane Oprah Winfrey kao 62. i spisateljica knjiga o Harryju Potteru JK Rowling, koja je na 85. mjestu" (http://www.htnet.hr/vijesti/svijet/page/2004/08/23/0527006.html)

(IZA)ZOV PRIVILEGIJA I PRESTIŽA POLITIČKE MOĆI

Wrong razlikuje četiri posebna oblika moći kao namjernog i djelotvornog utjecaja. To su *snaga, manipulacija, uvjeravanje i vlast.* Razmotrit ćemo, ukratko, vlast kao oblik funkcioniranja moći.

Povezivanje moći s promicanjem vlastitih interesa temelj je većine suvremenih analiza moći. U tom smislu nastoji se izboriti, često i nedopuštenim sredstvima, za što povoljniji društveni položaj koji će omogućiti veću i djelotvorniju moć. Tako se mnogi nastoje izboriti ne samo za što veću moć novca, nego i političku moć koja u sprezi s prvospomenutom afirmira vladavinu plutokracije. Stoga je bavljenje politikom odavno postalo najunosnije i najpopularnije zanimanje.

Od patriotskih motiva i zalaganja za opće dobro u dužnosti pojedinih zastupnika u Hrvatskom saboru, na primjer, gotovo ništa nije ostalo. Ili kako je to metaforički i lucidno kazao Maurice Duverger: "Nikakvog utjecaja nemaju religije u kojima su svećenici manji vjernici od pastve" (Duverger, 2001.229).

Naprotiv, politika, kao i ekonomija, počinje funkcionirati na tržišnim načelima. To potvrđuju i neke političke afere u Hrvatskoj krajem 2004., čiji akteri zahvaljujući medijima razotkrivaju sami sebe. Tako saznajemo da su neki vlastoljupci bili spremni dati stotinu tisuća eura za saborski mandat. Neodoljivom (iza)zovu privilegija i prestiža političke moći, odolijevaju vrlo rijetki. Atraktivnosti moći društvenog položaja koja se sve više svodi na moć novca ne odolijevaju ni osobe s iznimno uspješnim znanstvenim, umjetničkim, poslovnim, sportskim karijerama, bez obzira na spolnu pripadnost.

Antropolog David Gilmore, prema Fritjofu Capri, proučavao je slike muškosti diljem svijeta – 'muške ideologije', kako ih naziva – i našao je zapanjujuće kroskulturalne sličnosti (Capra, 2004:234). Osim poznatih obilježja muškosti – fizičke snage, čvrstoće i agresije, Gilmore otkriva da "pravi" muškarac, tradicionalno, više stvara nego troši, više daje nego što uzima; muškarci služe drugima, čak su pretjerano velikodušni (Capra, 2004:234).

Vremenom se *muškost* počela mjeriti posjedovanjem materijalnog bogatstva – zemlje, stoke i novca, te putem moći nad drugima, posebice nad *ženama i djecom.* "U modernom društvu", prema Gilmoreu, "muška se 'veličina' sve više mjeri materijalnim bogatstvom: 'Pravi muškarac u industrijskom društvu je također i najbogatiji muškarac u četvrti, najuspješniji, najkompetentniji (...) On ima najviše onoga što društvo želi ili treba'" (Capra, 2004:234). Tako muškarci, često i svojim povlaštenim društvenim položajem, marginaliziraju i diskriminiraju žene.

DISKRIMINACIJA ŽENA

Žene kao politička manjina i marginalizirana većina, diskriminirani su većinski dio populacije u najvećem dijelu svijeta, osobito u zemljama u razvoju. Razdiobe između žena i muškaraca nastale su djelovanjem socijalnih i političkih činitelja.

Više istraživanja na koja se poziva Joan Wallach Scott otkrila su "da je apstraktni pojedinac, temelj liberalne demokracije, muško (...); deklaracije o ljudskim pravima pokazale su, u svojoj namjeni i u praksi, da su ograničene na muškarce (...); određene profesije i aktivnosti (među njima je kao takva dominantna znanost) ponovno su prikazane kao muške; (...) a oznaka 'radnik' se na koncu odnosi na proizvodnu sposobnost i vještinu muškaraca iako malokad nosi u sebi jasnu oznaku za vještine i iskustvo 'radnice' (...)" (Scott, 2003:249). Podređeni društveni položaj žena razmotrit ćemo na nekoliko primjera diskriminacije znanstvenica.

(Ne)vidljivi profesionalni plafon

Za profesionalni položaj znanstvenica u literaturi se koristi metafora *stakleni plafon (glass ceiling).* "Ne radi se o stropu", pojašnjava Katarina Prpić, autorica knjige 'Sociološki portret mladih znanstvenika' (2004.), "nego o plafonu u značenju najviše točke ili gornje granice, pa metafora slikovito iskazuje nevidljive granice profesionalnom postignuću istraživačica" (Prpić, 2004:61).

Empirijska istraživanja profesionalnoga položaja i uloge znanstvenica, bez obzira na njihova teorijska polazišta, korištenje metoda, bez obzira na širinu i dubinu razmatranih istraživačkih problema, te ostala obilježja sociokulturne slike pojedinog društva došla su do istih ili vrlo sličnih osnovnih rezultata.

Prema Katarini Prpić (Prpić, 2004.), dugoročno sužavanje spolnih (rodnih, op.a.) razlika je neprijeporno. Gledane u povijesnoj perspektivi one se smanjuju, ali današnji položaj i uloga žena u znanstvenim organizacijama i zajednicama, prema brojnim empirijsko-istraživačkim nalazima, pokazuju zamjetna zaostajanja za njihovim muškim kolegama.

Da su se žene koje nose atribut "najmoćnije" žene svijeta u svome djelovanju ograničile samo na sustav rodbinskih odnosa – na obitelj i iskustvo doma, ne bi se našle na popisu najmoćnijih žena svijeta. Zato se koncept roda povezuje i s ostalim društvenim sustavima; kao što su politika, gospodarstvo, moć.

Polazeći od navedenog istraživanja (Prpić, 2004), koje se temelji na respektabilnom broju izvora uglednih svjetskih i hrvatskih autora, razmotrit ćemo profesionalnu marginaliziranost znanstvenica. Koliko je ta marginaliziranost pojava imanentna prošlosti ili/i sadašnjosti, zaključimo iz teksta koji slijedi.

Istraživačice sporije i rjeđe od istraživača stječu...

"Istraživačice sporije i rjeđe od istraživača stječu znanstvene stupnjeve i, posebice (naj)viša znanstvena i nastavna zvanja (...). Stoga je njihova kvalifikacijska struktura lošija, a udio među nositeljima visokih zvanja još manji od zastupljenosti u ukupnom istraživačkom kadru. Štoviše, (i) tu se formira tipična profesionalna piramida: što je više zvanje, žena je to manje. Tako je prosječan udio žena u ukupnom profesorijatu zemalja EU u 1999. godini bio 26%. Pad udjela je očit od docenata, među kojima je bilo 32% žena, prema izvanrednim i pogotovo redovitim profesorima – 28% i 11% žena (Laafia i Larsson, 2001:5).[8] Jasno je da su razlike među članicama Unije velike, pa je žena među redovitim sveučilišnim profesorima u 2000. godini bilo od minimalnih 6.2% i 6.3% u Austriji i Nizozemskoj do maksimalnih 19% u Finskoj i 19.3% u Portugalu (...)" (Prpić, 2004:61-62).

Zaostajanje znanstvenica za znanstvenicima očituje se i u dobivanju ostalih kolegijalnih priznanja

Navodimo primjere zaposlenja na "(...) uglednim sveučilištima ili u drugim visokorangiranim znanstvenim institucijama, trajni akademski/sveučilišni položaji, članstvo u nacionalnim (i inozemnim) akademijama znanosti, nacionalne i međunarodne znanstvene nagrade, prestižne stipendije i slično. (...) Samo je 11 žena među 457 dobitnika Nobelove nagrade, od njezina ustanovljena do kraja dvadesetog stoljeća. (...) Članica nacionalnih akademija znanosti u svim je zemljama vrlo malo, (...), a HAZU se sa 6.3% akademkinja uklapa u te svjetske trendove. Najveći udio žena u svom članstvu imaju turska (14.6%), islandska (12.3%), latvijska (11,6%) i norveška (11.1%) akademija znanosti" (...) (Prpić, 2004:62).

Sudjelovanje žena u razdiobi organizacijske moći također je minimalno

Žene razmjerno rijetko zauzimaju visoke pozicije u strukturi moći i utjecaja u znanstvenim i istraživačkim institucijama. To se odnosi čak i na rukovodeće položaje na razini pojedinih organizacijskih jedinica u istraživačkim ustanovama, a nekmoli na rukovođenje cijelom ustanovom, ističe Prpić pozivajući se na brojna izvore. U Njemačkoj žene zauzimaju 5% rukovodećih položaja u industrijskim istraživačkim institucijama; a ukupan udjel žena među menadžerima u industrijskom sektoru dvostruko je veći – 11%. Samo 3% inženjerki prema 15% inženjera u Francuskoj obnaša visoke hijerarhijske uloge (Prpić, 2004:62).[9] Sudjelovanje žena u razdiobi organizacijske moći je sve manje, što je rukovodeći položaj viši.

Žena je malo i u strukturi moći u znanstvenoistraživačkoj djelatnosti

Riječ je o ulozi žena u znanstvenim zajednicama, bilo da se radi o važnim i utjecajnim tijelima nacionalnih akademija, znanstvenih društava, u savjetima/uredništvima znanstvenih časopisa i publikacija, u recenzentskim panelima/grupama, ili je riječ o financijskoj potpori za rad na istraživačkim projektima.

I u tijelima Europske unije (EU), koja odlučuju o znanstvenoj i tehnološkoj politici, svega je nekoliko žena. U Europskoj skupštini za znanost i tehnologiju[10] u 1997. godini bilo je samo 7% žena. Pozivajući se na jedan izvještaj Europske komisije iz 2000. godine, Prpić ističe da je zastupljenost znanstvenica u pravilu malena i u tijelima nacionalnih agencija za financiranje znanstvenih istraživanja članica EU. Izuzeci su savjeti za biomedicinska istraživanja u nekim zemljama.

Slabija plaćenost znanstvenica nego znanstvenika

Znanstvenice su slabije plaćene nego znanstvenici, čak i za posao istoga ranga.

"(...) istraživanje jaza u plaćama između američkih znanstvenika i znanstvenica pokazalo je da se razlike koje se na razini sustava istraživanja i razvoja smanjuju – od 28% u 1979. do 23% u 1995. godini - i po izvedenim kontrolama individualnih i kontekstualnih faktora ipak ne gube, mada su manjeg opsega" (Prpić, 2004:63).

Tako redovite profesorice na elitnim sveučilištima u društvenim i bihevioralnim znanostima u SAD-u imaju za 10% manje plaće od svojih kolega istoga ranga iz iste ustanove (Prpić, 2004:63; Long, 2001:216).

Predsjednik američkog sveučilišta Harvard, Lawrence H. Summers, govoreći na konferenciji o ekonomiji, "izjavio je da prirođene razlike između spolova mogu objasniti zašto mnogo manje žena ostvari uspješne karijere u znanosti i matematici, za razliku od muškaraca."[11] Navedena izjava Summersa, vjerojatno nije tipična za sve njegove američke kolege, znanstvenike i sveučilišne nastavnike, ali je zabrinjavajuća i neshvatljiva.

Ne diskriminiraju žene samo muškarci, nego i žene

Navodimo jedan primjer u kojem žena diskriminira ženu, zahvaljujući nacionalnim i vjerskim predrasudama, svom društvenom položaju i moći koja proizlazi iz njega.

Na natječaj jedne zagrebačke osnovne škole za zamjenu privremeno odsutne nastavnice javila se nezaposlena nastavnica.[12] Kandidatkinja je ispunjavala sve uvjete natječaja – imala je zakonom predviđenu stručnu spremu, pedagošku izobrazbu, položen stručni ispit. Imala je i više od toga – višegodišnje iskustvo u nastavi za predmet za koji se natjecala, te zahvalnicu za sudjelovanje na županijskom natjecanju učenika iz istog predmeta. Nakon što je ravnateljica saznala da kandidatkinja ispunjava sve uvjete natječaja predviđene zakonom, upitala ju je: "A koje ste nacionalnosti"?

---

[8] Laafia, Ibrahim and Anna Larsson (2001): Women in public research and higher education in Europe. Eurostat. *Statistics in focus,* Science and technology, (9-7):1-7.

[9] EC – European Commission (2003b): *Women in industrial research: Anlysis of statistical data and good practices of companies.* Luxemburg: European Commission, Office for Official Publications of the European Communities.

[10] European Science and Technology Assembly.

[11] *Jutarnji list,* 19. siječnja 2005., str. 64.

[12] Nezaposlena nastavnica je početkom devedesetih godina prošloga vijeka, također, bila žrtva nacionalne i vjerske isključivosti. Protjerana iz svoga doma u Bosni i Hercegovini ostala je živjeti u Zagrebu.

"Hrvatske", odgovorila je gospođa. "A vjeroispovijedi"?, pripitala je ravnateljica. Gospođa nije bila katoličke vjeroispovijedi i pokušaj zaposlenja nije uspio. Odlučili su uvjeti koji nisu predviđeni zakonom. Odlučio je *Conditio sine quae non* ravnateljice – katolička vjeroispovijed. I ovaj primjer pokazuje da je moć, bez pravde, nasilje. Riječ je o diskriminaciji zbog "pogrešne" vjeroispovijedi koju kandidatkinja, prema kriteriju nacionalno i vjerski pristrasne ravnateljice, nije smjela imati. Zanimljivo bi bilo vidjeti kako bi ravnateljica postupila u slučaju da je kandidatkinja, primjerice, bila ateistica.

"Svaka privilegirana skupina" ističe Max Weber, "razvija 'mit' o svojoj prirodnoj i po mogućnosti 'krvnoj' nadmoći" (Weber, 1999:63). Krv je bila i ostaje bitnom vrednotom i značajnim elementom u mehanizmima moći – u njezinim manifestacijama i ritualima; osobito u društvima u kojima postoji naglašena, otvorena ili prikrivena, nacionalna, vjerska i rasna diskriminacija.

A što reći o pojavama šutnje intelektualne i gotovo čitave javnosti u društvu u kojem srednjoškolska profesorica[13] radi kao higijenska radnica i naplaćuje upotrebu javnog zahoda; što reći o diplomiranim inženjerima koji su se prekvalificirali u zanimanje vozač tramvaja i voze tramvaj, o diplomiranim inženjerima i ostalim visokoobrazovanim kadrovima koji rade kao trgovci na tržnicama, o doktoru znanosti koji je položio ispit za vozača teretnih automobila kako bi zarađivao za život, o ... I sve to dok se nagrađuje kriminalno, a kažnjava moralno –poželjno ponašanje. Sve se to događalo, ili se još uvijek događa i u Hrvatskoj, upravo u Zagrebu.

Zabluda je da će biti velike koristi od organiziranja mega kongresa znanstvenika; od kojih se očekuje pokretanje neiskorištenog znanja, pozivanje prije svega, mladih znanstvenika iz inozemstva da se vrate u zemlju i tako stvore kritičnu masu znanja koje će proizvoditi moć; ako, kako to kaže Josip Kozarac u "Mrtvim kapitalima", "(...) truhnemo u komodnosti, jer nećemo da znamo da je čovjek, najvredniji kapital u svakoj zemlji" (Kozarac, 1979). Čovjek, bez obzira na spol/rod, rasu, naciju, vjeroispovijed.

Umjesto zaključka

Rod je tvorbeni element društvenih odnosa između spolova. Upućuje na artikuliranje moći, na borbu za bolji društveni položaj. Društveni položaj, upotreba znanja, sfera utjecaja, važnost i značaj poslova koje obavlja stanovita osoba, uspješnost u privatnom životu i javnom djelovanju, pojavljivanje/eksponiranje u medijima, neki su od elemenata koji odlučuju o posjedovanju, jačanju i upotrebi moći.

Tko je u povlaštenom društvenom položaju smatra ga legitimnim. On svoj vlastiti položaj prihvaća kao nešto sasvim 'prirodno' i zasluženo. Često se tuđi inferiorni položaj, također, smatra 'prirodnim' i zasluženim. Osim ostalih i pojedine moćne, privilegirane, nacionalno i vjerski pristrasne osobe, među njima i žene, te privilegirane društvene skupine opterećene su negativnim predrasudama i stvaraju mit o "krvnoj čistoći, superiornosti i isključivosti", što također značajno utječe na diskriminaciju oba spola/roda.

Žene su kao politička manjina i marginalizirana većina, diskriminirani – većinski dio populacije u najvećem dijelu svijeta, osobito u zemljama u razvoju.[14] U prevladavanju diskriminacije žena nužna je izgradnja i njihova individualnog i kolektivnog identiteta. Pritom bi osnovni materijal za tu izgradnju bio podređen društveni položaj žena i insuficijentnost njihove moći.[15]

Razumljivo je da navedeni oblici izgradnje identiteta, tijekom vremena, podliježu promjenama; da identitet otpora, na primjer, može postati legitimirajući identitet, kako bi racionalizirao svoju dominaciju, itd. Usto, Manuel Castells smatra da niti jedan identitet nema, *per se,* naprednu ili nazadnu vrijednost izvan svoga povijesnog konteksta.

Nema istinske demokracije i slobode, nema rodne jednakosti i različitosti, bez jednakopravne raspodjele i upotrebe političke i ine moći. Stoga te institucije p(ostaju) jedan od najvažnijih izazova ne samo nacionalnim vladama, nego i institucijama civilnoga društva, intelektualnoj i čitavoj društvenoj javnosti.

Literatura

Arendt, Hannah, (1996.): *Eseji o politici,* Zagreb, Antibarbarus.

Duverger, Maurice (2001.): *Politička sociologija,* Osijek – Zagreb - Split, Panliber.

Capra, Fritjof (2004.): *Skrivene veze,* Znanost o održivosti: objedinjavanje biološke, spoznajne i društvene dimenzije života, Zagreb, Liberata.

Castells, Manuel (2002.): *Moć identiteta,* Informacijsko doba, Ekonomija, društvo i kultura, Svezak II., Zagreb, Golden marketing.

Foucault, Michel (1994.): *Znanje i moć,* Zagreb, Globus.

Galbraith, J. Kenneth (1987.): *Anatomija moći,* Zagreb, Stvarnost.

Haralambos, Michael; Holborn, Martin (2002): *Sociologija,* Teme i perspektive, Zagreb, Golden marketing.

Harmon C. Christopher (2002.): *Terorizam danas;* posebno međunaslov: *Uloga žene terorista* (str. 227-239), Zagreb, Golden marketing.

Kozarac, Josip (1979.): *Mrtvi kapitali*, Zagreb, Mladost.

Long, J. Scott (ed) (2001.): *From Scarcity to Visibility: Gender Differences in the Careers of Doctoral Scientista and Engineers.* Washington, D.C.: National Academy Press.

Mils, Rajt (1964.): *Elita vlasti,* Beograd, Kultura.

Mutahheri, Murtada (1997.): *Prava žene u islamu, Zagreb,* Mešihat Islamske zajednice u Hrvatskoj. Prijevod: Murtada Mutahhari, *The Rights of Women in Islam,* Teheran, World Organization for Islamic Services.

Novalić, Fahrudin (2003.): *Rasipanje budućnosti,* poglavlje: *Bioetička diskriminacija žena – Rasipanje njihovih svestranih mogućnosti,* Zagreb, Alinea.

Prpić, Katarina (2004.): *Sociološki portret mladih znanstvenika,* Zagreb, Institut za društvena istraživanja.

Scott, Joan Wallach (2003.): *Rod i politika povijesti*, Zagreb, Ženska infoteka.

Sklevicky, Lydia (1996.): *Konji, žene, ratovi,* Odabrala i priredila Dunja Rihtman Auguštin, Zagreb, Ženska infoteka.

Weber, Max (1999.): *Vlast i politika,* Zagreb, Naklada Jesenski i Turk.

Wrong H. Dennis (1988.): *Power,* With a New Preface, Oxford, Basil Blackwell.

Yuval-Davis, Nira (2004.): *Rod i nacija,* Zagreb, Ženska infoteka.

---

[13] Prema jednom dnevnom listu u Hrvatskoj na blagajni javnog zahoda na Trgu bana Jelačića u Zagrebu radila je, ili još uvijek radi, profesorica zemljopisa.

[14] Žene zahtijevaju političku moć na zakonit način, ali je nastoje izboriti i činom nasilja protiv nevinih – činom terorizma. "Njihova značajna brojčana nazočnost u većini terorističkih i pobunjeničkih skupina" primjećuje Christopher C. Harmon, "izazov je nekim pretpostavkama o razlikama između muškaraca i žena u mnogim društvima, i potvrđuje snažnu privrženost nekih žena političkim, ekonomskim i društvenim pitanjima, od anarhizma do prava životinja" (Harmon, 2002:197).

[15] Manuel Castells (Castells, 2002:16-22) razlikuje tri oblika i izvora izgradnje identiteta: *legitimirajući identitet, identitet otpora i projektni identitet.* *Legitimirajući identitet* uvode dominantne društvene institucije s namjerom da prošire i racionaliziraju svoju dominaciju u odnosu prema društvenim subjektima. *Identitet otpora* organiziraju oni subjekti koji su marginalizirani i diskriminirani u društvu; subjekti kojima se dominira. Njihov se otpor ogleda u prevladavanju dominacije koju uspostavljaju dominantne društvene institucije.

Projektni identitet se izgrađuje kad društveni subjekti, temeljem njima dostupnih kulturnih materijala grade novi identitet kojim se redefinira njihovo društveni položaj u društvu. Pritom, oni traže preobrazbu čitave društvene strukture. "To je, na primjer, slučaj kad feminizam izađe iz rovova identiteta otpora i prava žena kako

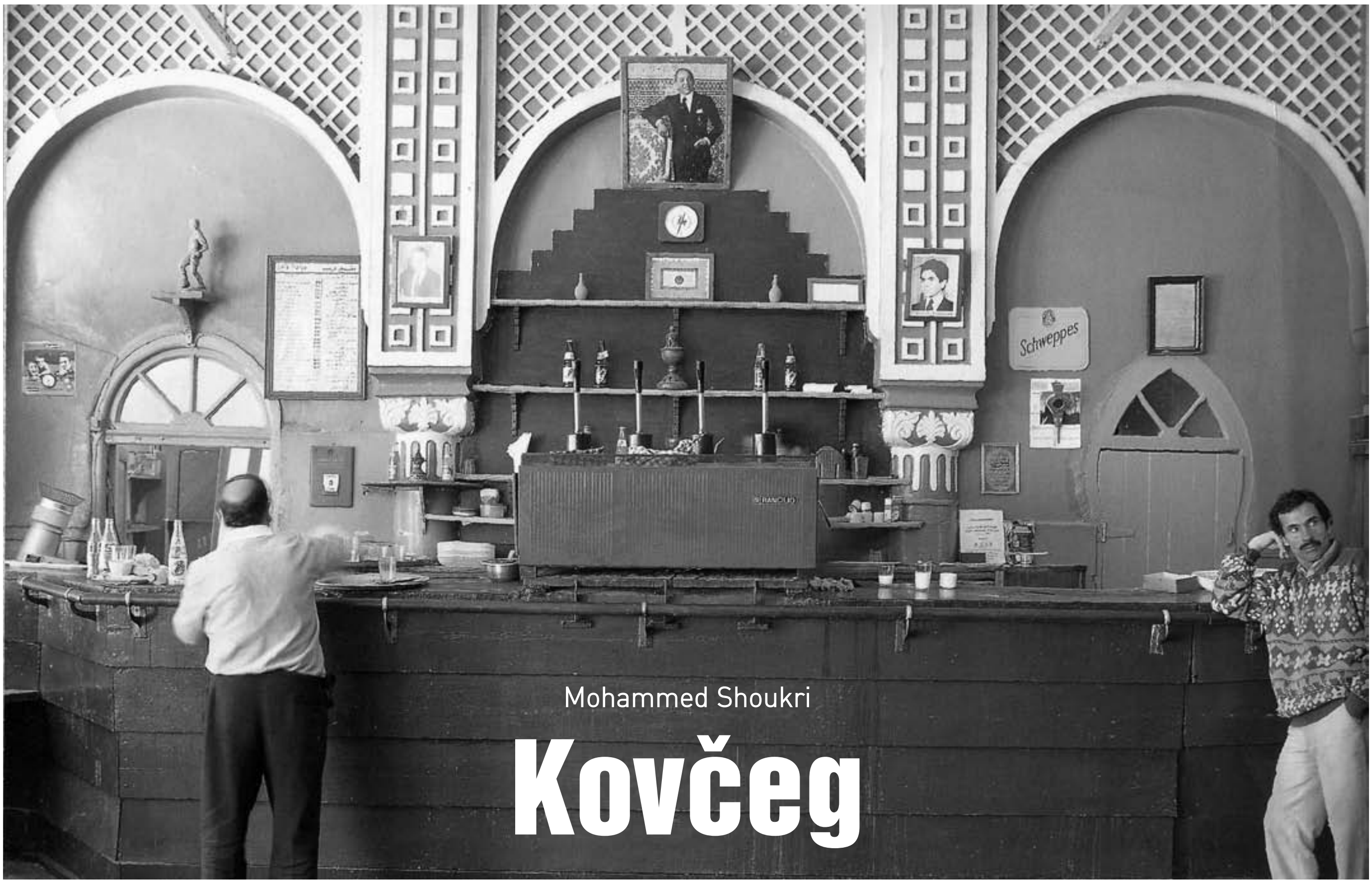

Mohammed Shoukri

Kovčeg

Prevela: **Lejla Sunagić**

Navikao je svake večeri da sjedi u svojoj omiljenoj kafani, stavlja kutiju crnih cigara na stol i da, po običaju, naručuje kafu s mlijekom. Trlja cigaretu prorjeđujući njen gusti duhan prije nego što počne pušiti. Sam je u ovom gradu. Njegovi malobrojni prijatelji dolaze mu iz rodnog grada ili se s njima tamo viđa preko vikenda. Za lijepog vremena, sjedi na terasi kafane i promatra prolaznike ili se, pak, predaje meditaciji. Njegova spavaća soba je obojena u tamnosmeđu, zavjese su crne i guste, spuštene i danju i noću; druga soba je njegov atelje – tamnoružičasta, sa prozirnim svijetloplavim zavjesama. Uvečer, kada se vraća kući, pije čašu toplog mlijeka ili supu u koju dodaje čehno izgnječenog češnjaka. Većina pribora je u njegovoj kuhinji od grnčarije ili drveta. Namještaj u spavaćoj sobi, jednostavan i starinski, nabavio je u prodavnici rabljenih stvari. I krevet je drveni. Izuva cipele i u mraku sjeda na sofu na podu. Dok puši, sluša azijsku narodnu muziku, ili klasičnu, evropsku. U ponoć ima svoju seansu. Ulazi u kovčeg obučen u košulju i pantalone, bos. Zatim zatvara poklopac. Kovčeg ima otvore sa strana i na poklopcu. ž’Živi leš, a ne mrtvac koji živi’’, tako veli za sebe. Kada ustane iz svog mauzoleja, ulazi u atelje da radi.

***

Zaustavio se ispred njega, prljave odjeće, s bradom, ozbiljan, mršav. Pogledao ga je pažljivo, zatim mu se približio, uzeo ga za ruke i snažno poljubio. Ispravio se i rekao:

- Već dugo vremena te tražim u svojim snovima. Nikada se više nećemo sresti. Sigurno!

Uputio mu je duboki pogled, a zatim nastavio s masom prolaznika. Ostao je na trenutak začuđen. Neki mu se nasmijaše sa terase kafane. Drugi se zaustaviše zureći u njega i smiješeći se. Konobar ga upita:

- Gospodine Nadile, šta to bi s njim?
- Ne znam.
- Da li vas poznaje?
- Ne znam.
- Čudno. I žalosno. Sigurno je poludio. Ovaj grad se pretvorio u grad luđaka.

Posjetioci nastaviše šaptati okrećući se prema Nadilu. Konobar je stao tačno ispred njega. Nesvijesti mu se. Magli mu se pred očima. Izađe iz kafane. Pogled mu se polako bistrio dok je sporo koračao.

***

Približio mi se, a onda me iznenadio pitanjem:

- Hoćeš li poći sa mnom?
- Šta si rekao?
- Ako hoćeš, pođi sa mnom.

Izrazito mršav, ozbiljan, čiste odjeće, gledao me prodorno u oči, pa reče:

- Već dugo vremena te tražim. Imam silnu želju da budeš moja. Možda se više nećemo sresti. Pođi sa mnom. Želim te. Otkrit ću ti tajnu koja će ti možda biti važna.
- Jesi li lud?
- Imam za tebe jednu veliku tajnu.
- Potraži luđakinju kao što si ti da joj otkriješ svoju veliku tajnu.

Nasmijala sam mu se i krenula dalje okrećući se da vidim da li me prati.

***

Zaustavljao sam i neke druge. Ismijavale su me i vrijeđale. U blizini Špansko-marokanske banke vidio sam na ulazu zgrade nju: plavu, tužnu, blijedu, izgubljenu i neupadljivu. Takvu figuru volim. Odjeća joj nije pripijena uz tijelo. Mrzim kad nose pantalone. Razmišljao sam da je uzmem snažno za ruke, kao što je mene stisnuo onaj luđak, i da je poljubim. Možda neće poći ako tako uradim. Bit će dovoljno ono što sam rekao i drugima:

- Hoćeš li poći sa mnom?

- Kuda?

- U moj stan.

Dala mi je da ponesem njenu korpu punu odjeće, a ona je išla pored mene. Kod ulaznih vrata je prije ulaska pogledala u šestospratnicu. Otvorio sam joj vrata lifta, a zatim sam joj dao korpu.

- Pritisni broj 3. Ja sam navikao stepenicama.

Ušao sam prije nje i upalio lampu u hodniku. Dao sam joj znak da uđe u mračnu spavaću sobu. Jedan snop svjetla je prodirao iz hodnika. Sjeo sam na nisku sofu i upalio malu plavu lampu.

- Imam pivo, viski, džin.

- Vino, ako imaš.

- Sići ću u prodavnicu da ga kupim.

Kada je izašao, pažnju mi privuče neki duguljasti predmet. Promatrala sam ga nekoliko trenutaka. Postadoh radoznala. Ustala sam i približila mu se. Još jednom sam ga pogledom procijenila prije nego što sam ga dodirnula. Drhtavom rukom sam s njega sklonila bijeli pokrivač – kosa mi se nakostriješi, zadrhta mi tijelo! Otrčah zadihana prema vratima da ih otvorim. Osjetih neku neobjašnjivu snagu kako me vuče nazad. Zateturah se, skoro da padnem. Silazila sam niz stepenice, preskačući, zapinjući. Svjetlo se ugasi. Udarih u zid. Uhvatila sam se za ogradu. Vrata jednog stana se otvoriše. Zaustavih se skamenjena. Iz jedne osvijetljene tačke pojavi se djevojka. Pozdravila sam je. Klimnula mi je glavom i upalila svjetlo u stubištu. Moja uznemirenost se stišala. Silazila sam polako, a djevojka je išla iza mene. Sudarih se s njim na ulaznim vratima. Djevojka je prošla pored nas.

- Šta se desilo? Nećeš ostati?

Izustila sam isprekidanim glasom:

- Ne... Hvala... Idem.

Izvadio je iz džepa 50 dirhema i stavio mi u ruku.

Pogledala sam ga nešto smirenija. Suzdržala sam se da ne zaplačem, ali me je još uvijek bilo strah. Zahvalila sam se i otišla.

Upalio je lampu ostavivši svjetlo u hodniku. Sjeo je da zapali cigaretu i popije vina koje je kupio za nju. Sluša ezan jacije iz daljine. Voli ga više od sabaha. Produbljuje njegovu samoću, kako on tvrdi. Pogledao je prema njenoj korpi i kovčegu s kojeg je spao pokrivač. Živ insan više voli da umre, a mrtav bi volio da je još uvijek živ. Volim ženu koja sanja da bih joj mogao oteti njen san. Zapravo, žena je oteti san. Tako je ljepše.

Riječima ne mogu opisati svoj gnjev. Bojiš se mrtvaca, a možda si ga sama ubila! Lutaš ulicama ovog grada kao što lutaju bijesni psi, a meni je muka od vlastitog života.

***

Predvečer se vratio u svoj stan da se odmori. Te večeri nije imao posla. Iza vrata je našao maramu kojom se njegova sestra pokriva. Dolazi jednom ili dva puta mjesečno da mu očisti stan i uredi razbacane dijelove namještaja. Zatekao je i brata i sestru. U kaminu su gorjele grančice, a pored kamina je ležala hrpa od komada kovčega. Brat je čekićem razbio kovčeg. Gledali su ga iznenađeni dok je on promatrao plamen, a zvuk pucketanja grančica mu raspirivao tugu na licu. Zavjese su bile spuštene. Zraci proljetnog sunca osvjetljavali su jedan dio sobe. Htio je da sjedne, ali se sjeti slike kovčega, pa ljutito ode u svoj atelje. Našao je sliku na svom mjestu. Vratio se u dnevnu sobu i sjeo. Zapalio je cigaretu gledajući zamišljeno u dijelove kovčega koji gore i one koji još nisu gorjeli. A onda ga brat upita:

- Šta se desilo s tobom?

Pokazao je prema komadićima kovčega.

- Eto, to mi se desilo.

- Šta znači kovčeg u kući?

- Kupio mi ga je čovjek koji voli kovčege da mu ga naslikam.

- Da li kovčeg mora biti pred tobom dok ga slikaš?

- To je realistična slika.

- Ali ti tvrdiš da je apstrakcija konkretnija od nečeg konkretnog.

- Da.

- Pa?

- Sliku je naučio kupac i treba da bude naslikana po njegovoj želji.

- Ali ti nikada ne slikaš konkretne stvari.

- Da.

- Pa?

- Eto.

- Zašto si ga naslikao?

- Zbog 5000 dirhema.

- Nisam to znao.

- Nisi imao pravo razbiti kovčeg.

- Tačno.

Zatim mu se obratila sestra:

- Nije lijepo imati kovčeg u kući.

- Zašto?

- Doziva šejtane.

- Ko ti je to rekao?

Pogledala ga je bespomoćno. Nakon izvjesne tišine, zatražio je od nje da mu vrati ključ. Predala mu ga je suznih očiju, a zatim počela jecati.

***

Ugledao sam je na istom mjestu. Nasmiješili smo se jedno drugom.

- Nisi se vratila po svoju korpu.

- Izvini zbog onog prošli put. Otputovala sam u Tetuan.

- Nije važno. Znam šta te uplašilo.

Krenusmo. Neka tiranska želja me tjerala da saznam njegovu tajnu. Ovoga puta je bilo vina u stanu. Uveo me je u atelje da mi pokaže slike. Likovi na njegovim slikama su duhovi a istovremeno i ljudska bića. Nemaju ni mesa ni krvi, ali hodaju i okupljaju se na trgovima, viču, protestiraju i gestikuliraju. Ima prikaza iz lova na obalama, od kojih su neki i oštećeni; boje na slikama su mješavina blijede žutopepeljaste i jarkocrvene; prozor je razbijen, a more uzburkano. Kad sam upitala za značenje slike na kojoj je čovjek razapet s jednim ekserom u čelu, a s druga dva u stopalima, dok grupa duhova zuri u njega, rekao mi je:

- Ljudi se ujutro probudiše i nađoše ga razapetog.

Vratila sam se na sliku kovčega.

- Znači, zbog ovoga imaš kovčeg u kući.

- Kad sam završio sliku kovčega, otkrio sam da u njemu mogu raditi svoje duhovne vježbe.

- Duhovne vježbe?

***

Spava u kovčegu oko sat vremena, odmarajući se i opuštajući živce. U njemu skuplja snagu da bi se mogao koncentrirati. Isti španski stolar napravio mu je drugi kovčeg u njegovom stanu krijući se od radoznalih susjeda, kao što je to uradio i prvi put. Nije puno čitao, ali kada počne čitati knjigu, ne zaustavlja se dok je ne pročita. Nismo mnogo pričali. Kupio mi je arapske i francuske romane. Njemu za ljubav počela sam mu praviti društvo za vrijeme njegovih duhovnih vježbi. Prvi put kad sam legla u kovčeg, strepila sam od straha. A onda sam počela s pravim duhovnim vježbama.

***

Ostavio mi je pismo i 300 dirhema na stolu.

Draga Naima, nadam se da me ne proklinješ. Otputovat ću daleko. Napuštam ovaj grad kao što su ga napustili svi koji su se nadali *umrijeti u njemu. Kletva ovog grada je veća od njihove. Kako sam samo volio beskućnike ovog grada koji se okupljaju oko svakog pristiglog novajlije i uživaju u novostima koje on donosi! Poistovjećuju se s njegovim zločinima, prošlim i sadašnjim, pothranjuju njegove tuge, baš kao što na ulicama razumni udjeljuju beskućnicima.*

Nije mi običaj ostavljati one koje volim. Mislim da se više nećemo sresti. Vjerujem da ti je bolje da se vratiš u Nador. Već si imala problema jer nemaš ni ličnih dokumenata ni posla. Uzmi šta god hoćeš od namještaja, ako ti treba. Ostavi ključ kod vratara. Pisat ću bratu da dođe i uzme ga. Želim ti sve ono što i sama sebi želiš. Ljubim te.

Čim sam pročitala pismo, obuzeo me jeziv strah. U sobi se počelo smrkavati. Upalila sam svjetlo i u sobi i u hodniku, i počela skupljati svoje stvari u korpu. Sva sam se tresla. Uhvati me osjećaj kao da je neko u stanu. Otišla sam otvoriti ulazna vrata, a onda sam se vratila u sobu da brzo pokupim stvari. Začu se škripa vrata. Požurih da pogledam. Uzela sam stolicu i prislonila je uz vrata. Pade mi na pamet da bi Nadil, možda, mogao biti džin. Ma, ne! Suviše je pametan da bi poludio. Griješim. Gledam u kovčeg a srce mi ludo lupa. Suviše je pametan da bi poludio. Griješim. Nečiji koraci se približavaju vratima. Nagnuh se da vidim. Jedan od stanara zgrade prolazi pored vrata. Posljednjih put pogledah u kovčeg, pa izađoh. Na vratima zgrade sjetih se da sam ključ ostavila negdje u stanu.

Pisac koji je prikazivao unutrašnje drame pojedinca i izazvao nezapamćen otpor konzervativnih snaga u postkolonijalnom Maroku

Mohammed Shoukri (1935. – 2003.) je marokanski pisac koji je djelovao kao opozicija svojevremenoj avangardnoj marokanskoj književnosti, u prvom redu eksperimentalnom romantizmu. Shoukri u marokansku književnost uvodi jednu novu vrstu savremenosti koja će šokirati marokansku čitalačku publiku, iritirati vladajuću misao i rezultirati njegovim napuštanjem Maroka, nakon čega nastavlja stvarati u Francuskoj. Rođen je na sjeveru Maroka, u udaljenom selu Beni Chikar, u planinama Rifa, odakle je s porodicom, kao sedmogodišnjak, u potrazi za nasušnim hljebom, došao u Tandžer. Bježeći od nasilnog oca, napušta porodicu i postaje beskućnik. Preživljavao je baveći se sitnim kriminalom i obavljajući fizičke poslove. Poznavajući samo berberski dijalekt, ostao je nepismen sve do svojih 20-ih godina života. Slučajni susret s Tennesseejem Williamsom u jednoj kafani u Tandžeru promijenio je Shoukrijev život. Williams ga upoznaje sa svijetom književnosti, nakon čega se Shoukri upisuje u osnovnu školu u 22 godini i počinje savladavati arapski i francuski jezik.

Shoukrijev opus je u suštini nehronološki i neuredan. On slika jedan statičan, otuđen svijet, traumatiziran uspomenama na kolonijalno doba. Njegov osnovni manir jeste eksplicitnost. S izuzetnom lakoćom slika najteže trenutke marginaliziranog društvenog sloja iz kojeg i sam potiče, te je na taj način njegova književnost dio njega samog. ˝Za mene je pisanje način da objelodanim i protestiram protiv onih koji su mi oteli djetinjstvo, tinejdžerske godine i dobar dio mladosti.˝, rekao je u jednom od rijetkih intevjua. Njegova direktnost i odlučnost da dešavanja i stanja naziva pravim imenima, te da slika napaćeni društveni sloj u pravom svjetlu, odnosno tami, naišla su na nezapamćen otpor konzervativnih snaga u postkolonijalnom Maroku, gdje su, kako to biva, umjetnost i književnost stali u službu potvrđivanja zadanog identiteta, temeljeći ga, često, na samoidealiziranju.

Prvo, internacionalno, književno priznanje Shoukri dobija nakon što je njegova autobiografija, *Samo hljeb,* prevedena na engleski. Istovremeno, njenim objavljivanjem, Shoukri je postao književnikom koji se suočio s najsnažnijim otporom i cenzurom od strane konzervativnih snaga u Maroku i mnogim drugim arapskim državama. Knjiga *Samo hljeb*, šokantna ispovijest o tinejdžeru koji je prisiljen iskoristiti sve životne strategije da preživi u kolonijaliziranom Maroku, bila je zabranjena u Maroku sve do 2001. godine, kada se Shoukri iz Francuske vraća u domovinu, nakon što je njegovo ime i djelo dobilo priznato mjesto u književnoj tradiciji Maroka. Konačno, Shoukrijeva autobiografija, koju je ekranizirao alžirski režiser Rachid Benhadji, premijerno je prikazana na prvom filmskom festivalu u Kazablanki, 2005. godine.

Kovčeg je novela objavljena u zbirci *Majnoun Al-Ward* (*Lud za ružom*), u kojoj se provlači Shoukrijev klasični motiv: Maroko na pola puta između tradicije i modernog. Shoukri je istinski majstor u slikanju postkolonijalnog pojedinca koji prolazi krizu identiteta nakon uspostavljanja nezavisne marokanske države. Pitanje hibridnog identiteta, kao rezultat decenija francuske i španske kolonizacije, bilo je pod stalnim nadzorom nacionalističkih elita u potskolonijalnim arapskim državama. U takvoj društvenoj klimi, Shoukrijeva književna djela su predstavljala medij za prikazivanje unutrašnje drame pojedinca koji ne uspijeva zatomiti želju da bude dio prostora onog Drugog – kolonizatora – uprkos društvenom diktatu da se distancira od svega što pripada Drugome. Iz ove se tenzije rađa Shoukrijeva preovladavajuća tema: trauma individualca nastala kao rezultat kulturološkog sažimanja. Njegovo opisivanje Marokanca koji prelazi preko granice nacionalnog određenja i pokušava ući u svijet Drugog, dovodi do bolne faze koju Shoukrijevi junaci često završavaju samodestrukcijom. Dio takvog svijeta otkriva priča *Kovčeg*, koja to i svojom formom upotpunjuje: čitalac se suočava s isprepletenošću situacija, likova i glasova, na nivou svijesti ili podsvijesti, što podupire prikaz konfuznog postkolonijalnog bića u novonastaloj društvenoj strukturi.

Lejla Sunagić

Prožetost moralnošću i eksplicitno zalaganje za slobodu i suživot

Feđa Šehović, "Drž' se (b)Alija", KDBH Preporod, Zagreb, 2010., 228 str.

Piše: **Luko Paljetak**

Najnoviji roman književnika Feđe Šehovića "Drž' se (b)Alija" u podnaslovu nosi oznaku "Trebinjski nocturno", odnosno: "Balada travuniana". U obljetničkoj godini Frederica Chopina pojam "nocturno", pomislili bismo, označava kontemplativni zvjezdani noćni prostor u beskrajima svemira, onako kako ga pod prstima svirača s tipki klavira donosi Chopinova glazba, međutim, u ovoj prozi Šehović se, kao ni do sada u svojim proznim djelima, ne bavi takvim nocturnom. Riječ je o tami zla što je za vrijeme nedavnoga rata s raznih strana i na različite načine zahvatila i odredila likove ovog romana čija je radnja smještena u Trebinje u vrijeme "kada je vlast u Trebinju, poslije demokratskih izbora u Jugoslaviji, preuzela stranka većinskog naroda na čelu s Vojvodom, koji se do tada kao vlasnik kamiona bavio prodajom drva za ogrjev na dubrovačkoj pijaci" (str. 10). Drugim dijelom podnaslova ovaj se roman naslanja na Šehovićevu "kroniku travunianu", točnije na peti svezak njegova petoknjižja "Ilijasbegovići". Ipak, temom je najbliži Šehovićevu romanu "Četiri vozača apokalipse" (1994.), gdje se priča o četvorici prijatelja koje razdvaja isti taj nedavni rat, probuđeni nacionalizam i kolektivno krvavo ratno ludilo. U novom romanu bliska je tom tekstu i simbolika vezana za različita vozila, primjerice razlika između "Volva" što ga vozi glavni lik romana Alija Selimović i crvenog "Opela karavana" što ga vozi njegov kum, te kamiona-ubojice koji u dva navrata smrću prijeti glavnom junaku, ali tu stoji i simbol spomenutog Vojvode.

Autor kaže da je ovaj roman "dokumentarno-fikcionalni". Na taj način otkriva prirodu svoga narativnog postupka koji je često primjenjivao i u dosadašnjim proznim djelima, baveći se ranijim povijesnim razdobljima, svoj pogled na povijest temeljeći, slično Aralici, pa i Fabriju, na shvaćanju svrhovitosti koja, kako to vidi Cvjetko Milanja, ne proistječe iz povijesne nego zapravo najčešće iz transhistorijske logike, logike *via negationem*. U Šehovića, u tom kontekstu, najzanimljiviji je način korištenja, eksploatacija i funkcioniranje historiografskog sloja u postupku naracije, odnosno u sferi određivanja likova i njihovih postupaka društvenom strukturom, ali i u sferi motiviranja tih likova individualnim i osobnim, intimnim karakteristikama, koje su opet sa svoje strane rezultanta načina na koji oni koriste određene društvene energije. Roman "Drž' se (b)Alija" Feđe Šehovića roman je s ključem što ga je lako odgonetnuti. Iza fikcionalnog Alije Selimovića krije se stvarna osoba koja pod svojim stvarnim imenom vodi dugotrajnu bitku za povrat svoje u ratu opljačkane imovine u Trebinju. Tu bitku prati Alijina ratna sudbina i njegov izbjeglički put od Trebinja, preko Beograda, Londona, Amerike i Frankfurta, do Dubrovnika i Konavala. Već u prvoj rečenici romana prisutni su temeljni pojmovi koji će obilježiti i radnju i ozračje: "Cijelog popodneva u kući Selimovića svi bijahu osobito zabrinuti. Poruku Belog da Alija, koliko sutra, svakako mora, zajedno s pukovnikom, napustiti Trebinje, zapravo bježati, svi članovi obitelji shvatiše ozbiljnom prijetnjom." (str. 7) Pojmovi "zabrinutost", "prijetnja" i "bijeg" obilježavaju vanjski i unutarnji prostor i u njih uvode vrijeme "kad sve odjednom postane moguće" (str. 7). U krugu svoje obitelji, rodbine, pravih i lažnih prijatelja i znanaca, ostatak likova tvore profesor Neđo, Jovo, Lazo, Marko, urar Izo, doktori Faruk, Ekan i Dževad, fotograf Nikola, Alijin otac Alaga, Alijin šofer Nedo, Alijin sin i prijetvorni Alijin kum, zatim Beli i pukovnik, ali i "onaj Alijin susjed u Bregovima s kojim nije imao vremena upoznati se i ne zna 'kome pripada', 'našim' ili 'njihovim'" (...), Alija je središte koje ih određuje.

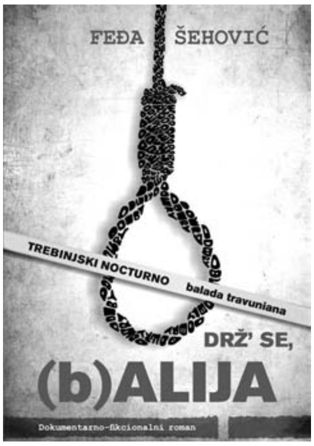

Sva tri dijela romana - od kojih drugi dio jest fragment Nedina dnevnika - bave se Alijinom nevoljkom, prijetnjama i prijateljskim opomenama iznuđenom odlukom da napusti rodno Trebinje. Sve je usredotočeno na njega kao na glavni lik u tom igrokazu ratnog bosansko-hercegovačkog teatra apsurda, prožeto dozom patosa koja se ogleda i u gnomičnosti, što u pojedinim trenucima u naglašenim težičnim rečenicama izbija iz strukture ovog romana. Tako čitamo: "Bez obzira na povode činjenja zla, ono je nešto što ljude, ako su doista ljudi, duboko užasava." (str. 7); "Kad se čovjek sa zlom hrve, makar bio snažan i moćan, nikad se ne može pouzdati samo u svoju snagu" (str. 65); "Oni koji se nisu u stanju osloboditi želje za osvetom ostaju zarobljenici vlastitog bijesa i tuge" (str. 204). Šehović donosi skrivenu, bolju, pozitivniju stranu povijesti realiziranu u individualnoj sudbini, odnosno ukazuje na nadpovijesne vrijednosti, na ono za što se isplati živjeti, na ono zbog čega povijest ima smisla, što ide uz čovjeka, a ne uz politiku, ono što se suprotstavlja povijesti kao političko-pragmatičkom, kronološko-vremenskom, progresivnom zlu, a to su druge vrijednosti: antropološko-generičke, etičke vrijednosti. Estetsko se tako pridodaje etičkom, osmišljava ga, opravdava ga i potiče te na taj način poništava, odnosno nadilaze se snage zla u povijesti. Likovi i u ovom Šehovićevu romanu kolopletom sudbina se kreću i ponašaju po nuždi društveno-političkih prilika vremena, ali i po logici neke naddruštvene, nadpovijesne usudne igre s pravilima koja se temelje na trajnim vrijednostima.

Od borca za povrat vlastite imovine - šesnaest godina sudovanja i parničenja - glavni lik Alija Selimović postupno evoluira u čovjeka; kojem je od te materijalne dobiti važniji vlastiti ponos i dostojanstvo. "U krivu ste svi vi koji mislite da mi je samo do para!" - kaže Alija nakon konačno dobivene parnice i povrata najvećeg dijela imovine, odnosno naknade za nju, i odmah zatim dodaje: "To, što sam ih bacio na koljena, to više volim." (str. 214) U dva različita konteksta u romanu se čuje uzvik "Drž' se, Alija!". On je i naslov romana. Na isti način, pročitavši ga, imajući na umu temeljne oznake Šehovićeva narativnog postupka, prožetost moralnošću, strasnim, eksplicitnim zalaganjem za slobodu, za humanistička načela snošljivosti i suživota, za odlučno proklamirani pacifizam, možemo i mi uzviknuti: "Drž' se, Feđa!" Kao i njegov fra Vicko u "Gorkom okusu duše" i Šehovićev Alija mogao bi reći: "Sve je u znaku bezumlja moći."

"(b)Alija" ništa ne shvaća dok mu se ne stavi nož pod vrat

Prikaz najnovijeg romana Feđe Šehovića "Drž se (b)Alija"

U Donjem Čičevu ima jedna mala džamija s najmanjom munarom u Hercegovini, uz nju je bio mekteb, za rata je sve srušeno. Uz džamiju je mezar Hamida i Bademe Budalice, koji su živjeli uz tu džamiju i koji su zaklani ispred svoje dvoje djece. Zar se oteta imovina Alije Selimovića može usporediti s otetim životima te obitelji, sa stravom koju ta djeca i danas proživljavaju. Ne može, nikako. Njihovo prezime Budalice, od tada, a ovo govorim s velikom ljubavlju prema svojem narodu i s obzirom na njegovu naivnu prostodušnost, postalo je za mene sinonim bošnjačkog naroda.

Piše: **Filip Mursel Begović**

"*Alija balija ovo je zemlja Srbija i seli u Tursku dok ti je vrijeme*" - zlokobne su i prijeteće parole koje su jedno jutro osvanula na kući promućurnog trebinjskog poduzetnika Alije Selimovića. Bio je to najjasniji znak da je njegova obitelj, kao i preostale bošnjačke obitelji u Trebinju, pod znakom izravne prijetnje te da će to stanje ugroženosti vjerojatno rezultirati progonstvom. Uzalud mu je bila sva moć i ugled koju je kao uspješan trgovac stekao u prijeratnom Trebinju, uzalud, jer zlo koje se namjerilo na Bošnjake nije vršilo selekciju, nije bilo podjele na nepodobne i podobne, na one s više novaca i na one s manje, svi su morali otići, svi su bili *balije*, ili... čekala ih je zaista neizvjesna sudbina. U slučaju Alije Selimovića, fikcionalnog junaka Šehovićevog romana "Drž se (b)Alija", u biti stvarnog lika koji danas ne živi u Trebinju, izbor između čuvanja svoje uspješne "Zanatske radionice" i možebitne smrti nije bila upitna. Život je nešto trajnije i vrednije, nešto što u sebi nosi snagu obnavljanja. Uostalom, onaj koji je bio uspješan u Trebinju, bit će uspješan i bilo gdje drugdje. To dokazuju i neki drugi Trebinjci koji su uspjeli i u progonstvu kao i fiktivni lik iz ovog romana. Međutim, stravičan cilj etničkog čišćenja je postignut. Naime, Trebinje je prema popisu iz 1991.g. brojilo oko 5500 Bošnjaka, danas tek stotinu.

Zabrinjava istovjetnost i ciklično vraćanje poruke: *Alija balija* se uzvikivalo nekad, a bome se uzvikuje i danas. Nedavno sam svjedočio ružnoj zgodi kada se hrabrom trebinjskom imamu Husein ef. psovala majka i uzvikivalo "Balije, zapalili smo vam džamije". Koja je razlika u tim uzvicima nekad i danas? Nekad je to bio službeni stav srpske politike, a danas je izraz provokacije raspamećene trebinjske omladine. U romanu, jedan od Alijinih savjetnika, drug Jovo, bivši visoki "funkcioner" u Trebinju, upozorio je Selimovića na ono što ga čeka*: pljačka te bagre je vazda bila najveći motiv za činjenje zločina i nasilja. Pljačkat će nemilice, kao što je to bilo i za prošlog rata. U tom je tragedija Balkana, u tom pljačkaškom mentalitetu.* Šehović će u svom romanu uporno naglašavati tu cikličku neminovnost, neki povijesni usud koji se neprestano ponavlja – ustalilo se reći svakih pedeset i kusur godina. Nažalost, u toj neminovnosti, u Drugom svjetskom ratu, i onom ratu devedesetih, najdeblji kraj su izvukli Bošnjaci. Srećom, bošnjački narod ima čudesnu regenerativnu moć, moć da se uzdigne kada ga bace na koljena, da prkosno stane pred zločinca, da se i golih ruku brani. Ponekad treba učiniti *hidžru* da bi se spasila glava, kako je to učinio Alija Selimović i ostali Trebinjci.

Treba iskreno reći: naš Mujo, taj naš stvarni i fiktivni "(b)Alija" ništa ne shvaća (pogledajte u kakvoj razjedinjenosti se koprca naš narod nakon rata) dok mu se ne stavi nož pod vrat. Tek onda progleda, ali za neke od nas je tada već kasno, jer oštrica noža, kad zabljesne, ostavi trag na našim vratovima. Iako će Šehović upozoriti na nespremnost srpskih susjeda i nekadašnjih kumova da pomognu sugrađanima Bošnjacima, nevjerojatan je broj likova razumnih trebinjskih Srba u romanu, koji su u jednom trenutku, kada je srpsko razbojništvo prevršilo svaku mjeru, čak krenuli u javni prosvjed. Međutim, ukoliko ih je veliki broj bio svjestan događanja utoliko su u velikom broju na kraju i ustuknuli pred zlom. Ovdje se hoće reći da nije dobro generalizirati, a Šehović majstorski ukazuje da treba osuđivati pojedince i politikante, nikako čitave narode.

Šehović će lako, beskompromisnim nizanjem činjenica o tijeku otimanja Selimovićeve imovine, uvesti čitatelja u niz apsurdnih podvala koje srpska birokracija i politika, na čelu sa zloglasnim Vojvodom, činila da bi Selimoviću otela stečevinu. Na primjer, nakon jednog događaju u Poreznoj upravi, gdje se Alija tužio što porez mora plaćati dva puta, u biti podmititi stranku na vlasti, optužen je za šovinizam, za naoružavanje Hrvata i Bošnjaka Trebinja, a njegova Zanatska radionica označena je kao skladište oružja. Uz to vlast mu je željela poturiti fuziju s propalim poduzećem Metal itd. Alija se nije, poznato je bilo, kako navodi Šehović, svrstao ni uz jedan politički program, te je javno bio napadan od stranačkih vođa iz svog i hrvatskog naroda. Govorio je: *politiku ne volim, niti me zanima, ali volim imati prijatelje među pametnim političarima.* Srbi su mu prije izbora nudili mjesto ministra privrede, a Bošnjaci ulogu *babe* Fikreta iz Kladuše. Bez obzira na Alijin konformistički i oportunistički stav namjera vlasti bila je izvesti progone s najistaknutijim predstavnicima bošnjačkog naroda. Šehović će, kao što je iscrpnije i složenije radio u svom petoknjižju "Ilijasbegovići", opisivati i psihizam Trebinjaca, njihovu urbanu kulturu i njihovu snalažljivost.

Opisana je i dirljiva bliskost Alije i njegovog vozača i tjelesnog čuvara Nede (onaj koji će Aliju otrijezniti i uputiti ga da jasno sagleda stvari. Njegov lik je glas razuma koji će o svom bossu misliti kao o *naivnoj pizdi*) Opisano je i prijateljevanja s profesorom Neđom, uvjerenim liberalom kojeg je Alija više puta spašavao od progona komunističkih vlasti. Neđo je novu srpsku vlast nazivao *avetinjskom*, a njenog vođu, Šehović ga imenuje Vojvodom, *opasnim kamiondžijom*. Naslov knjige izveden je iz povika *Drž' se Selimoviću, Drž se Alija* – upućenog od bliskog Alijinog prijatelja iz Beograda, nekadašnjeg partijskog dužnosnika na visokoj poziciji, prilikom rastanka na sarajevskom aerodromu. Riječ je o još jednom u nizu Alijinih zagovornika među Srbima koji su svjesni pogubnih Miloševićevih težnji za velikom Srbijom, ali istodobno participiraju u njegovoj novoosnovanoj vlasti. Upravo će on Aliji jasno dati do znanja što se sprema, čime Šehović još jednom ukazuje da nije bilo riječi o spontanoj pobuni Srba ili građanskom ratu već o jasno definiranoj genocidnoj strategiji dirigiranoj iz Beograda.

Šehovićev roman je vrijedno svjedočanstvo onoga što se u Trebinju događalo uoči i za napada na Dubrovnik. Dok je Sarajevo spavalo dubokim snom, 1991. godine u Trebinju se opasno kuhalo, a nevjerojatno je da većina Bošnjaka to nije primijetila te da su i nakon očitih dokaza o tome što se priprema neki još uvijek vjerovali u narodnu Armiju i komunističke ideale. To vjerovanje Šehović utjelovljuje u liku Alijinog oca Alage, koji je ponosan na sina i drži ga za jedini pravi oslonac obitelji Selimovića, ali vjeruje da će JNA zaštititi Bošnjake od progona. Ponavljamo, Šehović je majstor kada govori o zlu kojemu se teško oduprijeti i koje se kao ciklička i permanentna zaraza širi i na one koji u njega ne vjeruju. Po autoru romana, zapravo po razumijevanju lika Alije, iskreni i nepotkupljivi bivši komunisti, iako ideološki zagriženi, bolji su i od najpoštenijeg četnika. Također, najgori četnici bili su oni koji su mijenjali dres, iz komunističke u velikosrpsku ideologiju, kako 1943., tako i 1991. "Izvrnut ćurak naopako" – po riječima Šehovićevog lika Jove, starog uvjerenog komuniste, kada opisuje novi identitet Alijinog kuma.

Uz spomenute, pojavljuje se lik starog partizanskog Generala koji se psihički slomio kada ga novovjeki Vojvoda traži da otkrije spomenik četničkom vojvodi iz Drugog svjetskog rata. General ga je, naime, 1943. osudio na smrt zbog zločina nad muslimanima i partizanskim obiteljima, a sada se trebao ispričati i rehabilitirati zločinca. Feđa je kao pisac povijesnih romana osjetljiv na falsificiranje povijesti – pa tko ne bi bio kada se trebinjski arhitektonski ponos, Arslanagića most, danas zove Perovića most. Međutim, povijest i kultura jednog naroda, koji ostavlja svoje neizbrisive tragove, ne može se tako lako izbrisati. Ovaj roman upravo se trudi skinuti naslage laži i prljavštine, te kroz dokumentarno-fikcionalni predložak otkriti istinu. Istina za Šehovića nije jednostrana i on u Srbima vidi pozitivne strane, kao što neće prezati da u svome glavnom junaku prepozna slabosti i mane. Šehović će prikazati i nježnu Alijinu prirodu, njegov odnos prema Trebinju i vezanost za grad njegove obitelji. Briga za sina jedinca Omara, koji je s njim ostao u Trebinju, nakon što je žena s kćerima otišla u Englesku, dirljive su sekvence romana koji će čitatelje približiti glavnom liku. Glavna Alijina briga bila je sačuvati sina od regrutacije i poslati ga na sigurno, negdje u inozemstvo, izvan "ostataka Jugoslavije" Osjećaj ljubavi miješati će se sa Alijinom slutnjom zla koje neminovno dolazi i tu će Šehović pokazivati odlike svojih prijašnjih romana, na tim mjestima prepoznajemo njegov jasni odmak od dokumentarnog, a ono što on naznačuje kao fikcionalno u biti je ono što pospješuje romanesknu intrigu i drži budnost čitatelja nad tekstom.

Treba svakako reći da sudbina Alije Selimovića nije najgora sudbina koja je zadesila Bošnjake u BiH. Njegov slučaj je zanimljiv upravo zbog njegove nepokolebljivosti da istjera pravdu na čistac, a ovaj roman je *hollywoodski* nastavak jedne od najmučnijih sudskih trakavica u BiH. Prva presuda Trebinjskog suda, kojom se Aliji dodjeljuje odšteta, po riječima Feđe Šehovića, mnogim Trebinjcima je ulila nadu da se stanje značajno popravilo i da je povratak moguć. Uz to, ta presuda je bila važna i za sve Bošnjake u BiH jer je pokazala da se tuđa imovina ne može nekažnjeno oteti. Međutim, Šehović to naglašava nekoliko puta, to se nije ispunilo zbog prevelikog protekcionističkog stava Međunarodne zajednice prema tzv. Republici Srpskoj. S druge strane, Alija Selimović je dio svoje imovine sačuvao, djeca mu nisu zaklana, žena mu nije silovana... uspješni posao je nastavio u okolici Dubrovnika. Oca Alagu su pretukli nakon čega je završio u komi i uskoro preselio na bolji svijet. Iako je izgubio oca, ustvrdit ćemo da je Alija mogao proći puno gore, jer imovina se može nadoknaditi, džamije i kuće se mogu sagraditi, ali oduzeti život se ne može vratiti. Dug fiktivnom liku Selimovića više-manje lahko je vratiti, ubijenog oca nitko ne može vratiti. Tko će vratiti dug u krvi? U Donjem Čičevu ima jedna mala džamija s najmanjom munarom u Hercegovini, uz nju je bio mekteb, za rata je sve srušeno. Uz džamiju je mezar Hamida i Bademe Budalice, koji su živjeli uz tu džamiju i koji su zaklani ispred svoje dvoje djece. Zar se oteta imovina Alije Selimovića može usporediti s otetim životima te obitelji, sa stravom koju ta djeca i danas proživljavaju. Ne može, nikako. Njihovo prezime Budalice, od tada, a ovo govorim s velikom ljubavlju prema svojem narodu i s obzirom na njegovu naivnu prostodušnost, postalo je za mene sinonim bošnjačkog naroda. I zato nije bitno spomenuti ime i prezime stvarnog lika ovog romana, jer, postoji bojazan da bi time ozlijedili i uvrijedili djecu Hamida i Ba-

deme Budalice. Kada bi Alija Selimović postao stvaran, on bi mogao uvrijediti sve bošnjačke *budalice* koji su zaklani, silovani, mučeni, i sve one o kojima nije napisan roman, a trebao bi. Dakle, priču o dugu u krvi, a ne priču koja je postala poznatom zbog duga u novcu.

Ova činjenica ne tereti *starog mačka* hrvatske i bošnjačke književnosti Feđu Šehovića, jer on je ovaj roman pisao s namjerom da detaljno prikaže proces jednog ludila, podmukli proces krađe i uništavanja svega onog što je imenovano balijskim i turskim. Utoliko je roman vrijedan, kao dokument, iako s elementima fikcije, jer zaigrana mašta Feđe Šehovića nikada se nije pokorila ispraznim nizanjem činjenica i pukim povijesnim podacima koji će ipak ostati trajni zapis jednog mučnog i mračnog razdoblja naše povijesti. No, treba reći da ovaj roman, usredotočen na temu, kvalitativno zaostaje za nekim prijašnjim Šehovićevim djelima, možda zato što predložak kojim se služio nema veliki literarni potencijal. Kako god bilo, ako se potvrde Šehovićeve bojazni o cikličkom ponavljanju zla, netko će uzeti ovaj roman u ruke i iščitati njegovu potresnu događajnost te u nekoj novoj kronologiji užasa možda ipak izbjeći zamke u koje je upadao Alija. Čini se da je stvarna namjera pisca bila nametnuti kolektivno prepoznavanje s glavnim likom, ne samo Bošnjaka već i ostalih naroda. Zašto se Hrvati i Srbi ne bi identificirali s Alijom Selimovićem, ali i s djecom ubijenih Budalica? Na to pitanje nije potreban odgovor, potrebno je pokazati višak građanske hrabrosti za takav čin. Uostalom, lik Alije je prošao proces od oportunizma do altruizma, od zabrinutosti za sebe i svoju imovinu, do brige za druge. Ovo nije samo roman o otimanju imovine i progonu Bošnjaka, ovo je roman o svima nama koji se usudom zlovremena također možemo naći u Alijinoj koži.

Feđa Šehović

Drž' se, (b)Alija
Trebinjski nocturno - balada Travuniana

(odlomak iz dokumentarno-fikcionalnog romana)

1.

Cijelog popodneva u kući Selimovića svi bijahu osobito zabrinuti. Poruku Belog da Alija, koliko sutra, svakako mora, zajedno s pukovnikom, napustiti Trebinje, zapravo bježati, svi članovi obitelji shvatiše ozbiljnom prijetnjom. Svakodnevno dolaženje novih vojnih i paravojnih skupina u Trebinje, njihovo nasilničko ponašanje i ponižavanje predstavnika manjinskog dijela građana, nije se slučajno događalo. Zastrašujuća teorija o "etničkom čišćenju", o kojoj su često govorili profesor Neđo i doktor Faruk, pa i Alijin kum donedavno, postala je svakodnevica u gradu.

Kod ugroženih, strah preko noći mijenja njihova lica često do neprepoznatljivosti. Poslije drugog susreta s "kamionom ubojicom" i noću ispisane parole na njegovoj kući u gradu "Alija balija, ovo je zemlja Srbija!", Alija je priznao da se osjeća ugrožen, ali samo sebi, zbog obitelji koja će tu ostati i sve manjeg broja onih koji ne bježe iz grada pouzdavajući se u neku Alijinu dojučerašnju moć. Najgore je kad sve odjednom postane moguće, često je govorio profesor Neđo. Grubo izazivanje nepoželjnog stanovništva postupno je raslo, da bi početkom kolovoza postalo sve nesnošljivije. Počelo je s urlanjem pijanih "boraca" petkom ispred džamije, u vrijeme džume namaza. Nekolicina susjeda i dojučerašnjih prijatelja strahovali su zajedno s ugroženima, i kako je opasnost rasla, sve ih je manje ostajalo dosljedno kulturi ljudskosti, a poneki će uskoro postati i glasnim pobornicima nasilja. Među ovim posljednjima profesor Neđo i njegovi prijatelji najopasnijima su smatrali one obrazovanije koji su, pišući u novinama ili javno govoreći, u ime svojih nacionalnih i vjerskih osjećaja nalazili opravdanja za počinjene zločine.

Bez obzira na povode činjenja zla, ono je nešto što ljude, ako su doista ljudi, duboko užasava. Nije teško shvatiti da u ovom svijetu svugdje može postojati manjina onih koji slijepo nekog i nešto slijede, ali na ovim prostorima, nazvanim balkanskim, u određenim prilikama, od tog se sljepila brzo razboli ogromna većina. A kako i ne strahoviti kad se čovjek ni u koga i ni u što ne može pouzdati? Kako je mučno pitati se je li i dobri susjed postao zao poput drugih! Ima li zaista pravo Alijin prijatelj, profesor Neđo, koji je tvrdio da su "narodni mitovi" najslađa duhovna hrana zavedene i podivljale svjetine?

Dok je Alija sa sve više nemira u sebi razmišljao o tome u svom uredu, gdje je domalo obavljao posljednji razgovor s računovođom svoga poduzeća, u kasnim popodnevnim satima pred njegovom se kućom zaustavio Opel karavan Alijina kuma. O tome ga obavijestiše brat došavši mu u ured. Alija trenutak bi zatečen, a zatim naglo ustade:

- Pošo sam poslom u grad! - reče i napusti ured da bi prešao u kuću gdje je mogao gledati kako kum i brat mu ulaze u ured.

Onaj koji bolje poznaje Aliju može se složiti s tvrdnjama nekih građana da je taj promućurni poduzetnik doista "kupovao" neke značajnike iz vlasti i tako stekao toliku moć i bogatstvo. Njegov bliski prijatelj, profesor Nedo, na glasu po tome je "bez dlake na jeziku", davno mu je, u svom stilu, dao do znanja da priče o njemu po gradu nisu izmišljotine zavidljive fukare, ali mu i priznao "umijeće kupovanja koje su samo znali stari Dubrovčani, braneći svoju slobodu". Profesor Nedo oduvijek je bio posebno netrpeljiv prema Alijinu kumu, a vrhunac toga zbio se nedavno, kad je u nazočnosti Alijina kuma, gradonačelnika, i širem društvu za kafanskim stolom, kao

najveću zamjerku “mudrom tajkunu Aliji” istakao njegov “krivi izbor kumstva”. Osim uobičajenog sarkastičnog smijeha, svoju izjavu popratio je uperenim kažiprstom u gradonačelnika, koji je, kao podboden, ustao i, bijel u licu, napustio društvo. Čovjeku nije toliko teško odreći se bivšeg prijatelja, koliko podnijeti bol u duši priznanjem da je neko prijateljstvo tako dugo sasvim iskreno shvaćao svojim nepogrešivim izborom.

Alija je, dakle, vidio s prozora kako mladi brat zajedno s gostom ulazi u ured. Mogao je i on ostati u uredu i razgovarati s kumom; uostalom, to je nedavno, unatoč svemu, i učinio, ali sad se bojao da tu silnu gorčinu koja se nakupila u njemu ne usmjeri na njega. Ne, ne želi tako postupiti, tim više što se prilično udaljio od svoje prvotne procjene kumove “izdaje”. Eto, i on je sve do jutros mislio da je čvrst, da će i dalje odolijevati nasrtajima zla, da neće “pristajati” i “kupovati” neprijatelje, kao što je, po mišljenju većine sugrađana, to uspješno radio za komunističke vlasti, ali poruka da mora sutra otići iz svog grada, iz svoje kuće i poduzeća, nakon svega doživljenog, bila je odveć jasna i uvjerljiva.

- Moram! Moram... - ponavljao je i stao pred otvoreni prozor, s pogledom na poznate baštine Selimovića i, tamo dalje, na ledinu kuda je stoka pasla i na njoj se vadila pržina iz velikog kratera oko kojeg su se djeca rado igrala. To je krajolik njegova djetinjstva koji u njemu vazda budi uspomene. Htio je dugo tako stajati i pričati s krajolikom, otvoriti mu svoju ranjenu dušu, da uz njegovu pomoć nađe možda odgovor na pitanje zašto mora bježati iz svoga grada, svojega zavičaja i zbog čega je tako okrutno kažnjen. Gotovo nitko od Alijinih brojnih znanaca u gradu, pripadnika većinskog naroda, neće biti protjeran iz grada, neće postati žrtva i nema nikakva razloga strahovati, ali svejedno, nikome od njih ne pada na pamet, bar u četiri oka, kradomice, šapnuti mu znanu istinu da ga gone iz grada, ne zato što drukčije vjeruje u jednog, istog Boga, već da bi mu oteli imovinu što ju je “krvavom mukom” stekao i vratiti ga tamo gdje je bio prije dvadeset i pet godina, “kad je počeo bez išta”, više gladan negoli sit.

Stavove nekih po kojima će njegovim odlaskom iz grada prestati svakodnevni pritisci na poduzeće, čak i na ugroženo manjinsko stanovništvo, smatrao je zabludom, kojoj su djelomično nasjeli i članovi njegove obitelji. Bio je, naime, posve siguran, s čim se, u razgovorima s Neđom, složio i Beli, da se vlast odlučila oteti imovinu Selimovića i da neće birati sredstva da to i ostvari. Prilike koje vladaju u gradu kao stvorene su za otimačinu, rušenje i progon. Rušitelji ne znaju kako se gradi, ali znaju za prastaro načelo: da bi se nešto veliko i čvrsto srušilo, treba potkopati temelje. Alija je, svima je to u gradu odavno znano, bio temelj tog divnoga trebinjskoga poslovnog čuda skromno nazvanog Radionica. Očekivalo se svakoga dana kada će ta silna vojska i paravojska, skupljena u Trebinju s kolca i konopca, krenuti u osvajanje Dubrovnika, da bi se u gradu stvorila još “pogodnija” klima za pripremljenu žetvu zločina. Kako god da je bilo i kako god da će biti, u svemu što se sada njemu događalo jasno je naslućivao zlu kob koja će domalo zadesiti ne samo njega već i narod kojemu je pripadao.

Zagledan preko krajolika djetinjstva u nedaleka znamenja svoga grada, njegove stamene stražare, brda Leotar i Gljivu, a u njihovu krilu obrise grada, žvaćući gorko korijenje svoje tuge, pitao se kako zamisliti grad iz kojega će, kao i on, morati zauvijek otići profesor Neđo, Jovo, Lazo, Marko ili: urar Izo, doktor Faruk, doktor Dževad, doktor Ekan, fotograf Nikola, pa i onaj njegov susjed u Bregovima, s kojim nije imao vremena upoznati se i ne zna “kome li pripada”, “našim” ili “njihovim”, kako Neđo govori. Tek po čovjekovu strahu mogao je nesigurno naslutiti zašto svako jutro strepi hoće li pred kućom nasuprot svoje u Bregovima ugledati Alijin Volvo kao znak ohrabrenja ustrašenom.

Sad je mogao zamisliti toga susjeda kako ustrašen i nijemo, iz jutra u jutro, prikiva svoj pogled na prazno parkirno mjesto, jer Nedo će već sutra odvesti Volvo u selo. Vidi sad Alija to ražalošćeno, prestrašeno lice, kao da stoji tu s onu stranu prozora, usred slike njegova krajolika.

- Žao mi je, neznani supatniče i prijatelju - šaputao je Alija - ali kad moram ići, kad o glavi mi rade, kad moram. Kad moram! - kriknuo je, iskrivljena lica, pred tužnom slikom dragog krajolika.

Taj krik kao da ga je prenuo iz snoviđenja. S prozora je vidio kuma kako se srdačno opašta od oca mu Alage i ulazi u svoj crveni Opel karavan.

2.

A sve je zapravo počelo potkraj 1990., kada je vlast u Trebinju, poslije prvih demokratskih izbora u Jugoslaviji, preuzela stranka većinskog naroda na čelu s Vojvodom, koji se do tada kao vlasnik kamiona bavio prodajom drva za ogrjev na dubrovačkoj pijaci. U Hrvatskoj se već bila dogodila kninska balvan-revolucija, pa je i u prvim koracima nove vlasti u Trebinju bilo lako uočiti da i ona poslušno slijedi namjere svog vrhovnog vožda iz Beograda. U Trebinju se nije dugo čekalo s proglašenjem SAO Hercegovine, kako je to u Hrvatskoj već učinila ista stranka na vlasti u Kninskoj krajini. Velika zla i nesreće obično počinju gotovo bezazlenim znakovima. Čvrsta vjerovanja u neka načela i njihovu svevremenost i neprolaznost ljudima postaju počesto kočnica razumu da na vrijeme otkriju zabludu i izbjegnu vlastitu nesreću. U studenom te 1990. godine uspješni poduzetnik Alija Selimović pozvan je u općinsku Poreznu upravu kao vlasnik poduzeća, čija se vrijednost procjenjivala na desetine milijuna njemačkih maraka, a koje je nosilo skromno ime Zanatska radionica. Odgovorna osoba u Poreznoj upravi primila ga je veoma ljubazno, kao da se ništa nije promijenilo, i nakon duljeg prijateljskog ćaskanja roditeljski blago ga upozorila na neisplaćeni porez u prošloj godini.

- Moji iz računovodstva sve su uredno platili! - rekao je Alija, posve uvjeren da je tome tako.

Šef Porezne uprave mu je uz osmijeh uzvratio da ne treba brinuti i da će to njih dvojica lako riješiti. Ponovio je to i kad je ispraćao Aliju iz ureda. Iako nije sumnjao u ispravnost svog računovođe, ozbiljno je istražio mogućnost neke pogreške. Sve je bilo u redu i nekoliko dana nakon toga pošao je o tom obavijestiti šefa Uprave.

- Nije u redu - počeo je šef, opet uz smiješak i nastavio: - Uz malo dobre volje, stvari se mogu srediti.

Tad mu objasni da je vladajuća stranka “mnogo potrošila” oko izbora i da bi bilo dobro ako bi on “sa svoje strane” dao prilog. Na koncu mu je, kobajagi usput, spomenuo da se po čaršiji uvelike govori o izdašnoj novčanoj potpori Selimovića strankama bošnjačko-hrvatske koalicije u protekloj izbornoj kampanji, što doista nije bila istina. Htio je to Alija odmah reći, ali naglo mu je sve postalo jasno. U pola rečenice prekinuo je gostoljubiva domaćina i, pravdajući se poslom, napustio njegov ured, tek rekavši mu da će još o svemu razgovarati. Iz Porezne uprave uputio se ravno svojoj, nedavno sagrađenoj kući u gradskom naselju Bregovi, odakle je u duljem telefonskom razgovoru, upoznao svog prijatelja u Beogradu, koji je obnašao visoku dužnost u državnom ministarstvu unutrašnjih poslova, o tome što mu se događa. Prijatelj ga je saslušao i rekao da to baš i nije nešto bezazleno, savjetujući mu da “ne popušta bandi, jer ako im danas pruži prst, sutra će mu tražiti cijelu ruku”.

- Ne popuštati! - rekao mu je i obećao da će preko nekog čovjeka u trebinjskoj policiji doznati nešto više o svemu i potom ga nazvati.

Koliko god da je taj razgovor s prijateljem na njega smirujuće djelovao, osjećao je potrebu da čim prije, istoga dana, razgovara sa svim svojim prijateljima u gradu. Bez prethodne najave pošao je u Komandu vojnog garnizona k prijatelju pukovniku, koji se složio s riječima njegova beogradskog prijatelja da je to s Poreznom upravom početak planskog nasilja nove vlasti, jer se već i u vojsci počinje jasnije primjećivati utjecaj nove politike. Pukovnik ga je ipak uvjeravao da se JNA, zbog svega što je čini posebnom u državi i društvu, neće odreći svoje davno utemeljene uloge. Istog dana u posjetu svome bolesnom prijatelju, bivšem predsjedniku trebinjske općine, drugu Jovi, čuo je i njegovo mišljenje. Ovaj put Jovo mu se učinio mnogo žešćim u predviđanju skore kataklizme što će se “poput smrtonosnih vjetrova sručiti na Jugoslaviju”, koju je davno prije izbora, “za Miloševićeva mahnitanja po Kosovu”, nazvao “bivšom”. Dosljednost je ono što mnogima nedostaje da bi bili voljeni i cijenjeni. Jovo je oduvijek bio dosljedan, mislili su tako mnogi Trebinjci. Onda davno, imao je petlje javno reći da je komunizam, kojega je i sam stvarao, gotovo potpuno suprotan onome kako ga je on kao mlad i neiskvaren zamišljao.

- Alija, to je pogreška koja me boli, ali je priznajem - govorio je Jovo.

Priznavanjem vlastite pogreške, ma koliko izgledalo bolno i teško, mnogo ju je lakše podnijeti od ponekad i dugogodišnjeg neuspjelog uvjeravanje sebe i svih oko sebe da je za to kriv netko drugi. Jovo je doista bio takav. Među ostalim, “nepopravljiva komunjara”, kako su Jovu nazvali domaći “demokrati”, ozbiljno je upozorio Aliju da će “ta bagra svoje folklorno četnikovanje zastrašivanja građana pjesmom o Draži i svetom Savi, ubrzo zamijeniti prikrivenom otimačinom”, a neće dugo potrajati “kad će sve to činiti sasvim otvoreno, pomoću hladnog i vrućeg oružja, naročito hladnog”, naglasio je cinično.

- Pljačkat će nemilice, kao što su pljačkali i za prošlog rata! Ako treba klati, ubijati ili progoniti zbog pljačke, oni će i to činiti. U tom je tragedija ovog Balkana, u tom pljačkaškom mentalitetu.

Govorio je kako se to, nažalost, odnosi na dobar dio naroda kojemu pripada, ali da je to, manje ili više, svojstveno svim narodima na Balkanu. Opraštajući se od gosta još jednom, upozoravajuće ponovi da je kod “te bagre” pljačka vazda bila najhitniji povod za činjenje nasilja i zločina. Taj dan, sjeća se, bio je petak, kada se redovito, malo iza podne, sastajao sa svojim vršnjakom, bivšim predsjednikom općine, neposredno prije izbora, kojemu je bio i vjenčani kum. Nije ga zatekao u kafani i pošao je posjetiti ga u stanu, nedaleko od centra grada. Kao i svih proteklih godina, na kućnim vratima dočekala ga je kuma s velikim srdačnim osmijehom i svojim uobičajenim:

- Baš mi je milo da zajedno popijemo kafu!

Još dok je razgovarao s domaćicom, kum se pojavio u hodniku i nestrpljivo zapitao:

Šta je bilo s tim kretenom u Upravi prihoda? Ne čekajući odgovor gosta, nastavio je: - Četničina, moj Alija, možda i gori od svojega glavnog vojvode u Sarajevu.

Ušli su u sobu za dnevni boravak i nastavili razgovor.

Kurvin je to sin, znam ga dobro. A prije mene su ga primili u Partiju. Kakvi su to ljudi?! - iskreno se kum iščuđavao ljudskoj prevrtljivosti. - A šta Jovo kaže, jesi li svraćao do njega?

Kaže isto što i ti, kao i svaki normalan čovjek - odgovorio je Alija.

A kako je Jovo? - zapitao je domaćin.

- Sve slabiji.

- Jest! - složio se bivši gradonačelnik i nastavio: - Tako se i meni neki dan učinilo. Žao mi je one jadne mu žene. Mora da ga nosi do zahoda u naručju kao dijete.

Kuma je ušla k njima s kafom i fildžanima na pladnju.

- Evo mladići, bujrum - rekla je i stavila pred njih pladanj s kafom. Bivši gradonačelnik ulio je najprije Aliji, pa onda ženi i sebi. Zagledao se u površinu tamnosmeđe tekućine svog fildžana i rekao:

- Kajmakali je, kako tvoj babo Alaga kaže.

Poslije kafe prijatelji su nastavili ozbiljan razgovor o neosnovanim optužbama Porezne uprave, političkim, kako je kum, bivši gradonačelnik naglasio.

- Traže lovu? - nastavio je domaćin ironično. - Za stranku i za sebe? Ne brini, kume, ništa ti ne mogu nauditi. Mogu te izazivati i pokušavati da ti nešto iskamče, ali još nisu prava vlast, niti će to, vjerujem, naši ljudi gore u vrhu ikada dopustiti.

Iako je Alija na sva politička zbivanja nešto drukčije gledao i bio blizak mnogo oštrijem stajalištu, također bivšeg predsjednika općine, prijatelja Jove, nije kumu htio proturječiti, obrnuo je razgovor na sutrašnji vikend kada redovito sa suprugama zajedno idu u Lastvu na već nadaleko poznato janjeće pečenje.

- Koga je sutra red da plati janjetinu? - zapitala je kuma u šali.

- Pa zna se - odgovorio je Alija na isti način i dodao: - Moj kum, bivši predsjednik!

Bilo je vrijeme popodnevnih Vijesti na televiziji, koja je u kuma, otkad Alija pamti, uvijek bila “upaljena”.

- Jeste li za malu mezu i rakiju dok gledate Vijesti?

- Može, može! - prihvatio je domaćin.

Ja sam doručkovao burek kod Rame! Hvala, kuma. Mogu samo malo činit kumu društvo.

Znam ja, Alija, što ti voliš... - htjela mu je nešto reći i zastala: - Kako ono u Dubrovniku kažu?

- Kaštradina! - odgovorio je.

- E, kaštradina! - ponovila je kuma i hitro otišla donijeti bedricu suhe ovčetine.

Na televizijskim Vijestima, kao i obično, pojavio se vožd Milošević i počeo govoriti o svom svetom zadatku očuvanja Jugoslavije. Smrknuti kum je naglo ustao i ugasio televizor.

- Oprosti, ali mi se ne gleda tog tipa.

Vratio se za stol i nastavio o Miloševićevoj dvoličnosti, “koji s jedne strane govori o spašavanju Jugoslavije, a ispod žita bratimi se s četnicima”.

- Ima naš Jovo pravo! Partija bi morala da ga zaustavi - zaključio je domaćin.

Kum je udugo nastavio kuditi Miloševića “koji se nameće i ne bira sredstva da dobije neograničenu vlast”. Nije to bio prvi put da sluša tako oštre riječi o već okrunjenom voždu u Beogradu.

Riječi koje se izlijevaju u jezik

Enes Kišević: "Riječi vraćene kući" (Izabrane pjesme, 1968.-2009.), KDBH Preporod, 2009., 199 str.

Piše: **Sead Begović**

Enes Kišević
IZABRANE PJESME (1959. – 2009.)
Riječi vraćene kući

Pjesnički izbor koji je Kišević ponudio u razdoblju o 1967. do 2009. godine, po mnogo različitih modelativno stilskih iskustava donosi i nešto izuzetno novo. Naime, ne odričući se svojih prvotnih otkrića, a riječ je o zamašnoj raspjevanosti, on s blagom buntovnošću, (budući da ne može negirati svoju nježnu narav) u pjesme integrira također blage ideologeme koji se odnose na zadnji rat. Rat koji je nedvojbeno pomaknuo i njegova osjećanja. S velikom građanskom hrabrošću on se dotiče stradanja. Nije to samo stradanje Bošnjaka, naroda kojemu pripada, već i stradanje "sviju nas". Svoje humano lice, koje ne voli stratišta, ovaj pjesnik nikada nije skrivao. Dapače, svoju je istinsku energiju domoljupca, i hrvatskog i bošnjačkog, a ranije i jugoslavenskog, bez imalo političkih kalkulacija izvorno generirao.

Ako netko ustrajno emitira moralnost i ljudskost, iz pozicije kršćanstva, hrišćanstva i naravno, islama, zaslužuje da bude "honoriran". Paradoksalno jest to da većina pjesnika nije spremna na apsolutnu čistoću poetskog pisma, koje nije samo izvanjska svrha, već je razmjena komunikacije na mjestima "gdje se ptice gnijezde", "gdje miris mramora i mora struji u zraku". No, sva ta lijepa bol genealoški je razvijena. Kišević nikada nije sumoran, za njega uvijek ima rješenja – za njega uvijek "svijetli lampa u prozoru". Dirljiva je njegova pjesma pod naslovom "Jabuka" u kojoj Kišević iz pozicije *manjine* pokušava razriješiti nedoumice prošlosti. Jezični performans u pjesmi "Mržnj" to će famozno ilustrirati. Naime, pred nama je u naslovu izrečen "lipogram" (artificijelna figura konstrukcije posredstvom koje se autor dragovoljno odriče jednoga ili više slova abecede). Posvema minuciozni rad na jeziku. Iskazivački ton u pjesmi "Mržnj" kreće se između ironije i osjećaja nacionalne ugroženosti svega onoga što je grabežno, a to je prije svega ubojstvo. Mržnja ne postoji za ovog pjesnika, naprosto zato što nas je "rodila" jedna te ista majka. To zaista nije ratni poklič već poklič mirotvorca, pjesnika koji s ljubavlju puca u naše srce.

S knjigom "Voda je moja mati" Kišević metaforički u stihu "sunca crte" i alegorezom na razini cijele pjesme još jednom dokazuje da je pjesnik izrazite slikovitosti,

Ako netko ustrajno emitira moralnost i ljudskost, iz pozicije kršćanstva, hrišćanstva i naravno, islama, zaslužuje da bude "honoriran". Paradoksalno jest to da većina pjesnika nije spremna na apsolutnu čistoću poetskog pisma, koje nije samo izvanjska svrha, već je razmjena komunikacije na mjestima "gdje se ptice gnijezde", "gdje miris mramora i mora struji u zraku". No, sva ta lijepa bol genealoški je razvijena. Kišević nikada nije sumoran, za njega uvijek ima rješenja – za njega uvijek "svijetli lampa u prozoru".

uz onu već dokazanu karakteristiku o misaonosti. Pred nama je posve potpun pjesnik slikovne i pojmovne recepcije. U pjesmi "Zavičaj tijela" zrači osjećaj majčinstva. Treba naglasiti da je Majka za pjesnika prvi oblik koji budući čovjek doživljava kao iskustvo duše, kao arhetip svih arhetipova. On je također i majstor vezanog stiha i takve će pjesme biti s vrlo usklađenim rimarijem. Riječi u njega naprosto poteku, kao da se izlijevaju u jezik on za svaku od njih nađe pribježište (konak). Njegova riječ nije nekontrolirani psihizam ili prolazni vjetrokaz riječi koje se istroše već pri njihovu izgovaranju. Kišević je kao majstor lirske vrste žanrovski nadahnut – spomenimo samo sentenciozne, aluzivno asocijativne i misaono dotjerane forme i sadržaje koje govore o vinu te čine u našoj književnosti jedan neviđen kompendij ili glosarij koji je do sada uglavnom bio raspamećen, dobrano pod utjecajem vina, no, ovo pred nama je uzvišeno i mudroslovno govorenje i pjevanje o vinu koje nadilazi i sam opojni utjecaj vina, i napokon, daje mu približnu, ako ne i točnu ocjenu, ne onu enološku, već onu civilizacijsku.

Spomenimo još i to da je poetika, ona kiševićevska, (to je prepoznato) i dalje elitarno neupitna. Oduvijek je bio sklon gustoj (osobitoj slici) koja rasprostire kontroliranu misao. Misao je to koja ne bira granice svijeta, ona ih prelazi i udomljuje. Njegove dosjetljive, ali točno locirane kalambure o vinu, te haiku poezija, kad ih čitamo, umah nam je jasno da pjesnikova spokojna misao ne luta, ona je odraz začuđujuće refleksivnosti i trenutačne reakcije koju nije potrebno korigirati. Čitajući njegov sakralno duhovni opus također nam je posve jasno da je riječ o pjesniku iznimna nadahnuća, pa i kada transcendira sasvim obične pojave i stvari te ih trajno označava kao vječne. Izričajna ekonomičnost u haiku pjesmama podrazumijeva postupak koji u ovu egzotičnu pjesmu uključuje samo ono što je apsolutno neophodno i ne čini se suvišnim – ono što bi odvraćalo pažnju. Na ovom mjestu vrijedi citirati Vladimira Devidea, ponajboljeg poznavaoca *haiku* poezije u nas: "Govoriti suvišno znači biti bučan i brbljiv, vulgaran i drzak. Te su njegove pjesme odraz plemenitog poklonstva životu ("čim otvoriš oči / otvorio si knjigu / zemlje i neba", "Svakim otkosom / kosac se pokloni / zemlji"). Zaista je interesantno saznanje da Kišević i kada je višeznačan – razvija jasnoću, dakle, on je neposredan i kad je u najmanju ruku raspoložen za misaonu dvostrukost. Nikad bespomoćan, nikad kao pjesnik koji nešto poriče, sumnja i bespomoćno ironizira. On prisnošću nešto afirmira, a već poznato uzdiže kao životno osjetilne pojave. On u sebi pjesniku nosi i nešto nadosjetilno, dakle ono što uvijek nadilazio puko osjetilno, a to je već na pragu metafizičkog, jer, počesto se odnosi na ono unutarnje duševno: "Što je oblak vodi / to je duša vinu /oni i u padu dodirnu visinu". Poetska dosjetka koju svakako treba citirati također je o vinu: "Vino ili ja! – vrištala je žena / Ja stajah – k'o Isus na mukama. / Pođoh je zagrlit, no ona uzmače /i samu sebe zagrli rukama." Između doživljenog Ja i odnosa spram objektivnog arbitra u pjesmi on uvažava pjesničke predodžbe i kao izraz, kao doživljaj i kao svijest o materijalu. Sržne misli zamjenjuje domahivanje dražesnog i ljupkog i nadasve impresivnog metafizičkog zaključka. Može se slobodno reći da se ponekad spuštao u sami centar gnoseološkog vlastitog iskustva i spoznaje – stječući ih talentom za jezične prefiguracije: tajanstvenih krajolika duše i onoga što se može pojmiti samo kao čudo i san. Dobro se sakrio u bitku i našao načina da za njega iznađe i lijepu draškavu riječ.

Zaista je interesantno saznanje da Kišević i kada je višeznačan – razvija jasnoću, dakle, on je neposredan i kad je u najmanju ruku raspoložen za misaonu dvostrukost. Nikad bespomoćan, nikad kao pjesnik koji nešto poriče, sumnja i bespomoćno ironizira. On prisnošću nešto afirmira, a već poznato uzdiže kao životno osjetilne pojave.

Kad pjeva o vinu pjesnik ga tretira kao još jedan temeljni element postanka svijeta (uz zemlju, zrak, vatru i vodu), naravno tu su još i apstraktni učinci neba, ali, isto tako u vinu vidi povijesnu snagu i strah. Nadalje, on je posve svjestan povezanosti vina s krvlju, s nečim esencijalnim, ali i s kriješću te uz Dionizijsku *besmrtnost*, a ne toliko u smislu značenja i važnosti kaleža Kristove krvi u Euharistiji - zatim uz prolijevanje krvi, neke žrtve i slično. Ono što se smatra pijanstvom pjesnik zaobilazi šarmantnom duhovitošću, jer, pijanstvo nije predmet njegova pjevanja i ono se uopće ne može opjevati bez negativnih i bizarnih, rekli bismo kliničkih motiva. Dakle, zaključno, vino je za Kiševića simbol spoznaje, eliksir uzdignuća, radosti i božanske ljubavi, a ne crnilo propasti, depresije i fizičke muke. Za Kiševića neće biti nevažno ako spomenemo da su sufijski pjesnici poput Hafeza uspoređivali tekiju i mejhanu, ljubav i vino. Oni neskloni takvoj komparaciji mogli bi iz toga izvući pregršt negativnih pretpostavki, ali čitajući Kiševića oni neće ispijati pjesnički "delanac". I upravo u ovakvom, mjestimice humornom ozračju, Kišević ispisuje svoje lapidarne stihove o vinu – bez lažne moralnosti, bolesne pokore, lažnog patosa i pijane himničnosti. On je ostao mudrac u vinu bez bogova vinskog podzemlja. On nam vino (opijenost ljubavlju) nudi kao božansko čudo života. Uostalom, on je takav u cijelom svom opusu.

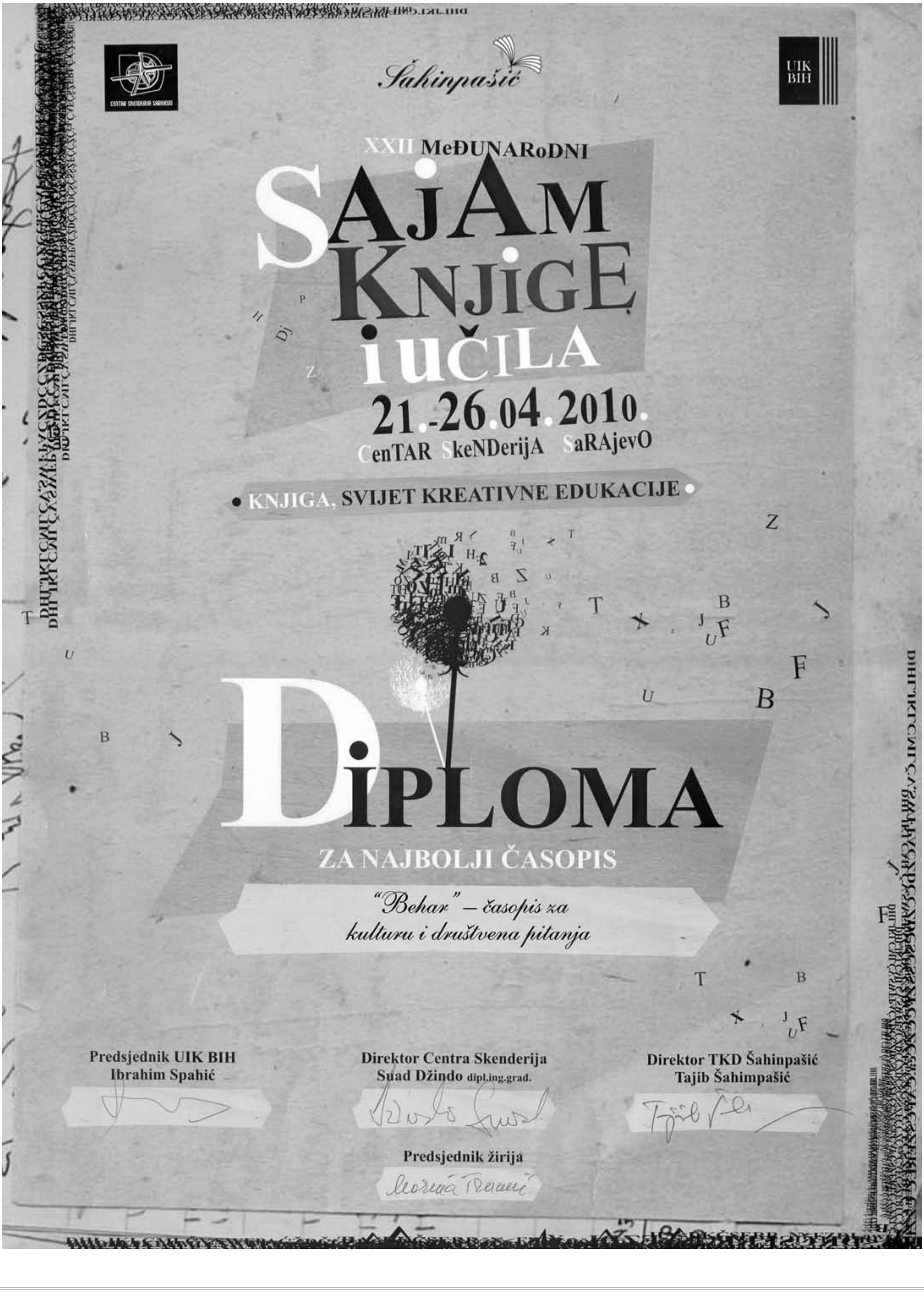

Centar Skenderija Sarajevo

Šahinpašić

UIK BIH

XXII MEĐUNARODNI

SAJAM KNJIGE I UČILA

21.-26.04.2010.

CENTAR SKENDERIJA SARAJEVO

• KNJIGA, SVIJET KREATIVNE EDUKACIJE •

DIPLOMA

ZA NAJBOLJI ČASOPIS

"Behar" – časopis za kulturu i društvena pitanja

Predsjednik UIK BIH
Ibrahim Spahić

Direktor Centra Skenderija
Suad Džindo dipl.ing.grad.

Direktor TKD Šahinpašić
Tajib Šahimpašić

Predsjednik žirija

pace PACE PAZ

KUTHULA

Peace

Nyilale

araro

ငြိမ်းချမ်းရေး

FRED

Мир

eace

МИР

МИР

Nyilale

HUNLAM

MANA

平和

PAX

Amani

pace

HERE

POKÓJ

Paz

DIAMM

PAIX

SANTIPHAB

Мир

Paqe

Ειρήνη

ISSN 1330-5182
9 771330 518008